

**M.F. HAKIMOVA,
F.S. TO'RABEKOV,
M.SH. KAYUMOVA**

TA'LIM VA O'RGANISH NAZARIYASI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**M.F. Hakimova,
F.S. To‘rabekov,
M.Sh. Kayumova**

TA‘LIM VA O‘RGANISH NAZARIYASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.*

Toshkent – 2021

UO‘K:37.013(075)

KBK:74r

M.Hakimova va boshq. Ta’lim va o‘rganish nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021 – 152 b.

ISBN 978-9943-7630-9-8

Taqdim etilgan o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tasdiqlagan. 5A111001 – “Professional ta’lim nazariyasi va metodikasi” (mutaxassisliklar bo‘yicha) yo‘nalishi o‘quv rejasidagi “Ta’lim va o‘rganish nazariyasi” fanining namunaviy o‘quv dasturiga muvofiq tayyorlangan. Qo‘llanmada Professional ta’lim nazariyasi va metodikasi (mutaxassisliklar bo‘yicha) yo‘nalishi kadrlariga bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida ta’lim va o‘rganish bo‘yicha nazariyalar, uzluksiz ta’lim, ta’lim jarayonining metodologik asoslari, ta’lim jarayonida didaktika, psixologik o‘rganish, kognitiv o‘rganish, rivojlantiruvchi ta’lim, bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni, kasbiy faoliyatning psixologik-pedagogik xususiyatlari, ijtimoiylashuv ijtimoiy-pedagogik voqealar, o‘qitish prinsiplari haqida asosiy qoidalari va tushunchalari aks ettirilgan. Ushbu o‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarining Professional ta’lim nazariyasi va metodikasi (mutaxassisliklar bo‘yicha) magistrantlariga hamda mustaqil tadqiqotchilar va izlanuvchilarga mo‘ljallangan.

UO‘K:37.013(075)

KBK:74r

Taqrizchilar: **N.X.Lutfillayeva** – TDIU “Innovatsion ta’lim” kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi;

Sh.Q.Mardonov – Chirchiq davlat pedagogika instituti “Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim” fakulteti dekani, pedagogika fanlari doktori, professor.

ISBN 978-9943-7630-9-8

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

KIRISH

Jahon miqiyosida ishlab chiqarish va ta'limning integratsiyalashuvi jarayonida bo'lajak mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligini oshirish, kasbiy kompetentlikni ta'limning innovatsion texnologiyalari asosida rivojlantirish, professional ta'limda ilg'or texnologiya va elektron dasturlar, o'qitishning an'anaviy va zamonaviy usullarini integratsiyalash masalasi dolzarb vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, Princeton University (AQSH), Ta'lim texnologiyalari navigatori axborot-metodik markazi (Rossiya), Cyber University (Janubiy Koreya) kabi nufuzli ilmiy tadqiqot markazlari ta'lim sifatini takomillashtirishga oid ilmiy tadqiqotlar olib borilib, salmoqli amaliy natijalarga erishilgan.

XXI asrda jahon miqiyosida ta'lim barqaror taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilib, bu jarayonda professional ta'lim (iqtisodchi) o'qituvchilarida kompetentlikni rivojlantirish metodlarini ishlab chiqish yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, professional ta'lim dasturlarini YUNESKO tomonidan qabul qilingan ta'limning xalqaro standart tasniflagichi (MSKO) darajalari bilan uyg'unlashtirish, o'quv jarayoniga Milliy kvalifikatsiya tizimi to'laqonli joriy etish, tayyorlanayotgan kadrlarning mehnat bozorida munosib o'rin egallashlarida ta'lim mazmunini loyihalash, kasbiy kompetensiyalarni tuzilmalarga ajratish, ta'limning yangi metodik modellarini yaratish va ularni muayyan ta'lim amaliyotida qo'llash talab etiladi.

Mamlakatimizda zamonaviy ta'lim tendensiyalari asosida professional ta'lim tizimini isloh qilish bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilib, uning samaradorligini oshirish orqali malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" muhim ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu borada, bo'lajak professional ta'lim (iqtisodchi) mutaxassislarida kompetentlikni rivojlantirish bo'yicha kasbiy faoliyat obyektlariga mos o'quv qo'llan-

malar yaratish, metodik va didaktik ta'minotini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi hamda 2019-yil 6-sentabrdagi PF-5812-sonli "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmonlari, 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3151-sonli "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu o'quv qo'llanma muayyan darajada xizmat qiladi.

I BOB. “TA’LIM VA O’RGANISH NAZARIYASI” FANINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

1.1. “Ta’lim va o’rganish nazariyasi” fanining maqsad va vazifalari

Reja:

- 1. Fanning dolzarbligi, maqsad va vazifalari.**
- 2. Psixologik va pedagogik bilimlarni o’rganish yo’llari va manbalari.**
- 3. Mutaxassisning psixologik-pedagogik tayyorgarligi – kasbiy va shaxsiy rivojlanishining omili sifatida.**

Bozor iqtisodiyoti islohotlarini amalga oshirishda qanday chora-tadbirlar ko‘rilishidan qat’i nazar, malakali mutaxassislar yetishmas ekan, qo‘yilgan maqsadga erisha olmasligimiz mumkin. Malakali mutaxassislarni tayyorlashda oliy ta’lim muassasalari yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish vaqti keldi ¹.

Ushbu fanda turli xil ta’lim nazariyalari bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy tushunchalar, modellar va strategiyalar, shu jumladan xulq-atvor, kognitiv va ijtimoiy-madaniy istiqbollar qo‘llaniladi.

Talabalar kuchli ta’lim tajribasini yaratish uchun epistemologik (Epistemologiya (yun. “bilim” va “so‘z” yoki “reja”)) asoslarni, uzatish muammolarini, ijtimoiy-madaniy ta’sirlarni, motivatsiya va ishtirokini o‘rganadi. Qo‘shimcha ravishda, talabalar tilni egallash, shuningdek, bilim, ijtimoiy va hissiy rivojlanish bilan bog‘liq asosiy tushunchalar, modellar va strategiyalarni o‘rganadilar.

Ta’lim nazariyasi – ta’lim jarayoni tushunchasi va mohiyatini, ta’lim tamoyillarini, ta’lim mazmunini, ta’lim metodlari, shakllari va vositalari mazmunini aks ettiradi. Ta’lim nazariyasinnig asosiy mohiyati ta’limni tashkil etishdan iborat. Ta’limni tashkil etishdan asosiy maqsad yosh avlodni ilmiy bilimlar, ko‘nikma va malakalar tizimi bilan qurollantirishdir. Ta’lim jarayonida talabalar ongiga singdirilayotgan nazariy bilimlar amaliy faoliyat yordamida yanada mustahkamlanadi. Amaliyot inson bilishining asosiy manbayidir. U o‘zlashtirilayotgan nazariy bilimlarning asosli ekanligini ko‘rsatuvchi

---

¹ Hakimova M. Ta’lim tizimiga texnologik yondashuv. Monografiya. – T.: Iqtisodiyot, 2019. -165 b.

haqiqiy mezondir. Inson tevarak-atrofdagi voqeylik, narsa va hodisalarning mohiyatini amaliy hayotda ularga to‘qnash kelish yo‘li bilan bilib oladi, ularni o‘zlashtiradi. Inson amaliy faoliyat tufayligina ijtimoiy, ishlab chiqarish faoliyati jarayonida tashkil etuvchi munosabatlar, shuningdek, tabiat hodisalari sirini bilib oladi.

Uch asosiy g‘oya ushbu kursni loyihalashtirishga rahbarlik qiladi va talabalarning ishtirokini ta‘minlaydi.

Birinchi, reflektiv tahlil yangi ta‘limni yaratish va professional darajani shakllantirish uchun zarur shaxsiyat.

Ikkinchi, o‘rganishni mazmunli tashkil etish va ijtimoiy tajribalar bilan shug‘ullanadigan, g‘amxo‘r, sodiq odamlar jamoasida bo‘lish.

Uchinchi, o‘qitish va ishlab chiqarish professional identifikatorlar (Identifikator, (inglizcha ma‘lumotlar nomi,) – bu obyektning o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, uni boshqa obyektlardan ajratish, ya‘ni aniqlashga imkon beradi). Doimiy o‘rganish, g‘oyalar va amaliyotlarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Ushbu uchta ustun “talabalarning o‘tmishiga e‘tibor berish” ni aks ettiradi.

Tajriba, hozirgi kasbiy harakatlar va kelajakdagi professional identifikator. Biz yoritayotgan tarkib ushbu yo‘nalishga mos ravishda shakllantirilishi kerak.

Fanning maqsad va vazifalari:

Muvaffaqiyatli talaba ko‘rsatma, topshiriq va auditoriyada qatnashish orqali quyidagilarga qodir bo‘ladi:

Xulq-atvor, kognitiv va ijtimoiy-madaniy istiqbollarni o‘z ichiga olgan turli xil nazariyalar bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy tushunchalar, modellar va strategiyalarni o‘rganish va qo‘llash.

Ta‘limning samarali tajribasini rivojlantirish uchun epistemologik asoslarni, translatsiyani, ijtimoiy-madaniy ta‘sirlarni, motivatsiya, ishtirokni o‘rganish.

O‘smirlarning ijtimoiy – emotsional rivojlanishi va ularni o‘qitish, o‘rganish va o‘rganishning potensial kesishishi bilan bog‘liq asosiy tushunchalar, modellar – strategiyalarni o‘rganish.

Fan tarkibi ushbu fanni o‘rganish ta‘lim psixologiyasining turli jihatlariga bag‘ishlangan bloklarga bo‘linadi. Hududning dastlabki tarixi bilan tanishgandan so‘ng talabalar o‘quv nazariyasining uchta asosiy nazariy bo‘linmalariga duch keladi: bixevioistik (Bixeviorizm

(odam va hayvonlar xulq-atvorini o‘rganishga tizimli yondashadi.), kognitiv (Kognitiv fan, (lot. “idrok”) – bilimlar nazariyasi, ijtimoiy-madaniy bilim psixologiyasi, neyrofiziologiya, kognitiv lingvistika, og‘zaki bo‘lmagan aloqa va sun‘iy intellekt nazariyasini birlashtirgan fanlararo ilmiy yo‘nalish).

Narsalar, buyumlar bilan amaliy muomalada bo‘lish natijasida buyumlar sezgi organlariga ta‘sir qiladi, sezgi idrokni keltirib chiqaradi. Amaliyotda insonning faol fikrlash faoliyati yuzaga keladi. Fikrlash yordamida u real voqeylikni chuqur tushunadi.

Bilim manbayi sanalgan amaliyotning ahamiyati xususida so‘z yuritganda bilish jarayonining mohiyatini ham ta‘kidlab o‘tish joiz.

Bilish – murakkab dialektik jarayon bo‘lib, jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga, so‘ngra amaliyotga o‘tish yo‘lidir. Bilish shaxs uchun mavhum, o‘zlashtirilmagan narsa, voqea va hodisalar mohiyatining ong yordamida anglash jarayonidir². Obyektiv borliqni bilish uni sezishdan boshlanadi. Sezish ongning tashqi olam bilan bo‘ladigan chinakam aloqasidir. Sezish tevarak-atrofdagi voqeylik, narsa va hodisalarning sezgi organlari (bizga ma‘lumki, ular beshta)ga ta‘sir etuvchi ayrim sifat, belgilarning ongda aks etishidir. Bunda har bir organ, har bir analizator, I.P. Pavlov ta‘kidlab o‘tganidek, narsalarning ayrim, eng muhim sifatlarini his etadi. Sezish muayyan narsa, voqea-hodisalar mazmunining ongda idrok etilishiga olib keladi.

Idrok - sezgi a‘zolari orqali ongga ta‘sir etib turilgan narsa va hodisalarning unda (ongda) yaxlitligicha aks etish jarayonidir. Sezishlar, sezish singari idrok qilish ham tashqi buyumlar, ularning maktablari yo‘qolishi bilan to‘xtaydi. Sezish va idrok qilish yordamida bilish jarayonida tasavvur ro‘y beradi. Tasavvur inson ongida uzoq muddat saqlanib qoladigan sezishlar va idrokning izidir. Yoki boshqacha aytganda, tasavvur sezgi a‘zolariga qachonlardir ta‘sir etgan hamda idrok qilingan narsa va voqea-hodisalarning ongda yaqqol hissiy obrazidir. Tajriba vositasida odamda tasavvur zaxirasi boyib, ko‘payib boradi. Tasavvur fikrlashda, tushunchalarning tarkib topishida muhim rol o‘ynaydi. Tasavvur muayyan umumlashmalarning mavjudligi bilan bog‘liq. Sezish, idrok va tasavvur bilishning muhim tarkibiy qismlari bo‘lsa-da, ular ham haqiqiy voqelikni bilish

---

² ASSESSMENT PSYCHOLOGY. John R. Graham Jack A. Naglieri. 2003.

muammosini to‘la hal etishmaydi. Bilish jarayonining eng yuqori bosqichida tafakkur yuzaga keladi.

Inson faqat tafakkur yuritish jarayonidagina muayyan jarayon yoki voqea-hodisa mohiyatini, munosabatlarning sababiy baholanishlarini aniqlaydi va shu orqali moddiy borliqni chuqur, to‘la va to‘g‘ri aks etishiga erishadi. Tafakkur, I.P. Pavlov ta‘limotiga ko‘ra, asab tolalari baholanishlari yoki assotsiatsiyalarning hosil bo‘lishidan iborat.

Jonli mushohada uchun birinchi signal tizimi, abstrakt tafakkur uchun ikkinchi signal tizimi asosiy ahamiyatga ega.

Abstrakt tafakkur voqelik bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan taqdir-dagina inson bilimlari chuqurlashib boradi. Jonli mushohada va abstrakt tafakkur birligiga bilimlarni haqiqiy va chuqur bilimlarga aylantiradi.

Jonli mushohada va tafakkur doimo odamning amaliy faoliyatiga asoslanishi kerak. Odam tabiat va ijtimoiy jamiyat qonuniyatlarini ochib, o‘z faoliyatida ulardan foydalanishiga intiladi. Har qanday nazariy bilimning qiymati uning amaliyotga qanchalik xizmat qilishi bilan belgilanadi. Nazariya amaliy faoliyat mohiyatidan kelib chiqib asoslanadi hamda amaliy faoliyatning yaxshiroq yo‘lga qo‘yilishiga xizmat qiladi. Biroq, amaliyot ayni vaqtda bilimning to‘g‘riligini tekshirish vositasi hamdir. Nazariy g‘oya, fikr amaliyotda tekshirilgan va u orqali tasdiqlangandagina u inson bilimlarining muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

Demak, bizga bilimning amaliyotdan sezgi, idrok, tasavvur va tafakkur asosida hosil bo‘lishi va yana amaliyotga qaytib borishidan bo‘ladi. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, bilim amaliyotga o‘zining ilgarigi ko‘rinishida emas, balki ancha boyigan ko‘rinishda, ancha yuqori darajada qaytib boradi.

Bilish jarayonida bilim hosil bo‘ladi. **Bilim** – odamlarning ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida to‘plangan umumlashgan tajribasidir. Bilim obyektiv borliqni to‘g‘ri aks ettiradi. Eng to‘g‘ri va mukammal bilimlar ham o‘z navbatida doimiy emas, balki ijtimoiy taraqqiyot jarayonida o‘zgarib boradi.

Bilimlar asosida talabalarning kuzatuvchanlik, tafakkur, xotira singari bilish qobiliyatlari rivojlanadi, ularda e‘tiqod hosil bo‘ladi, ilmiy dunyoqarashni shakllantiruvchi g‘oyalar tizimi tarkib topadi.

Ta'lim jarayonida biror fan sohasida insoniyat tomonidan o'zlashtirilgan barcha bilimlarni o'rganish mumkin emas. Ta'lim jarayonida eng asosiy, eng muhim bilimlar – fanlarning asoslari o'rganiladi. Ta'lim muassasalarida o'rganiladigan o'quv predmetlari soni o'z vazifalari va xususiyatlariga muvofiq tarzda ortib boradi. Boshlang'ich bosqichlarda tabiat va jamiyat qonuniyatlari borasida eng oddiy ma'lumotlar berish asosida ularda dunyoqarash shakllantirib boriladi. Mazkur bilimlar asosida talabalar obyektiv borliq mohiyatini anglab boradilar.

Ta'lim jarayonida talabalar bilimlar tizimini egallabgina qolmasdan, balki faoliyat ko'nikma va malakalarini ham hosil qiladilar.

Bilimlarning amalda bir necha bor qo'llanilishi ko'nikmalarning hosil bo'lishiga olib keladi. **Ko'nikma** – bu o'zlashtirib olingan bilimlar asosida amalga oshiriladigan va amaliy jihatdan maqsadga muvofiq harakatlarga tayyorgarlikda ifodalangan ongli faoliyatdir. Demak, ko'nikma muayyan faoliyatni tashkil etish yo'llari va usullarini bilib, o'zlashtirib olish hamda o'z bilimlarini amalda qo'llay olishdir.

Ko'nikmalar muayyan vaziyatdagina emas, balki dastlabki shart-sharoitlar o'zgargan vaqtda ham ma'lum xatti-harakat qilish (hosil tajriba asosida) qobiliyati bilan tavsiflanadi. Ko'nikmalarni bilimlar bilan aralashtirib yuborish yaramaydi. Har qanday ko'nikma asosida bilim yotadi. Bilimlar fikr-mulohazalarda, ko'nikma esa xatti-harakatlarda ifodalanadi. Xatti-harakatlar aqliy yoki jismoniy bo'lishi mumkin.

Malaka – muayyan usul bilan behato bajariladigan, o'rganib qolingan, avtomatlashgan ongli harakatdir.

Malaka bir xatti-harakatning o'zini bir hil sharoitda ko'p marta takrorlash natijasida hosil qilinadi. Malaka qanchalik puxta bo'lsa, odam ishni shunchalik tez va to'g'ri bajaradi.

Malakalar turlicha bo'ladi: chunonchi, o'quv malakalari – o'qish, yozish, og'zaki hisoblash va boshqalar; mehnat malakalari – ish qurollari bilan ishlash, materiallar hamda texnika bilan muomalada bo'lish va hokozalar; harakat malakalari – yurish, yugurish va boshqalar. Ko'nikma kabi malaka ham egallangan bilimlar asosida hosil qilinadi. Ko'nikma va malaka o'rtasida farqli tomonlar ham bor.

Xususan, talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan ko‘nikma va malakalar har xil xarakterda bo‘ladi.

Yuqorida aytib o‘tilgandek, bilim, ko‘nikma va malakalar ta‘lim jarayonida tarkib topadi. Ta‘lim – dialitik tarzda taraqqiy etib boradigan ichki ziddiyatli jarayon bo‘lib, unda ikki tomon – o‘qituvchi va talaba ishtirok etadi. Ta‘lim berish talabalarga bilimlar berish, ularda ko‘nikma va malakalar hosil qilish, yangi haqiqatlarni ochishga yo‘naltirilgan ijodiy, mantiqiy tafakkurni tarbiyalashdir³.

O‘qish esa talabalarning o‘zlashtirish, o‘qish qobiliyati, fikrlash hamda muayyan harakatlarni hosil qilish jarayoni sanaladi. O‘qish jarayonida talabalar ma‘lum bo‘lmagan, anglanmagan ma‘lumotlarni o‘zlashtirib boradilar.

O‘tish jarayoni to‘rtta asosiy bosqichdan tashkil topadi:

- 1) o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan materialni idrok etish;
- 2) uni fahmlab olish, tushunchalar hosil bo‘lishi;
- 3) bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish, ko‘nikma va malakalarning hosil bo‘lishi;
- 4) hosil qilingan ko‘nikma va malakalarni amalda qo‘llash.

Har bir bosqich uchun talabalarning muayyan xarakterdagi bilish faoliyati xarakterlidir. Bu faoliyat o‘qituvchi tomonidan alohida rahbarlikni talab etadi.

Ta‘lim jarayonining boshlang‘ich bosqichida o‘zlashtirilayotgan bilimlar mohiyati analiz va sintez metodlari yordamida anglanadi.

Analiz (lat. “analysis” – bo‘laklarga ajratish) – narsa va voqea hodisalarni tarkibiy qismlarga, bo‘laklarga ajratishdir. Masalan, anor qattiq po‘st, qat-qat parda va donachalarga ajratiladi.

Sintez (lat. Synthesis – birikish, qo‘shilish) analizga qarama-qarshi bo‘lgan fikrlash jarayonidir. Unda o‘rganilayotgan narsa va hodisalarning alohida qismlari, bo‘laklari bir butun qilib birlashtiriladi.

Talabalarning fikrlash faoliyati taqqoslashda ham namoyon bo‘ladi.

Taqqoslash – narsa va hodisalardagi tafovut hamda o‘xshashlikni, tenglik va notenglikni topa olishga yo‘naltirilgan fikrlash operatsiyasi demakdir.

---

³ Andrew Redfern. The Essential Guide to Classroom Practice, 200 strategies for outstanding teaching and learning, Routledge Taylor & Francis Group.2015, p. 212

Induktiv va deduktiv tafakkur o‘quv materialini tushunib olishda muhim ahamiyatga ega.

Induktiv tafakkur (lat “indektio” – keltirib chiqarish) juz’iy yoki yakka hollardan umumiyga, ayrim dalillardan umumlashmalarga qarab boradigan, xulosa chiqarishga asoslangan mantiqiy bilish metodi, tafakkur shakllaridan biridir.

Deduktiv xulosa (lat. “deductio” - ikkiga ajratish, keltirib chiqarish) - umumiy hukmlardan yakka hukmlarga qarab borish orqali mantiqiy xulosa chiqarishdan iborat metod, tafakkur va deduktiv xulosa metodlaridan foydalanish asosida talabalarda tushunchalar hosil bo‘ladi.

Tushuncha – voqelikdagi narsa va hodisalarning muhim belgi va xususiyatlarini bir so‘z yoki so‘zlar birikmasi bilan ifodalashdan iborat tafakkur shakli. Ta’lim jarayonining dialektik xarakterga egaligi bois tushunchalar asta-sekin chuqurlashib va murakkablashib boradi.

Ma’lumotlarning o‘zlashtirilishi, tushunchalarning tarkib topishi bilimlarni o‘zlashtirib olishning umumiy jarayonidagi muhim vaziyat hisoblanadi. O‘rganilgan materialni mulohaza qila olmaslik, uni ta’lim va mehnat faoliyatida mustaqil qo‘llay bilmaslik, ularga nisbatan ijodiy yondashmaslik bilimlarining yuzaki o‘zlashtirilishiga olib keladi.

Ta’lim muassasalarida beriladigan ma’lumot mazmuni tarixiy xususiyatga ega. Kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarida yosh avlodga beriladigan ma’lumot mazmuni uning hajmi muayyan ijtimoiy tizimning iqtisodiy talab va ehtiyoji, fan, texnika taraqqiyoti darajasi, madaniyati holati bilan yuqori darajada bo‘ladigan bugungi kunda ta’lim muassasalarida beriladigan ma’lumot mazmuni talabalarga ilmiy bilimlar berish, ularning faol ijtimoiy faoliyati tashkil etishlari yo‘lida ko‘nikma va malakalarini shakllantirishni ifodalaydi.

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi ta’lim muassasalarida tashkil etiladigan ta’lim (ma’lumot)ning mazmuni avvalo komil inson va malakali mutaxassisni tayyorlash jarayoni mazmuni bilan belgilanadi⁴.

---

⁴ Hakimova M., Lutfullayeva N., Ataxo‘jayev V., Mamajanov I. Pedagogika. Psixologiya. O‘quv qo‘llanma. - T.: Ishonch hamkor nashriyoti.-2020-y. -318 b.

Ushbu maqsadni o‘zida aks ettirgan ma’lumot mazmuni davlat ta’lim standarti, o‘quv dasturi, o‘quv rejasi va darsliklar mazmunida namoyon bo‘ladi.

A) Davlat ta’lim standarti umumiy o‘rta ta’lim, professional ta’limi hamda oliy ta’lim uchun alohida ishlab chiqiladi.

Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti talabalar umumta’lim tayyorgarligiga, saviyasiga qo‘yiladigan majburiy minimal darajani belgilab beradi. O‘z navbatida professional ta’lim davlat standarti talabalar kasb-hunar tayyorgarligini, saviyasiga qo‘yiladigan (oliy ta’lim DTS talablar mutaxassislik tayyorgarligiga, saviyasiga qo‘yiladigan) majburiy minimal darajani belgilaydi.

DTS (davlat ta’lim standarti) ta’lim mazmuni, shakllari, vositalari, usullari va ularning sifatini baholash tartibini belgilaydi. Ta’lim mazmunining o‘zagi hisoblangan standart vositasida mamlakat hududida faoliyat ko‘rsatayotgan turli ta’lim muassasalarida (davlat va nodavlat) ta’limning barqaror darajasini ta’minlash sharti amalga oshiriladi. DTS o‘z mohiyatiga ko‘ra o‘quv dasturlari, darsliklar, qo‘llanmalar, nizomlar, o‘quv rejasi va boshqa me’yoriy hujjatlarni yaratish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Umumiy o‘rta (kasb-hunar va oliy) ta’limning DTSsi o‘zining tuzilishi va mazmuniga ko‘ra davlat, hudud ta’lim muassasalari manfaatlari, vositalari muvozanatini aks ettiradi hamda eng muhim talaba shaxsi, uning intilishlari, qobiliyatlari va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqadi. DTSni, uning talablarini bajarish O‘zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko‘rsatayotgan mulkchilik shakli va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqadi.

Umumiy o‘rta (kasb-hunar va oliy) ta’limning DTSsi quyidagi tamoyillariga tayangan holda ishlab chiqiladi:

- DTSning davlat va jamiyat talablari va shaxs ehtiyojiga mosligi;
- o‘quv dasturlari mazmunining jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hamda fan-texnika rivojlanishi bilan bog‘liqligi;
- umumiy o‘rta (kasb-hunar va oliy) ta’limning boshqa ta’lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta’lim mazmunining uzviyligi;
- umumiy o‘rta (kasb-hunar va oliy) ta’lim mazmunining insonparvarligi;

– ta’lim mazmunining respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi;

– umumiy o’rta (kasb-hunar va oliy) ta’limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsiya (ilg’or) texnologiya yutuqlariga tayanish;

– pedagogik tafakkurda qaror topgan an’anaviy qarashlar bilan «Ta’lim to’g’risida»gi Qonun mazmunida ifodalangan zamonaviy talablarning uzviyligi; ilg’or demokratik xorijiy mamlakatlarning ta’lim sohasida me’yorlarni belgilash tajribalaridan milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish.

DTSning tarkibiy qismi sifatida umumiy o’rta (kasb-hunar va oliy) ta’lim muassasalari uchun tayanch o’quv rejasi ishlab chiqiladi. Tayanch o’quv reja ta’lim sohalarini me’yorlash hamda ta’lim muassasalarining moliyaviy ta’minotini belgilashga asos bo’luvchi davlat hujjati sanaladi. Tayanch o’quv rejasi o’quv predmetlari bo’yicha beriladigan ta’lim mazmunini talabaga yetkazish uchun ajratilgan o’quv soatlarining minimum hajmdagi miqdorini belgilaydi. Mazkur hujjat muayyan bosqichda ma’lum o’quv predmeti bo’yicha davlat standartlariga muvofiq beriladigan ta’lim mazmunini aniqlashga asos bo’ladi.

Har bir bosqich (1,2,3... va hokazo) yakunida talabalar tomonidan egallanishi lozim bo’lgan bilim, ko’nikma va malakalar ta’lim (o’quv) predmetlari bo’yicha ishlab chiqilgan o’quv rejasi va dasturlarida o’z ifodasini topadi.

B) O’quv rejasi – barcha ta’lim muassasalarida so’zsiz amal qilinishi lozim bo’lgan davlat hujjatidir. Unda bosqichlar bo’yicha o’rganilishi lozim bo’lgan o’quv predmetlari, mazkur predmetlar uchun yaratilgan haftalik soatlar hajmi ko’rsatiladi.

Ta’lim muassasalari uchun mo’ljallangan o’quv rejasi DTSning tarkibiy qismi bo’lgan tayanch o’quv rejasi asosida ishlab chiqiladi va tegishli vazirlik tomonidan tasdiqlanadi (Respublika xalq ta’limi yoki Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan). O’quv rejasi ta’lim muassasasi ma’muriyatiga yuboriladi hamda mazkur hujjat asosida o’quv jadvali tuziladi. O’quv jadvalida hafta davomida o’qitiladigan o’quv predmetlarining nomi va ularga ajratilgan soatlar miqdori ko’rsatilib, u o’quv yurti direktorining o’quv ishlari bo’yicha o’rinbosari tomonidan tasdiqlanadi.

D) O‘quv dasturi ham xuddi o‘quv rejasi kabi muhim davlat hujjati bo‘lib, unda muayyan o‘quv predmeti (masalan, «Inson va jamiyat» fani) ning mazmuni ochib beriladi va o‘quv yili davomida talabalar tomonidan o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar hajmi ko‘rsatiladi.

O‘quv dasturlari tegishli ta‘lim (umumiy o‘rta, kasb-hunar yoki oliy ta‘lim) turidagi barcha ta‘lim muassasalari uchun yagona, uning talablari to‘la ravishda bajarilishi majburiy.

Dastur tushuntirish xati, bo‘lim va mavzular bo‘yicha ajratilgan soatlar hajmi, dastur materiali mazmuni hamda tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yhatidan iborat bo‘ladi.

Tushuntirish xatida o‘quv predmetining ahamiyati, uning fanlar tizimida tutgan o‘rni, ular o‘rtasidagi aloqadorlik, materialni o‘rganish jarayonida hal etilishi lozim bo‘lgan vazifalar olib beriladi, ayrim bo‘lim va mavzularni o‘rganish xususiyatlari ko‘rsatiladi, o‘qitish (ta‘lim) metodlari va vositalarini qo‘llashga doir tavsiyalar beriladi.

Soatlar hisobining asosli o‘rinlarda o‘zgartirilishiga yo‘l qo‘yiladi.

Dastur materiali bo‘limlar va mavzular bo‘yicha taqsimlangan bo‘lib, har bir mavzuni o‘rganish uchun o‘zlashtirilishi majburiy bo‘lgan tushunchalar tizimi, shuningdek, ko‘nikma va malakalarning aniq ko‘rsatkichi beriladi, nihoyat, talabalarga qo‘yiladigan yakuniy talablar bayon etiladi.

Dasturdagi material ta‘lim-tarbiya maqsadlari, didaktik tamoyillar, uzviylik va izchillikka muvofiq ravishda tanlanadi hamda taqsimlanadi.

O‘quv dasturlari quyidagi tamoyillar asosida tuziladi:

1. Dastur mazmunining ilmiy xususiyatga egaligi.
2. Dastur mazmunining ijtimoiy-g‘oyaviy xususiyatga egaligi.
3. Nazariy g‘oyalarning amaliyot bilan birligi.
4. Dastur mazmunining ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egaligi.
5. Dastur mazmunining muayyan tizimga ega bo‘lishi.
6. O‘quv predmetlari o‘rtasida o‘zaro aloqadorlik, bog‘lanishning mavjudligi.
7. Dasturni tayyorlashda talabalarning psixologik va ruhiy xususiyatlarini inobatga olish.

O‘quv rejasi va dasturi ta‘lim muassasasi ma‘muriyati, talabalar jamoalari so‘zsiz amal qilishlari lozim bo‘lgan davlat hujjatidir.

E) **Darslik** – muayyan o‘quv predmeti mazmuning o‘quv dasturida ko‘rsatilgan hajmda, didaktik talablarga muvofiq ravishda batafsil bayon qilib beradigan o‘quv kitobi sanaladi. Darslikning xarakterli xususiyati – bu uning mazmuni o‘quv dasturi mazmuniga mos kelishidir. Darslikda material bo‘limlar bo‘yicha taqsimlanadi. Har bir mavzu muayyan bob, uning tarkibida bo‘lgan bandlar asosida ochib beriladi.

O‘quv darsligi bir qator talablarga muvofiq yaratiladi. Ushbu talablar quyidagilardan iborat:

1. O‘quv darsligida ilmiy bilimlar tizimi, hajmi o‘quv dasturi talablariga hamda tegishli bosqich talabalarining yosh va psixologik xususiyatlariga mos bo‘lishi kerak.

2. Darslikda bayon qilingan ilmiy bilimlarning nazariy asoslari hamda g‘oyaviy yo‘nalishi tizimli, izchil bo‘lishi, keltirilgan ma‘lumot va dalillar asosli, ishonchli bo‘lishi, ular to‘g‘ri tahlil, aniq ta‘rif etilishi, tegishli xulosalar chiqarilishi lozim.

3. Nazariy bilimlarning amaliyot bilan bog‘liqligi ta‘minlanishi lozim.

4. Darslik fanda isbot qilinmagan, ma‘lum ta‘rif va qoidalarga ega bo‘lmagan, muammoli masalalardan holi bo‘lishi kerak.

5. Bayon qilinayotgan materiallarning xususiyatiga bog‘liq holda tegishli qoida va ta‘riflar berilishi, dalillar keltirilishi va ba‘zi materiallar rasm, sur‘at, sxema, diagramma va boshqa tasvirlar bilan boyitilishi talab etiladi.

6. Bayon qilinayotgan material talabalarga tushunarli, pishiq-puxta va ixcham jummalardan iborat bo‘lishi lozim.

7. Darslikning tashqi ko‘rinishi, bezagi muayyan bosqich talabalarining estetik didlariga mos keladigan bo‘lishi kerak.

8. Darslik muayyan bosqich talabalarini uchun joriy qilingan gigiyena qoidalariga muvofiq bo‘lishi kerak.

Darsliklar o‘quv materiallarini to‘laroq va chuqurroq egallab olishga yordam beruvchi o‘quv qo‘llanmalari bilan to‘ldirilishi lozim.

Yo‘nalishi va hal qilinadigan vazifalariga ko‘ra o‘quv qo‘llanmalarini quyidagilarga bo‘lish mumkin:

a) o‘quv materiallarini chuqurlashtiruvchi va uni eslab qolishga yordam beruvchi qo‘llanmalar – xrestomatiya, mashqlar to‘plami, qo‘yish kitobi, kartalar;

b) ko‘nikma va malakalarni hosil qilishga yordam beruvchi qo‘llanmalar - topshiriqlar kartochkasi;

d) ma‘noli tushunishni yengillashtiruvchi qo‘llanmalar – lug‘atlar, ma‘lumotnomalar;

e) ko‘p maqsadga xizmat qiluvchi qo‘llanmalar – kinofilmlar, ensiklopediyalar va boshqalar.

Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalarga tayangan holda quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

Didaktika (didasko o‘qitish, “didchol” – o‘rgatuvchi) pedagogika fanning asosiy qismi bo‘lib, u ta‘lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi ⁵. 2. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi ta‘lim muassasalarida tashkil etiladigan ta‘lim (ma‘lumot) mazmuni komil inson va malakali mutaxassisni tayyorlash jarayoni mazmuni bilan belgilanadi. Ma‘lumot mazmuni yuqorida qayd etilgan g‘oyani o‘zida aks ettiruvchi davlat ta‘lim standarti, o‘quv rejasi, o‘quv dasturlari, darsliklar hamda o‘quv qo‘llanmalari mohiyatida aks etadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar.

1. Ta‘lim nazariyasini tushuntiring.
2. Fanning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. Ta‘lim jarayonining boshlang‘ich bosqichida o‘zlashtirilayotgan bilimlar mohiyati qanday metodlari yordamida anglanadi?
4. Bilm, malaka, ko‘nikmalarni tushuntiring.
5. BBB jadvalini mavzu bo‘yicha to‘ldiring.

---

⁵ Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. - T.: Fan va texnologiya, 2008. - 288 b.

1.2. Uzlüksiz ta'lim ijtimoiy hodisa sifatida

Reja:

- 1. Uzlüksiz ta'lim tizimi uzviyligini ta'minlashda asosiy metodologik va konseptual yondashuvlar.**
- 2. Uzlüksiz ta'lim ijtimoiy hodisa sifatida.**
- 3. Ta'lim uzluksizligi va uzviyligini ta'minlashda zamonaviy iqtisodiy ta'limning o'rni.**

1. Uzlüksiz ta'lim tizimi uzviyligini ta'minlashda asosiy metodologik va konseptual yondashuvlar

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimida uzviylikni ta'minlash milliy dasturda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ustuvor ahamiyat kasb etib, ta'lim tizimining vertikal va gorizontaal uzviyligini ta'minlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish borasidagi ilmiy tadqiqotlar va amaliy tadbirlarni jadallashtirishni taqozo etadi. Ta'lim-tarbiya jarayonining barcha bosqichlarini o'zida mujassamlashtiruvchi uzluksiz ta'lim tizimi har tomonlama yetuk, barkamol avlodni yetishtirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan.

Muhim ijtimoiy tuzilma sifatida murakkab tuzilishga ega bo'lgan ta'lim tizimi ham boshqariluvchanlik, ham o'z-o'zini rivojlantiruvchi xususiyatlarga ega. Avvalo, taraqqiyotning zamonaviy bosqichida alohida bo'laklardan iborat, umumiy yaxlitlikka ega bo'lmagan shakllardan “Ta'lim to'g'risida”gi Qonunga asoslangan uzluksiz ta'lim tizimiga o'tilishi jamiyatimizga kirib kelayotgan yoshlarning bilim, kasb egallashga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirilishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, bosh islohotchi sifatida ta'lim tizimini rivojlantirishni davlat tomonidan boshqarilishi jarayonning aniq maqsad, mohiyat kasb etishiga, uning konseptual, metodologik, me'yoriy-huquqiy jihatdan mukammal asosga ega bo'lishiga erishiladi. Natijada uzluksiz ta'lim tizimidagi o'zaro uzviylik masalasi ko'p sathli ta'lim dasturlari bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayonlarini amalga oshirishdagi tizimlilik va izchillik hamda uzluksiz ta'lim bosqichlarini mazmunan muvofiqlashtirishning namoyon bo'lishi sifatida alohida dolzarblikka ega bo'ldi. Ta'limning uzviyligi va uzluksizligi tushunchalari

adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ta'lim bosqichlaridagi o'zaro nomuvofiqliklar bartaraf etilib, o'quv jarayonining barcha bosqichlari o'zaro yaxlitligi ta'minlash ta'lim uzluksizligini ta'minlashning asosiy omili hisoblanadi. Uzluksiz ta'lim talaba shaxsini uzviy rivojlantirish maqsadida har bir ta'lim bosqichida pedagogik tizimning barcha tarkibiy qismlari (ta'lim va tarbiya maqsadi, mazmuni, metodlar, vositalar, tashkiliy shakllar)ning o'zaro aloqadorligi, muvofiqligi hamda istiqbolga yo'naltirilganligini anglatadi.

Ta'limning uzviyligi – ta'lim mazmunining tizimliliigi, izchilligi va mantiqan bog'liqligini ta'minlanishi, o'zlashtirilgan bilimlarning keyingilarini o'zlashtirishga tayyorlashi, ta'limning har bir bosqichida ma'lum darajada bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni ta'minlashni talab qiluvchi prinsipdir. Uzviylikning mohiyati vaqt bo'yicha individuallashtirilgan, har bir shaxsga o'ziga mos bilim olish sharoitlarini yaratib bera oladigan ta'limga bo'lgan shaxs va jamiyatning ehtiyojlarini qoniqtirish zarurati bilan belgilanadi.

Ta'lim uzluksizligini ta'minlashning bosh g'oyasi inson shaxsining faoliyat subyekti sifatida doimiy rivojlanib borishi bilan bog'liq. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda bu g'oya rivojlantirilib, shaxs kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyektini, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi sifatida e'tirof etilgan. Respublikamizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlarida shaxsning rivojlanishi uzluksiz jarayon sifatida qaralib, unda o'quv jarayonining faqat bilish emas, balki o'zlashtirilgan bilimlarni ijodiy talqin qilishni nazarda tutuvchi rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalari bilan uyg'unlashib ketadi.

Bu esa ta'lim tizimining axborotli o'qitishdan produktiv ta'limga, xotiraga asoslangan ta'limdan his-tuyg'ular hamda faol harakatga asoslangan ta'limga o'tilishini belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasi – Ta'lim to'g'risidagi qonunda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplaridan biri sifatida uzluksiz ta'lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi, O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor soha ekanligi, ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy barkamol shaxsning shakllanishi hamda yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni

yaratishi, davlat ta'lim standartlariga muvofiq turli darajalardagi ta'lim dasturlarining izchilligi ta'minlanishi va maktabgacha ta'lim va tarbiya; umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim; professional ta'lim; oliy ta'lim; oliy ta'limdan keyingi ta'lim; kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish; maktabdan tashqari ta'lim turlarini o'z ichiga olishi ta'kidlanadi.

Ta'lim uzluksizligini ta'minlashning bosh g'oyasi inson shaxsining faoliyat subyektini sifatida doimiy rivojlanib borishi bilan bog'liq. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda bu g'oya rivojlantirilib, shaxs kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyektini va obyektini, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi sifatida e'tirof etilgan. Respublikamizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlarida shaxsning rivojlanishi uzluksiz jarayon sifatida qaralib, unda o'quv jarayonining faqat bilish emas, balki o'zlashtirilgan bilimlarni ijodiy talqin qilishni nazarda tutuvchi rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalari bilan uyg'unlashib ketadi. Bu esa ta'lim tizimining axborotli o'qitishdan produktiv ta'limga, xotiraga asoslangan ta'limdan his-tuyg'ular hamda faol harakatga asoslangan ta'limga o'tilishini belgilab berdi.

Ta'limning uzluksizligi va izchilligi respublikamizda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan biri sifatida belgilab berilgan. Shuningdek, tizimlilik va izchillik tamoyili pedagogikada ta'limning ilmiy-nazariy, metodik asoslari bilan bir qatorda ta'limning didaktik prinsiplarida ham alohida qayd etilgan. Uzluksiz ta'lim tizimida tizimlilik va izchillik prinsipi muhim ahamiyat kasb etadi. U ta'limda ma'lum mantiqiy izchillik bo'lish zarurligini bildiradi, chunki bilimlar vorislik xarakteriga ega. Bilim olishdagi tizimlilik va izchillik nazariya va amaliyotning birligi, Davlat ta'lim standartlari, ularga mos ravishda o'quv dasturlarini yaratish va ta'lim-tarbiya jarayoniga bosqichma-bosqich joriy etish bilan ta'minlanadi⁶.

Ta'lim uzviyligini ta'minlash muammosini shartli ravishda uning barcha yo'nalishlarini qamrab oluvchi quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

---

⁶ Kayumova M. Bo'lajak mutaxassislarini tayyorlashda ta'lim va ishlab chiqarishning o'zaro bog'liqligini ta'minlash *ar*, t. 1, вып. 46, мар. 2021

– uzviylikni ta'minlashning umumpedagogik muammolari yechimini ishlab chiqish kasbiy tayyorgarlikning umumpedagogik jihatdan optimal ketma-ketlikda loyihalashini ta'minlaydi;

– uzviylikni ta'minlashning didaktik muammolari ta'limning shakl, metod va usullarini qo'llashning ilmiy asoslangan ketma-ketligini qo'llash, kasbiy amallarni o'zlashtirish jarayoni dinamikasini tadqiq qilish, mantiqiy asoslangan tuzilishga ega didaktik materiallar va ularni qo'llash metodikasi, ta'lim vositalari tizimini qo'llashga oid masalalarni o'z ichiga oladi;

– uzviylikni ta'minlashning tarbiyaga oid muammolari ta'lim oluvchilarni ilmiy asoslangan tarbiyasini amalga oshirish bilan bog'liq masalalarni qamrab oladi. Ta'lim-tarbiya jarayonida uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash yo'nalishlari sifatida quyidagilar belgilanadi: fan, ta'lim va ishlab chiqarishning o'zaro uzviyligi; ta'lim mazmuni uzviyligi; bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdagi uzviyligi; talaba shaxsini shakllantirishdagi uzviylik; ta'lim metodlari hamda shakllarini qo'llashdagi uzviylik; talabalar o'zlashtirishini baholashni tashkil qilishdagi uzviylik.

Uzluksiz ta'limning prinsipial xususiyatlari:

– qo'llaniladigan vosita, usul va tashkiliy shakllarning turli-tumanligi va moslashuvchanligi;

– ta'limning fundamentallashuvi, insonparvarligi, democratlashuvi hamda milliy yo'naltirilganligi;

– ta'lim jarayonlarining yo'nalish va mazmuniga ko'ra tabaqalashtirilganligi bilan belgilanadi.

Shulardan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasalari va umumta'lim maktablari, litseylar o'rtasidagi ta'lim-tarbiya jarayoni uzviyligini ta'minlashda Davlat ta'lim standartlari, o'quv rejalari hamda dasturlarni ishlab chiqishdagi hamkorlikka alohida etibor qaratish lozim. Bundan tashqari, variativ o'quv dasturlari hamda darslik va o'quv qo'llanmalarni yaratishda oliy ta'lim tizimi va akademik litsey hamda kasb-hunar maktablari pedagoglarining hamkorligini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda Respublikamizda umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, professional ta'limi hamda oliy ta'lim sifati va samaradorligini oshirish hamda uzluksizlikni ta'minlash borasida qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Umumiy o'rta ta'lim maktablari

talabalarini akademik litsey va professional ta'limi muassasalariga Davlat ta'lim standartlari talablari darajasida sifatli tayyorlash, keyingi bosqichlariga uzluksiz maqsadli tayyorlash ishlarini samarali tashkil etish, muvofiqlashtirish hamda oliy va o'rta maxsus, professional ta'limi muassasalari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik va integratsiya jarayonlarini yanada rivojlantirish ishlari jadal sur'atlarda olib borilmoqda. O'rta maxsus, professional ta'limi muassasalari talabalarini 1 kursdan boshlab qiziqishlariga muvofiq tanlagan oliy ta'lim muassasalari bakalavriat yo'nalishlariga aniq yo'llash, ularni fanlar bo'yicha kirish sinovlariga maqsadli tayyorlash, ta'lim muassasalarida – Abituriyent shtablari o'rnatilgan tartibda tashkil etilib, samarali faoliyat olib bormoqdalar.

Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini buyurtmalar asosida ishga taqsimlash va joylashtirish ishlari ham dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. O'z navbatida magistratura bosqichi bitiruvchilarni oliy ta'limdan keyingi bosqichga tayyorlash va moslashtirishning muhim mexanizmi vazifasini o'tamoqda.

Yosh mutaxassislariga amaliy yordam ko'rsatish, ish beruvchilar bilan o'rnatilgan aloqalarni mustahkamlash, hamkorlik yo'nalishlarini ko'paytirish, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash faoliyati ham ta'lim-tarbiya ishining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar malakaviy amaliyotining mazmunini takomillashtirish, O'MKHT muassasalari pedagoglari ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil qilish va o'zaro tajriba almashish ishlarini yo'lga qo'yilishi yechimini kutayotgan muammolarning hal etilishida muhim omil bo'ladi.

2. Uzluksiz ta'lim ijtimoiy hodisa sifatida

Ta'lim sohasi bir qator tegishli ilmiy sohalardir istalmagan konseptual nomuvofiqliklar to'plangan fanlar, sotsiologik tadqiqotlarga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu nomuvofiqlik asosan qoldiq ta'sirga bog'liq nazariy pedagogika, uning kategorik apparati va tushunchalari uzoq vaqt davomida ijtimoiy fanlar tizimiga mos kelmagan. "Ta'lim" tushunchalarining an'anaviy pedagogik talqinlari bu birinchi navbatda burilish.

“Ijtimoiylashuv” toifasi, batafsil ravishda ishlab chiqilgan sotsiologiya, “ta’lim” tushunchasiga nisbatan birlamchi hisoblanadi. Ijtimoiylashuv jarayonlari ikkita asosiy shaklda amalga oshiriladi, o‘z-o‘zidan va yo‘naltirilgan shakllarda. Ijtimoiy ahamiyatga ega standartlar va ko‘rsatmalar, sotsiologiya nuqtai nazaridan umumiy ma’noda ta’lim shakl va shaxsning maqsadli rivojlanish sohasi sifatida belgilanadi, yilda qaysi sotsializatsiya jarayonlari buyurtma qilingan shakllarni oladi. Ushbu shakllar ta’limning institutsional xarakteri va ijtimoiy tashkil etilishi jarayonlaridan dalolat beradi. Standartlar ushbu bilimlarda, qadriyatlarda, me’yorlarda va ta’lim mazmuniga aylanadigan faoliyat usullarida namoyon bo‘ladi.

Kadrlar tayyorlash tarkibida va professional ta’limi mutaxassislarini bitirishi jarayonida inson tayyorlanadigan o‘ziga xos ijtimoiy roller maqsadli sotsializatsiya, ta’limning kutilgan natijalari bilan ifodalanadi. Turli xil bo‘lgan ta’lim sohasi an’anaviy ravishda ikki sohaga bo‘lingan – rasmiy ta’lim va norasmiy ta’lim ijtimoiy muassasalariga: maktab, oila, mahalla, ommaviy axborot vositalari va boshqalar kiradi. Keyinchalik sotsiologik tahlil ta’lim uni institutsionalizatsiya qilish ular bag‘ishlangan ijtimoiy tarkib, tashkilot va funksiyalar qo‘llanmaning quyidagi bo‘limlari muammolarini hal qilishni o‘z ichiga oladi:

Ta’limning ushbu talqini munozara mavzusi bilan umuman qabul qilingan chet el sotsiologiyasi, “ta’lim” kategoriyasi muqarrar ravishda subordinatsiya pozitsiyasini egallaydi. Uning ziddiyatli tabiati ba’zi o‘qituvchilarning tanqidlari “... akademik umumiy pedagogika va hozirda u qanday aniq jarayonlardan iborat ekanligi allaqachon keskin namoyon bo‘ldi. “Uning ustun talqinidagi urg‘ulari o‘zgaradi”, ma’naviy shakllanishdan tashqi ko‘rinish “shaxsning rivojlanishi uchun sharoit yaratish”da namoyon bo‘ladi.

Pedagogik yondashuvning mahalliy nazariy asarlarning asosiy qismi, toifalarni rivojlantirishga ziddiyatli tabiati namoyon bo‘ldi”.

“Ta’lim” va “tarbiya” hech bo‘lmaganda quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Pedagogik yondashuv tarkibni sotsializatsiyaning yaxlit hodisasi, tanlab diqqatni jalb qilish faqat qiymat sohasi bo‘yicha cheklangan idrok etadi. Shaxsning butun dunyosidagi qadriyatlari (bundan tashqari, yodda tutgan holda) haqida gap ketganda jarayonlarning maqsadga muvofiqligi ushbu hodisa va toifadan

“Ijtimoiylashuv” pedagogik fikrda faoliyat normalari va shakllari tizimini o‘chirib qo‘ydi, ularsiz uzatish hamda assimilatsiya jarayonlarini tasavvur qilishning iloji yo‘q.

2. Mustaqil ta‘lim nazariyalarini qurish va o‘rganish nazariyalari ichki muhim qarama-qarshilik “ta‘lim” va “o‘qitish”ni ajratish, sinash shu asosidagi kategoriyaga bog‘liq.

3. Pedagogika konseptual, ilmiy va uslubiy ijtimoiy me‘yorlar va faoliyat usullarini o‘rganish orqali o‘zining ustun shaklida hech biriga ega emas. Ammo so‘nggi paytlarda ijtimoiyni yaxlit tushunish, o‘lchashga qiziqish o‘quv (o‘quv va tarbiyaviy) faoliyat jarayonlari tadqiqot belgilarini ko‘rsatmoqda.

4. Ijtimoiy maqsadlarni, tarkibni asoslashga harakat qilish, shaxsni shakllantirish texnologiyalari, pedagogika obyektini kamaytiradi. Uning tadqiqotlari faqat pedagogik tajriba, vaziyatlarda rasmiy ta‘lim tizimlari, hattoki har qanday nostandartdan mahrum holda jamlangan, asosan o‘zaro ta‘sirlarning tozalangan namunalarda va o‘qituvchi-talaba “sof shaklda” paydo bo‘ladigan tajribalarda namoyon bo‘ladi.

5. Yuqoridagi xususiyatlar vakillik asosida pedagogik yondashishda ta‘lim va tarbiya ijtimoiy tizimni yo‘qotmoqda. Ushbu ko‘rinish jarayon bilan cheklangan, bu kamroq natijani individual darajada o‘z ichiga oladi, jamiyatning murakkab quyi tizimini qamrab olmaydi. Buning natijalari jamiyatning barcha sohalariga – ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy tizimlar nafaqat insonning ma‘naviy dunyosiga, balki obyektiv ravishda qisqartiriladi. “Yo‘lda ushbu qarama-qarshiliklarni bartaraf etish, ijtimoiy nazariyaga aylanish, butun ijtimoiy majmuaga tayanish hissi ilmiy toifalar, usullar va metodologiya o‘zini yetarli deb hisoblaydigan nazariya shaxsni shakllantirish jarayonlari va muammolarini o‘rganish to‘liq bo‘lishi kerak.

Ta‘lim sotsiologiyasining obyektini bu ta‘lim tizimi va u haqidagi ma‘lumot hisoblanadi. Biroq, uni tarqatishda murakkabroq obyektning tuzilishini ochib berish muammosining o‘zi paydo bo‘ladi.

Mahalliy va xorijiy ilm-fandagi munozaralarni hisobga olgan holda soha predmeti muammosini hal qilish nimadan iboratligini aytib berishda e‘tiborni ta‘limning ikkita asosiy sotsiologik jihatlariga, uning ijtimoiy tizimli va institutsional xususiyatlariga birlashtirishga qaratish lozim.

Ta'lim, birinchidan, nisbatan mustaqil ijtimoiy munosabatlar bilan to'yingan, murakkab ichki tuzilmalar to'plamiga ega bo'lgan jamiyatning quyi tizimi. Ikkinchidan, jamiyatga nisbatan bir qator funksiyalarga ega bo'lgan ijtimoiy institut sifatida, uning barchasi ijtimoiy tizimning quyi tizimlari va darajalarida ko'rib chiqiladi.

Ta'lim sotsiologiyasining predmeti ko'pincha nisbatan mustaqillikni keltirib chiqaradigan ta'lim sotsiologiya fanining ushbu sohasidagi yo'nalishlar sotsiologiya o'rta maktab, oliy ta'lim sotsiologiyasi, o'qitish sotsiologiyasi, ta'lim tizimidagi ijtimoiy rol modellari va boshqalar sohasining bunday taqdimotida har qanday individual ijtimoiy muammolar organik ravishda mos keladi. Ushbu ilmiy sanoatning muammoli sohasi va savolga javob berishda bu har bir muammoning o'rnini bitta holda aniqlashga imkon beradi⁷.

Shaxsning shakllanishida mehnat tarbiyasining roli, ayniqsa, muhim bo'lib, u mehnatning kuchi va go'zalligini shaxsiy tajriba asosida predmetli anglash, o'ziga ishonch hissini, chinakam o'rtoqlik va raqobatchilikni yuzaga keltirish hamda mustahkamlash, qiyinchiliklarga tayyorlikni va ularni yenga bilish ko'nikmalarini hosil qilish imkonini beradi. U mehnat haqida moddiy farovonlikning asosiy manbayi, kishi qadr-qimmatini va or-nomusining o'lchovi sifatidagi tasavvurlarni shakllantirishga ko'maklashadi. Shu bilan birga, mehnat bilim va axloqiylikning birligini o'z-o'zidan ta'minlay olmaydi.

Kishining eng muhim faoliyati boshqa barcha faoliyatlarning moddiy asosini tashkil qiluvchi faoliyat, ya'ni inson hayotiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan ishlab chiqarishdir. U kishining tashqi dunyoga obyektiv bog'liqligini ifoda etgani uchun insonning butun amaliy faoliyati obyektiv sharoit in'ikosi hamda ularni qondirishning real imkoniyatini anglash tarzida yuzaga keladigan ehtiyojlarni qondirish shakli sifatida qarab chiqilishi mumkin.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar samarasi, avvalambor, yuksak ma'naviyatli, mustaqil fikrlaydigan, Vatanimiz taqdiri va istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir yosh kadrlar safini kengaytirishga bevosita bog'liq.

---

⁷ Karimova V.M. va boshqalar. Pedagogika.Psixologiya. O'quv qo'llanma. – T.:TDIU. 2007. - 304 b.

Shu maqsadda yana bir muhim hujjat Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risidagi farmon qabul qilindi. Bu haqda gapirganda, O'zbekiston aholisining 60 foizidan ziyodini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etishini ta'kidlash lozim. Yoshlar uchun ularning sog'lom tug'ilishidan boshlab toki mustaqil hayotga kirgunicha barcha zarur sharoitlarni yaratib berish maqsadida qanday katta ishlarni amalga oshirayotgani yaxshi ma'lum.

Mana misol uchun, Samarqandda Imom Buxoriy nomidagi Xalqaro ilmiy tadqiqot markazini, Toshkent shahrida esa Islom sivilizatsiyasi markazini barpo etilgani, bu ishlarni kimgadir ko'z-ko'z qilish uchun amalga oshirayotgani yo'q. Aksincha ta'lim uzluksizligi ijtimoiy soha sifatida namoyonligidandir. Maqsad esa islom dinining haqiqiy insonparvarlik mohiyatini, ma'rifiy islomni yoshlar ongiga singdirish. Shu yo'lda bizning buyuk ajdodlarimiz qanday ulug' ishlarni amalga oshirganlari haqida ular ana shunday maskanlarga kelib o'zlari uchun kerakli bo'lgan eng muhim bo'lgan bilim va tasavvurlarga ega bo'ladi. Eng asosiysi, ularning qalbida boy tariximiz, madaniy merosimiz bilan faxrlanish tuyg'usi kamol topadi, deb ta'kidlaydi Prezident Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida.

Mehnatning boqiy qadri jamiyatimiz rivojlanishining barcha bosqichlari uchun xos. Biroq u har bir tarixiy bosqichda o'z xususiyatlariga ega bo'lgan. Masalan, bozor iqtisodiyotiga o'tishning hozirgi davrida tayanch tarmoqlarni eksportga yo'naltirilgan hamda import o'rnini bosadigan mahsulotlarni ishlab chiqarishga o'tkazish muhim strategik vazifa hisoblanadi. Bu vazifani qulay investitsion sharoit mavjud bo'lganida, xalqaro bozorda raqobatlashishga qodir yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish uchun xalqaro andozalarga javob beradigan quvvatlarni yaratibgina muvaffaqiyatli hal qilish mumkin.

Hozirgi sharoitda mehnatning qadri boshqarish, xo'jalik yuritishning iqtisodiy metodlari qay darajada rivojlanganligiga ko'ra aniqlanadi. Ularning mohiyati, eng avvalo, mehnatkash insonning ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita aloqasidan iborat. Korxonalarni aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish mehnat

jamoasining ishlab chiqarish va ijtimoiy faoliyati uning o'zi ishlab topgan mablag' hisobiga amalga oshirilishini taqozo etadi. Bu mablag'lar barcha joriy xarajatlarni, shu jumladan, mehnat haqi va ijtimoiy rivojlanishga oid xarajatlarni ham qoplashi darkor.

Bunday munosabatlar tizimida mehnat faoliyati kishi jismoniy va ma'naviy qobiliyatlarining real ifodasi bo'ladi, pirovard natijada uning ijtimoiy ishlab chiqarishga qo'shgan hissasini aniqlab beradi. Inson uchun uning ishlab chiqarish jarayonidagi roli va o'rni juda muhim bo'lib boradi, chunki uning moddiy farovonligi darajasi shu bilan bog'liqdir. Ne'matlarni sarflangan mehnatga yarasha taqsimlash vazifasi qo'yiladi.

Mehnatga yarasha qoidasi kishi faoliyatini rag'batlantirishi darkor, chunki kishilarning jismoniy hamda ma'naviy ehtiyojlarini qondirishning muhim vazifasi bo'lib xizmat qiladi. Bizning iqtisodiy islohotlar yo'limiz mehnatning qadriyat bilan bog'liq xususiyatini ijtimoiy adolat tamoyili bilan bog'laydi, bunda har kim jamiyatga qancha bersa, undan shuncha oladi.

Iqtisodiyotdagi o'zgarishlar mehnat qadriyatlari tizimida sifat o'zgarishlariga olib keladigan hodisalarni yuzaga keltirdi. Gap avval mavjud bo'lmagan, xodimning ishlab chiqarishdagi ijtimoiy roli oshib borishi bilan bog'liq holda uning turmush tarzi yo'nalishida tub o'zgarishlarni yuzaga keltiradigan ziddiyatlar haqida gap bormoqda. Agar ilgari xodim rejada belgilangan topshiriqlarni bajarishda tashabbus ko'rsatgan bo'lsa, endi u rejani ishlab chiqishga, texnik va ijtimoiy siyosatni ishlab chiqish hamda amalga oshirish, kadrlar masalasini hal etishga faol jalb etilmoqda. Samarali boshqarish uchun ishning ahvolidan yaxshi xabardor bo'lish, vaziyatni qo'lga olish zarur⁸.

Demak, uzluksiz ta'limni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganar ekanmiz, uni bugungi kun iqtisodiyoti bilan bog'lar ekanmiz bu boradagi fikrlar zamon rivojlangani sari zamon bilan hamnafas holda o'zgarib, rivojlanib boraveradi. Ammo shu zamon rivojiga hissa qo'shishda uzluksiz ta'limning o'rni beqiyosdir.

---

⁸ Автономов В.С. Модел человека в экономической науке. - СПб.: Экономическая школа, 1998.

3. Ta'lim uzluksizligi va uzviyligini ta'minlashda zamonaviy iqtisodiy ta'limning o'rni

Bugungi kunga kelib ta'lim insoniyat faoliyatining barcha jabhalariga yangi texnologiyalarning kirib borishi, raqobatbardoshlikning o'sishi va aholining turmush darajasi oshishining asosiy sharti bo'lib xizmat qilmoqda. Haqiqatan ham, bugungi kunda oliy ta'limning deyarli barcha jabhalarida ta'lim jarayonini tashkil etish, o'quv materiallarining mazmuni, ayniqsa, ta'lim jarayonining axborot-resurs ta'minoti bo'yicha mavjud qarashlar tubdan qayta ko'rib chiqilmoqda. Ta'lim jarayonini axborotlashtirish va texnologiyalashtirish oliy, xususan, professional iqtisodiy ta'limning sifati va samaradorligini oshirishning asosiy harakatlantiruvchi kuchlariga aylandi.

Respublikaning oliy o'quv muassasalari respublikamiz innovatsion salohiyatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, innovatsion tovarlarni, texnologiyalarni yoki strategiyalarni yaratish va joriy etishda yetakchilik qilishga intilmoqdalar. Iqtisodiy oliy ta'limning innovatsion rivoji esa iqtisodiyotning globalashuvi va raqobatning oshishi sharoitida yuqori professional va kompetent kadrlarni tayyorlashning bosh yo'nalishi hisoblanadi.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va vositalaridan samarali foydalanishga asoslangan ilg'or interfaol ta'lim texnologiyalarini joriy etish professor o'qituvchilarning ilmiy-pedagogik salohiyati va mahorati doimiy oshib borishi bilan uyg'unlikda barqaror rivojlanadigan iqtisodiyot uchun global fikrlovchi va kompetent kadrlarni tayyorlashga kafolat berishi mumkin⁹.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasida bugungi kunda ta'lim tizimi muntazam va uzluksiz ravishda takomillashtirilib borilmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalarining shiddatli rivojlantirishiga hamohang holda ta'lim muassasalarida o'qitishning yangicha shakl va usullaridan foydalanish jarayoni kuzatilmoqda¹⁰.

⁹ Hakimova M.F. Zamonaviy iqtisodchining shaxsi. - T.: IQTISODIYOT, 2019. -110 b.

¹⁰ Kayumova M. The Method Of Formation Of The Students' Professional Etiquette In The Process Of Education. *Ar* 2021, 1.

Shu bilan birga, zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti hamda globallashuv natijasida axborot hajmining misli ko‘rilmagan darajada oshib ketishi uni samarali o‘zlashtirish jarayonini birgina an‘anaviy ta‘lim shakllariga tayangan holda amalga oshirib bo‘lmasligini yaqqol namoyon etmoqda. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, oliy iqtisodiy ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha respublikamizning oliy tayanch muassasasi hisoblanuvchi TDIUda elektron va masofaviy ta‘lim shakllariga o‘tishga zamonaviy talablarga javob beruvchi malakali iqtisodchi kadrlar tayyorlashning ustuvor vazifasi sifatida alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Bu borada, birinchidan, oliy iqtisodiy ta‘limning axborot-resurs ta‘minotiga, uni yangi sifat darajasiga ko‘tarishga alohida urg‘u berilmoqda. Ta‘lim tizimining yangicha axborot-resurs ta‘minoti quyidagi omillarga bog‘liq holda rivojlantirilmoqda:

- o‘qitilayotgan fanlar bo‘yicha zamonaviy darsliklar, ilmiy, uslubiy va davriy nashrlar;
- iqtisodiy va biznes jarayonlarining joriy holati to‘g‘risida real statistik va dinamik axborotlar;
- Internet, korporativ tarmoqlar kabi ilg‘or kanal, tarmoq va axborot manbalari;
- statik va dinamik elektron o‘quv-uslubiy manbalar.

Ikkinchidan, innovatsion ta‘lim texnologiyalari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanilmoqda. Bunda ta‘lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan faqatgina dasturiy yoki uslubiy ta‘minot sifatida emas, balki o‘qitish shakllari, usullari va mazmuniga oid mavjud muammolarning nazariy yechimlari sifatida ham o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, axborot-kommunikatsiya vositalari asosida shakllanuvchi axborot-ta‘lim muhiti bilim olishga ta‘sir etuvchi psixologik omillar va pedagogik jarayonlarni tashkiliy tomonlariga nisbatan yangicha yondashuvlarni talab etadi.

Hozirgi paytda yig‘ilgan amaliy o‘qitish tajribasi va nazariy tadqiqotlarga asoslanadigan bo‘lsak, zamonaviy axborot-ta‘lim muhitida o‘qitish jarayonlarini amalga oshirish axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishidan kelib chiqqan holda mavjud pedagogik tizimni transformatsiyalash zaruratini yuzaga chiqaradi. Pedagogik tizimning asosiy elementlari zamonaviy sharoitlarda

pedagogik jarayonni yangicha elektron ta'lim muhitida (axborot, interfaol, multimedia, axborot-ta'lim, masofaviy) olib borilishi zarur. Bu yo'nalishdagi muhim vazifalardan biri - yangi texnik vositalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish hamda bu vositalar ta'sirida o'zgarishlarga uchrayotgan o'qitish nazariyasi va uslubiyatiga moslashtirishdir.

Uchinchidan, zamonaviy axborot muhiti pedagogik xodimlarga bilimlarni mustaqil ajratib olish va taqdim etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga doir yangicha malakaviy talablarni qo'yimoqda. Shu bilan birga, ta'lim-tarbiya jarayonini axborotlashtirish oliy ta'lim muassasasida ta'limni modernizatsiyalashni talab etadi. Ular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ta'lim muassasalarini zamonaviy kompyuter texnikasi va kommunikatsiya vositalari bilan ta'minlash;
- oliy ta'lim muassasasi ma'muriyati boshqaruv faoliyatini avtomatlashtirish;
- oliy ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etish;
- ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash bo'yicha kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash.

Yuqorida ta'kidlangan shart-sharoitlar ta'lim jarayonini yangi sifat darajasiga ko'tarishga imkon beradi, ya'ni o'qituvchilar faoliyatini mashg'ulotlar paytida (yangi materialni tushuntirish, mustahkamlash, bilimlarni nazorat qilish) va darsdan tashqari vaqtda (darslarga tayyorlanish, qo'shimcha ta'lim va h.k.) tashkil etishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Mashg'ulotlarda elektron vositalardan foydalanish quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

- yangi materialni tushuntirish vaqti tejaladi;
- material tushunishga va qabul qilishga qulay ko'rinishda beriladi;
- ta'lim oluvchilarning qobiliyatlariga mos ravishda differensiallashgan yondashuv va talabalar bilimni tezkorlik bilan nazorat qilish mumkin;
- pedagogik va uslubiy munosabat, o'quv materiallari va bilim oluvchilarning xususiyatlari (yoshi, tayyorgarlik darajasi, yo'nalishi, mintaqaviy joylashuvi)ga muvofiq ravishda an'anaviy, elektron va

masofaviy ta'lim shakllarini jamlagan ta'lim kompleksi variativligiga erishish mumkin.

Demak, bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri ta'lim oluvchilarning ijodiy qobiliyatlarini uzluksiz ravishda imkon boricha rivojlantirib borish va komil shaxsni shakllantirishdir. Yuqori natijaga erishish uchun ta'lim tizimi samaradorligini oshirish talab etiladi. Ta'lim tizimi samaradorligini oshirish, albatta ta'lim tizimiga innovatsiyalarni joriy etish asosida amalga oshiriladi.

Demak, bugungi kunda ta'lim tizimida innovatsion jarayonlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish mexanizmlarini nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganish lozim.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar.

1. Uzluksiz ta'lim tizimi uzviylikini ta'minlashdagi yondashuvlarni aytib bering.
2. Nima uchun uzluksiz ta'lim ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi?
3. Ta'lim uzluksizligi va uzviylikini ta'minlashda zamonaviy iqtisodiy ta'limning o'rni qay darajada?
4. Ta'lim tizimining yangicha axborot-resurs ta'minoti qanday omillarga bog'liq holda rivojlantirilmoqda?
5. Zamonaviy axborot muhitini yaratishning qanday qulayliklari mavjud?

1.3. Ta'lim jarayonining metodologik asoslari

Reja:

- 1. Ta'lim jarayonining uslubiy asoslari tushunchasi.**
- 2. Ilmiy yondashuvlar ta'lim jarayonining uslubiy asosi sifatida.**
- 3. Ta'lim jarayonining metodologik asoslari.**

1. Ta'lim jarayonining uslubiy asoslari tushunchasi

Ta'lim jarayoni o'zaro bog'liq bo'lgan tashkil etuvchilar (ko'rsatkichlar)ning o'zaro uzviy bog'liqligi asosida tuzilgan yagona dinamik tizimni tashkil etadi. Dinamik tizim deyishiga sabab, ta'limni va ta'lim jarayonini tashkil etuvchilari jamiyat taraqqiyotiga mos holda muntazam rivojlanishda bo'lib, takomillashtirilib boriladi.

Bunda tashkil etuvchilar quyidagilardir: maqsad; mazmun; shakl, usul; uslub; o'qituvchi shaxsi; talabalardagi dastlabki bilim; o'qitishning moddiy-texnik bazasi va shu kabilar. Bu ta'lim jarayonlarini bir butunlikda, ya'ni yagona yaxlit dinamik tizim sifatida qarash lozimligini taqozo etadi, bunday qarash ta'lim jarayonini boshqarish va boshqarishning optimal variantini topishga ham imkoniyat yaratadi. Ta'lim jarayonida biror-bir fan sohasida insoniyat tomonidan o'zlashtirilgan barcha bilimlarni o'rganish mumkin emas. Ta'lim jarayonida eng asosiy, eng muhim bilimlar – fanlarning asoslari o'rganiladi.

Ta'lim muassasalarida o'rganiladigan o'quv predmetlari soni o'z vazifalari va xususiyatlariga muvofiq tarzda ortib boriladi. Ta'lim jarayonida ta'lim oluvchilar bilimlar tizimini egallabgina qolmasdin, balki faoliyat ko'nikma va malakalarini ham hosil qiladilar.

Ko'nikmalar muayyan vaziyatdagina emas, balki dastlabki shart - sharoitlar o'zgargan vaqtda ham ma'lum xatti-harakatlar qilish (hosil bo'lgan tajriba asosida) qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Ko'nikmalarni bilimlar bilan aralashtirib yuborish yaramaydi. Har qanday ko'nikma asosida bilim yotadi. Bilimlar fikr-mulohazalarda, ko'nikma esa xatti-harakatlarda ifodalanadi. Xatti-harakatlar aqliy yoki jismoniy bo'lishi mumkin. Malaka muayyan usul bilan bexato bajariladigan, o'rganib qolingan avtomatlashgan ongli harakatdir.

Malaka bir xatti-harakatning o'zini bir xil sharoitda ko'p marta takrorlash natijasida hosil qilinadi. Malaka qanchalik puxta bo'lsa, odam ishni shunchalik tez yo'lga qo'yadi.

Malakalar turlicha bo'ladi, chunonchi, o'quv malakalari – o'qish, sezish, og'zaki hisoblash va boshqalar; mehnat malakalari ish qurollari bilan ishlash, materiallar va texnika bilan muomalada bo'lish va hokazolar; harakat malakalari – yurish, yugurish va boshqalar. Ko'nikma kabi malaka ham egallangan bilimlar asosida hosil qilinadi. Ko'nikma va malaka o'rtasida farqli tomonlari ham bor. Xususan, talabalar tomonidan o'zlashtirilgan ko'nikma va malakalar har xil tavsifda bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tilgandek, bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonida tarkib topadi. Ta'lim – dialektik tarzda taraqqiy etib boradigan ichki ziddiyatli jarayon bo'lib, unda ikki tomon ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi ishtirok etadi. Ta'lim berish ta'lim oluvchilarga bilimlar berish, ularda ko'nikma va malakalarni hosil qilish, yangi haqiqatlarni ochishga yo'naltirilgan ijodiy, mantiqiy tafakkurni tarbiyalashdir.

Metodika – tuzilish, mantiqiy tashkil etish, faoliyatning usullari va vositalari to'g'risidagi ta'limot – har qanday faoliyatning ongli ravishda o'rganish va ratsionalizatsiya nuqtai nazaridan zaruriy tarkibiy qismidir. Uslubiy bilimlar retseptlar va me'yorlar shaklida bo'lib, ular faoliyatning mazmunini, uning ayrim turlarining ketma-ketligini va amalda bajarilgan harakatlar tavsifini belgilaydi. Metodikaning vazifasi bilish jarayonini ichki tashkil etish va tartibga solish, obyektни amaliy o'zgartirishi, har qanday faoliyatni amalga oshirish yo'llarini izlashdir.

Metodologiyani qo'llashning eng muhim nuqtalari bu muammoni shakllantirish, tadqiqot mavzusini ilmiy nazariya nuqtai nazaridan qurish, shuningdek olingan natijani uning haqiqati va unga muvofiqligi nuqtai nazaridan tekshirish, mashq qilishdir. Zamonaviy uslubiyat yo'nalishlarining keng umumiy ilmiy tabiati va fanlararo tabiati falsafiy old shartlar ularda sezilarli o'rin egallashiga olib keladi, shuning uchun falsafiy tushunchalar, nazariyalar va ta'limotlar bir qator tarmoqlarning uslubiy asoslari bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim jarayonining uslubiy asoslari faqat pedagogik soha doirasi bilan chegaralanib qolmaydi, ular zamonaviy avlodning zamonaviy

jamiyatda to'laqonli hayotga tayyorlashning amaliy, hosilaviy va bog'liq jarayonlari bilan lokalizatsiya qilinmaydi, balki ular insoniyatni hech qachon tugamaydigan, uning faol hayotining turli qirralarini qamrab oladigan shakllanish.

Shunga asoslanib ilmiy yondashuvlar, qonuniyatlar, tamoyillar va didaktik tushunchalarni ta'lim jarayonining metodologik asoslari qatoriga kiritish kerak.

Ta'limning uslubiy asoslari – bu ta'lim jarayonining umumiy mazmunli konsepsiyasini belgilaydigan prinsiplar va qoidalar, shuningdek ta'limning maqsad va vazifalariga erishish uchun ish shakllari hamda usullarini tanlashdir. Ushbu asoslar umumiy metodologiyadan kelib chiqadi, ta'limning falsafiy va dunyoqarash jihatlari bilan eng katta aloqaga ega.

E'tibor beradigan bo'lsak, na pedagogik, na psixologik, na falsafiy fanlarda "o'qitishning metodologik asoslari" so'zlari bilan nomlanishi mumkin bo'lgan yagona konsepsiya yoki biron-bir ro'yxat mavjud emas: Birinchidan, ularning ko'plari bor, ular, shuningdek, ta'lim faoliyati olib boriladigan mamlakatga ta'lim va tarbiyaning ijtimoiy konsepsiyasiga, o'qitish mavzusiga bog'liq (masalan, ona tilini o'qitishning metodologik asoslari haqida gapirish bitta narsa, fizikani o'qitishning o'xshash asoslarini aniqlash uchun yana bir narsa). Ikkinchidan, pedagogika fanida "o'qituvchining akademik erkinligi" tushunchasi mavjud bo'lib, u ishning shakllari, usullari va usullarini tanlash, ta'lim jarayonini qurish erkinligi bilan bir qatorda bunday metodologiyani tanlash erkinligini ham nazarda tutadi.

Turli davrlarda turli mamlakatlarda butun ilmiy yo'nalishlar yoki maktablar shakllandi, bu esa pedagogik fikrning rivojlanishining hozirgi bosqichida qo'llaniladigan o'qitishning metodologik asoslarini yaratdi. Bu asoslarni quyida batafsil ko'rish chiqiladi.

Xulq-atvor nazariyalari. G'arbiy dunyo mamlakatlarida - birinchi navbatda G'arbiy Yevropa va AQSHda o'qitishning metodologik asoslari bixeviorizm nazariyalaridan yoki bixevioistik nazariyalardan kelib chiqadi (inglizcha "behavior" -"xatti-harakatlar" so'zlaridan). Ushbu nazariya tarafdorlarining fikriga ko'ra, insonni o'rganish – bu aniq ogohlantirish sharoitida tanani ma'lum stimullarni va ularga tegishli reaksiyalarni o'zlashtirishning ma'lum fiziologik jarayoni. Shu bilan birga, ushbu yondashuvni qo'llab-quvvatlovchilar

bunday rag‘batlantirishlarni talabalar ehtiyojlari va istaklarini qondirish yoki aksincha, qondirmaslikka asoslanadigan mukofotlar va jazolarning qat’iy tizimi qo‘llab-quvvatlashi kerak, deb hisoblashadi. Ushbu maktabning kelib chiqishida B.F. Skinner, A. Lazarus, D. Uotson.

Binobarin, bixeviorizm tarafdorlarining fikriga ko‘ra, o‘rganish odamlar va hayvonlar ruhiy hayotini aniqlashga asoslangan bo‘lib, uning mohiyatini “stimul – javob” dixotomiyasigacha kamaytiradi, shu bilan birga odamlar va hayvonlar o‘rtasidagi yagona farqni ko‘rish shundaki, ular ikkinchisi, og‘zaki reaksiyalar va maqtoov, ambitsiya yoki shaxsiy manfaatdorlik kabi hissiyotlarga asoslangan ikkilamchi og‘zaki stimullar¹¹.

Uslubiy asoslari yuqorida tavsiflangan nazariyalar bo‘lgan ta‘lim jarayoni muvaffaqiyatli bo‘lishi mumkin va juda muvaffaqiyatli natijalarga erishish mumkin (masalan, maqtoov yoki a‘lo baho olish istagi qo‘zg‘atgan talaba, juda yaxshi mavzuni o‘rganishga e‘tibor, maqsadga erishadi), o‘qitishning bunday uslubiy asoslarini ularning axloqiy me‘yorlarga zidligi va ta‘lim jarayonida ta‘limchilarning o‘z-o‘zini anglashining rolini tenglashtirganligi sababli mukammal deb hisoblash mumkin emas. Bilimlarning qadr-qimmatini anglash, bularning barchasini inson tanasining sof fiziologik va neyrofiziologik xususiyatlaridan foydalanish bilan bir xil o‘xshashlikka kamaytirish ...

Pragmatizm o‘qitishning uslubiy asosi sifatida. O‘qitishdagi pragmatizm nazariyasining mohiyati faqat talabaning atrofidagi ijtimoiy sharoitlarga yaxshiroq moslashishi uchun shaxsiy tajribasini kengaytirish bilan kamayadi. Tabiiyki, ma‘lum xorijiy olimlar T. Brameld, A. Maslow, E. Challining va boshqalar. Bu nazariya kelib chiqishiga ham, lekin ta‘limotiga pragmatik yondashuv keng Rossiyada ishlatiladi. Xususan, u rus tilini chet tili sifatida o‘qitishning ko‘plab metodik texnologiyalari va tizimlarining asosiga aylandi (D.I. Bashurina, T.M. Balyxina, I.B. Ignatova, T.V. Samosenkova). Albatta, ta‘lim va ulardan atrofida dunyoda moslashtirish yordam berish uchun uni qabul shaxsni yordam kerak, o‘z bilim va ko‘nikmalarini hosil qilish talab ham jamiyat, shuningdek, o‘z-o‘zini bajarmoq, lekin bu

---

¹¹ Karimova V.M., Akramova F.A. Psixologiya. 2-qism. Ma‘ruzalar matni. - T: TDIU, 2005. - 125 b.

uslubiy yondashuv salbiy tomoni uning moslashuvchanlikka ma'lum moyillik hisoblanadi.

Evristik tushuncha o'qitishning eng mustahkam uslubiy asosi sifatida. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, o'rganish kognitiv faoliyatga jalb qilishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, kognitiv faoliyat har doim talabning shaxsiy hodisalarni, faktlarni va shu bilan bog'liq voqealarni qidirish orqali, o'z oldiga qo'ygan muammolarni yechish yoki qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va o'z fikrlari asosida muayyan xulosalar yaratish orqali bilishda qatnashishini nazarda tutadi. Albatta, ta'lim jarayonida bu faoliyat o'qituvchi rahbarligida amalga oshiriladi, ammo bu ta'limchining shaxsiy fazilatlaridan, uning ijodiy va intellektual qobiliyatlaridan foydalanadigan mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladigan o'qitishning metodologik asosi bo'lgan evristik yondashuvdir.

O'qitishning umumiy tashkil etilishini, tarkibini tanlashni, o'qitish shakllari va usullarini tanlashni belgilaydigan asosiy qoidalar pedagogik jarayonning umumiy metodologiyasidan kelib chiqadi. Shu bilan birga, o'qitish ta'limchilarning bilim faoliyatini tashkil etish bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli, uning uslubiy asoslarini alohida ko'rib chiqish zarur.

Umuman olganda ta'lim nazariyasi bo'yicha donishmand allomalarimiz va mutaxassis olimlar ko'plab shug'ullanganlar.

Antik pedagogikada tabiatga, atrof-muhitga, o'zaro insoniy munosabatlar majmuasi bo'lgan donishmandlik pedagogikasi shakllangan. Bu vaqtlarda ta'lim-tarbiyaning bosh maqsadi ham yoshlarda donishmandlik sifatlarini shakllantirish bo'lgan¹².

Donishmandlik pedagogikasida yoshlarda mehnatsevarlik, ma'naviy-axloqiy sifatlar bilan uyg'un rivojlantirilishi maqsadga muvofiq ekanligi ilgari surilgan. Bu pedagogik qarashlar mashhur "Avesto"da va qadimgi Xitoyning Daos maktabi (mil.av. III asr) tajribalarida aks etgan edi. Miloddan avvalgi II asrlarga kelib O'rta Osiyo, qadimgi Hindiston pedagogikasida saxiylik, sofdillik, inson qalbi kabi tushunchalar ilgari surildi.

---

¹² Вулфсон Б.Ф. "Сравнительная педагогика". Учебник.-М.: 2003.-140 ст.

610 yillarga kelib, islom dinining muqaddas kitoblari “Qur’oni Karim”, “Hadisi sharif”da inson mohiyati to‘la ochib berilib, komil inson tarbiyasi bosh maqsad qilib qo‘yilgan edi.

Qur’oni Karimdagi ta’lim-tarbiyaga oid ulug‘ xazina Al - Buxoriy hazratlarining hadislarida beriladi. Ta’lim-tarbiya insoniy munosabatlarning falsafiy asoslari tasavvuf ilmida ochib berila boshladi. Antik falsafada ham zohiriy va botiniy ilmlar uyg‘un qaralar edi. Demokrit, Pluton, Arastu asarlarida insonparvarlik g‘oyalari ilgari surilgan edi.

Al-Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino asarlarida ong va fan uzviyligi ilgari surildi. Al-Xorazmiy, Umar Xayyom, Ahmad Farg‘oniy ta’limda amaliy faoliyat ustuvorligi g‘oyasini ilgari surishdi. XIII-XIV asrlarda Abdulholiq G‘ijduvoni, Bahouddin Naqshbandiy hazratlarining ulug‘ tariqatlarida mehnatsevarlik, insonparvarlik, poklik, soflikning asosi ekanligini nazariy va amaliy isbotlab: “Qo‘ling mehnatda bo‘lsin, Ollah qalbingda bo‘lsin” degan shiorini ilgari surdilar va unga o‘zlari hayotlarida ibratona amal qildilar¹³.

Mirzo Ulug‘bek ta’limda tadqiqot, kuzatish, umumlashtirish g‘oyasini ishlab chiqdi, bu g‘oyani amalda tatbiq qilib, maktablar ochdi, darsliklar yozdi, observatoriya tashkil qilindi.

XV–XVI asrlarda Alisher Navoiy boshchiligidagi mutafakkirlar insonparvarlik g‘oyasi, nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha ulug‘ ishlar qildilar.

Ma’lumki, ta’limda asosiy rol ta’lim beruvchiga yuklatiladi va uzluksiz ravishda ta’lim oluvchiga bilim beriladi. Ta’lim oluvchilar faoliyati esa ta’lim beruvchidan chuqur va ongli ravishda bilim olishdan iboratdir. Bu borada G‘arb mutaffakkirlaridan Gelvetsiy, Didro, R. Ouyenlar tarbiyani ustuvorligi g‘oyasini ilgari surishdi. K.D. Ushinskiy, L.N. Tolstoy ta’lim-tarbiyani uyg‘unligi g‘oyasini ilgari surishdi. S.G. Shatskiy, L.V. Zankov, Suxomlinskiylar ta’limda amaliyotni tadbiqiy, ongli o‘zlashtirish ahamiyatiga ega ekanligini ishlab chiqishdi. Ayniqsa, Nemis faylasufi, pedagog va psixologi Iogann Fridrix Gerbart (1776 – 1841)ning xizmatlari katta bo‘lib, u ta’lim oluvchilarning aqliy rivojlanishi va ularning intellektual

---

¹³ Isamitdinov S., Madg‘ofurova D. va boshqalar. Psixologiya va pedagogika asoslari. - T.: Fan va texnologiya, 2014. -116 b.

ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida ta'lim nazariyasini ishlab chiqishga harakat qilgan. U ta'lim oluvchilarga berilayotgan bilim, ularning sezgi va irodasini rivojlantirishi hamda ta'limning tarbiyaviy xarakteriga ta'siriga alohida e'tibor bergan.

Hozirgi vaqtgacha ta'limning avtoritar modelini qo'llab - quvvatlaydigan maktablarda, an'anaviy ta'lim sifatida Gerbart tamoyillari qo'llanilib kelinmoqda.

Ta'lim nazariyasiga katta hissa qo'shgan mutaxassis – olimlardan biri Yan Amos Komenskiy (1592 – 1670)dir. U ta'lim nazariyasi bo'yicha birinchi fundamental asar yozgan olimdir. Uning asarining nomi “Buyuk didaktika”, deb atalib, u 1657 yilda nashr qilingan.

Ya.A. Komenskiy o'z asarida qunt bilan ko'p sonli bo'limdan foydalangan holda ta'lim xususiyatlarini ko'rib chiqadi, narsalar tabiatiga tayanib, ta'limning “kelib chiqishini” va tamoyillarni shakllantiradi.

Amerikalik faylasuf, psixolog va pedagog Jon D'yui (1859 – 1952) ta'lim oluvchi faoliyatini faollashtiruvchi soha tarafdori sifatida maktablarni keskin yangilashda qatnashdi. Bosh maqsad bilimni yetkazib bermasdan, balki ta'limni shaxsiy tajriba asosida, ya'ni bolalarning tug'ma qobiliyatini rivojlantirish uchun sharoit yaratish maqsadida u maktab tizimini isloh qilishni taklif etdi.

An'anaviy ta'lim tizimiga qarshi D'yui va uning hamkorlari yaratgan konsepsiyasi (qarashlari tizimi) “ilg'or” deb ataldi. Ilg'orlar didaktikasi ko'pincha erkin tarbiya g'oyasiga tayangan. Erkin tarbiyani fransuz faylasufi – ma'rifatparvari J.J. Russo (1712 – 1778), nemis pedagogi F.A. Disterverg va o'sha davrdagi ma'rifatparvar pedagoglardan, rus yozuvchisi, mutafakkir va pedagog L.N.Tolstoy (1828 – 1910) Yasnopolanadagi maktabda bolalarni erkin tarbiyalash g'oyasini namoyon etgan.

2. Ilmiy yondashuvlar ta'lim jarayonining uslubiy asosi sifatida. Ta'limning eng muhim uslubiy asoslari.

Bu ta'lim jarayonining maqsadlari, mazmuni, texnologiyalari va natijalarini belgilaydigan yetakchi g'oyalar to'plami sifatida ilmiy yondashuvlardir.

1. Aksiologik (yunoncha axia – qadriyat va logos – o'qitish) yondashuvi ta'lim jarayoni subyektlarini qadriyatlar dunyosiga kiritishga va shaxsan ahamiyatli qadriyatlar yo'nalishini tanlashda

yordam berishga qaratilgan. Hozirgi bosqichda tinchlik, erkinlik, madaniyat, vijdon, hayot, go‘zallik, sog‘liq, odamlar.

Aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan, ta’lim jarayoni inson o‘zini o‘zi bilish, qadrlash, o‘zini rivojlantirish qadriyatlariga muvofiq ravishda o‘z harakatining ma’lum bir trayektoriyasini quradigan kengayadigan yashash maydoni sifatida taqdim etilishi mumkin. Zamonaviy ta’lim jarayoni sharoitida qadriyatlar yo‘nalishlari shaxsning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltiriladi, bu hayotning quyidagi ustuvor yo‘nalishlarida ifodalanadi:

- har bir talaba shaxsining ma’naviyati va madaniyatini mazmunli kengaytirishda;
- bo‘sh vaqtni faol o‘tkazish;
- ijodiy o‘sish va o‘zini takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytirishda.

2. Gumanistik (lotincha humanus – insonparvarlik) yondashuv ta’lim jarayoni faoliyati va rivojlanishining asosiy maqsadi ta’limchining faol, o‘zini o‘zi rivojlantiradigan shaxsini shakllantirish, erkin va qulay sharoitlar yaratish uchun uning shaxsiy salohiyatini to‘liq amalga oshirish.

Gumanistik yondashuv nuqtai nazaridan ta’lim jarayonining markaziy tizimini shakllantiruvchi omil – bu bola shaxsiyatining o‘zi individual ravishda o‘ziga xos, ijodiy salohiyatini erkin ro‘yobga chiqarishga intilishi, bu bir qator talablarga rioya qilishni shart qiladi:

- rivojlanayotgan shaxsning ichki qiymatini yuqori gumanistik tamoyillar tashuvchisi sifatida tan olish;
- bolaning erkin ijodiy rivojlanish huquqini anglash;
- ta’lim – bilish faoliyatining mohiyatini tushunish, uni ma’naviy xarajatlarni amalga oshirish va ta’lim jarayonining subyekti sifatida bolaning o‘zini o‘zi takomillashtirish zarurligini anglash;
- bolaning insonparvarlik madaniyatini ichki (axloqiy) mohiyat va tashqi (xulq-atvorli) mohiyatning birligi, inson munosabatlarida va atrofdagi dunyoda go‘zal va xunukni nozik idrok qilish, hamdardlik (hamdardlik qobiliyati) birligiga asoslangan shaxsiyat xususiyatlari majmuasi sifatida rivojlantirish, rahm-shafqat), sezgirlik, ta’sirchanlik, optimizm, mehribonlik.

3. Madaniyatshunoslik yondashuv faoliyati, fikrlash madaniyati, aloqa madaniyati, estetik va badiiy madaniyatni o'zlashtirishda individual-shaxsiy darajada oddiy inson madaniyatining yosh avlod elementlar, natijalar bilan o'zlashtirish jarayoni sifatida o'rganish hisoblaydi.

Madaniyatshunoslik yondashuvi nuqtai nazaridan ta'lim jarayoni shaxsning individual madaniyatini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, u ijtimoiy faoliyatning turli shakllarida ishtirok etish orqali erishiladi va o'zini rivojlantirish hamda o'zini anglash uchun keng imkoniyatlar ochadi. Mavzu shaxs uchun ahamiyatli bo'lgan faoliyat qanchalik xilma-xil va samarali bo'lsa, uning individual madaniyatini shakllantirish shunchalik samarali amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan, ta'lim jarayoni doirasidagi madaniy yondashuvning maqsadi nafaqat madaniyatni saqlash, yetkazish, ko'paytirish va rivojlantirish, balki madaniyat yordamida quyidagi shart-sharoitlarni yaratishdir:

- bolaning ijodiy individualligini o'z-o'zini rivojlantirish;
- hayotiy faoliyatga erishish uchun zarur bo'lgan madaniy qadriyatlarni o'zlashtirish;
- shaxsning bilish kuchlari, qobiliyatlari, moyilligi va ko'nikmalarini rivojlantirish;
- har bir bolaning individual va shaxsiy o'sishi hamda o'zini o'zi anglashi uchun imkoniyatlarni ta'minlash.

4. Dialogik yondashuv ta'lim jarayonini nafaqat boshqa fikrlarni tinglash va tushunish qobiliyatiga, balki ular bilan konstruktiv muloqotga kirishish qobiliyatiga qaratilgan harakat sifatida ko'rib chiqadi. Dialogik yondashuv nuqtai nazaridan o'qitish o'qituvchi va talabalarning ochiqligi, ishonchi, hamjihatligi va birgalikdagi ijodi asosida o'zaro qadriyatlarni yaratish, muloqotni takomillashtirish jarayoni sifatida talqin qilinishi mumkin.

Ushbu ko'nikma o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, uni maxsus o'rgatish kerak, buning uchun ta'lim jarayonida quyidagilar zarur:

- shaxsning insoniyat madaniyati olamiga qo'shilish, uning ta'lim va bilish imkoniyatlarini kengaytirish istagini doimiy ravishda qo'llab-quvvatlash;
- har bir faol muloqot subyektini o'z qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan makon bilan ta'minlash, ta'lim – bilish faoliyati mazmuni va usullarini tanlash erkinligi.

- mustaqil ravishda kashf etish, ijodiy tajriba to‘plash uchun ta’lim jarayonining barcha subyektlariga sharoit yaratish.

Har bir shaxsning o‘zini o‘zi qadrlaydigan faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun kommunikativ sharoitlarni yaratish.

5. Shaxsiy-shaxsiy yondashuv ta’lim jarayoni har bir ta’limchining motivatsiyasi va ta’lim – bilish faoliyati jarayonida uning o‘zgarishi dinamikasini hisobga olishga asoslanganligini talab qiladi. Talabning shaxsiyati, uning motivlari, qadriyat yo‘nalishlari, maqsadlari, qiziqishlari, istiqbollari, hayot rejaları orqali ta’lim jarayoni “sinishi” zarur bo‘lgan narsa uchun.

Shaxsiy – shaxsiy yondashuvning mohiyati ta’lim jarayonining uslubiy asosi bo‘lib, har bir ta’limchining o‘ziga xos xususiyatlaridan xabardor bo‘lgan, uning takomillashtirishni talab qiladigan shaxsiy fazilatlarini belgilaydigan ta’lim – bilish faoliyatini moslashtirishdan iborat, sozlash va o‘zini takomillashtirish zarurligini his qiladi. Buning uchun ta’lim jarayoni davomida quyidagilar zarur:

- ta’lim jarayoniga jalb qilingan har bir fanning individual va shaxsiy salohiyatini rivojlantirish;

- har bir ta’lim predmeti tomonidan turli xil ta’lim-bilish faoliyatlarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun sharoit yaratish;

- atrofdagi dunyoga o‘zlarining selektiv munosabatini shakllantirish va individual-shaxsiy yo‘naltirish;

- individual yondashuv asosida turli tadbirlarni amalga oshirish zarurligini keltirib chiqarish;

- har bir kishiga o‘z qobiliyatlari va qobiliyatlarini aniqlashga, ularni yetarli darajada baholashga hamda hayotning turli sohalarida samarali foydalanishga o‘rgatish.

6. Shaxs - faoliyat yondashuvi shundan kelib chiqadiki, tarixiy tajriba mazmunini ta’lim jarayonida o‘zlashtirish bu haqda ma’lumotni mavzuga o‘tkazish yo‘li bilan emas, balki o‘z faoliyati davomida amalga oshiriladi. Shu maqsadda o‘qituvchi talaba faoliyatini boshqarib, uning ongini shakllantirishi, ta’lim vaziyatlari va o‘rganilayotgan predmet bilimlarining rivojlanayotgan imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanishi kerak, bu esa faoliyat orqali shaxsni faol shakllantirish shaklidir.

Shaxs – faoliyat yondashuvini ta’lim jarayoniga tatbiq etish quyidagi tashkiliy va uslubiy shartlarga rioya qilishni nazarda tutadi:

- pedagogik jarayonning markazida talabning shaxsiy xususiyatlari va namoyon bo'lishining barcha xilma-xilligida uning shaxsi bo'lishi kerak;
- ta'lim jarayonini tashkil etish o'qituvchi va ta'limchilarning subyekt – subyekt munosabatlariga asoslanib, ta'lim muammolarini hal qilishda teng hamkorlik va sheriklikni nazarda tutishi kerak;
- ta'lim jarayoni har bir talabaga dunyoni individual ravishda idrok etish, uni ijodiy ravishda o'zgartirish, atrofdagi voqelikni voqealarni, hodisalarni, voqealarni sharhlash va baholashda subyektiv tajribadan shaxsan muhim qadriyatlar va ichki narsalar asosida keng foydalanish imkoniyatini yaratishi kerak;
- o'qituvchi o'zining asosiy pedagogik vazifasini osonlashtirishda ko'rish kerak, ya'ni ta'limchilarning rivojlanishiga ko'maklashish, rag'batlantirish, kuchaytirish, ularni o'rganilayotgan mavzu orqali o'zini namoyon qilishga ehtiyoj bo'lgan vaziyatlarga kiritish.

3. Ta'lim jarayonining metodologik asoslari

Ular uning mohiyatini, bilish jarayonining asosiy qonuniyatlarini, bilish haqiqati uchun shart-sharoitlarni, uning asosiy shakllari va usullarini yoritadigan bilimning ilmiy nazariyasidir.

Bilish jarayoni obyektiv voqelikning inson ongida maqsadga muvofiq aks etishi sifatida tushuniladi. Ta'lim va ilmiy bilish jarayonlari o'rtasida umumiy va o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Keng tarqalgan, ular orqa diysnyuyutsya shu sharqona: o'rganish yoki ilm obyektining jonli kuzatishning muhim xususiyatlari va obyekt munosabatlarini tushunish, qo'llash va amaliyotda bilim tekshirish; ikkitasi bitta maqsadga ega – haqiqatni bilish, obyektiv haqiqat; obyektiv qonunlari va qonuniyatlarini bilishga teng darajada yo'naltirilgan¹⁴.

Ammo talabalar ilmiy kognitiv faoliyat bilan shug'ullanishlari, tadqiqot usullari, shakllari va tamoyillaridan foydalanishni o'rganishlari, ilmiy fikrlash shakllanishiga hissa qo'shishlari kerak.

Idrok – bu ma'lum bir daqiqada insonning sezgi a'zolariga ta'sir etuvchi, atrofdagi olam narsalari va hodisalarining ruhiy aksidir.

¹⁴ ЛИДЕРСТВО. Психологические проблемы в бизнесе. - Дубна: Издательский центр "Феникс", 1997.

Faqatgina predmetlar va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradigan sezgilardan farqli o'laroq, idrok ajralmas idrok obrazidir, u ta'limchi hissiyotlar yordamida oladigan xususiyatlar to'plamini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, eshitish, ko'rgazmali, teginish, zavqli hislar haqiqatni aks ettirishning eng yuqori darajasining tarkibiy qismlariga aylanadi. Idrok hissiyotlar ustiga qurilganga o'xshaydi. Demak, ta'lim faoliyati jarayonida sezgi o'zgarishi hissiy obrazga to'g'ri keladi, shu bilan birga tarkibida hissiyot ham mavjud. Shuni inobatga olgan holda, idrok yordamida oqilona idrok obrazini qurishning faol jarayoni sifatida aniqlanishi mumkin.

Idrokning xususiyatlari – obyektivlik, yaxlitlik, tuzilish, barqarorlik, mazmunlilik.

Obyektivlik – bu hissiy aks ettirish mahsulotining kosmosdagi obyekt bilan tasodifiyligi. Biroq, ular har doim ham bir xil bo'lmasligi mumkin, chunki tasvir har doim shaxsdan mustaqil ravishda mavjud bo'lgan obyektiv obyektning subyektiv aksidir. Uning mavzuga muvofiqligi sezgi harakatlari orqali amalga oshiriladi, ya'ni tasvirning yetarliligi mezoni – bu faoliyat, uning davomida hislar bilish natijalari sinovdan o'tkaziladi.

Butunlik – bu idrok etuvchi obrazning obyektini o'ziga xos xususiyatlarining butunligida aks ettirish xususiyati. Garchi bu xususiyat obyektlarni barcha xususiyatlarini jamlab ko'paytiradigan harakatlar jarayonida shakllangan bo'lsa ham, ya'ni tushning yaxlitligi, gestalt psixologlari obrazning mulk sifatida yaxlitligi inson tajribasiga bog'liq emasligini isbotladilar. Zotan, kichik bolalar avval obyektini umumiy xususiyatlarini birligida idrok etadilar va shundan keyingina biz elementlarni ajratamiz.

Strukturaviylik – idrok subyektining tuzilishini aks ettirish uchun idrok obrazining xususiyati. Bu sizga ma'no jihatidan yaqin bo'lgan tasvirlarni ajratib olishga imkon beradi. Masalan, inson xotirasida ilgari eshitilgan juda ko'p sonli kuylarning izlari saqlanadi. Biroq, ularning turli xil tuzilishi tufayli ular aniq tan olinadi. Tuzilishi qanchalik sodda bo'lsa, identifikatsiya qilish va tanib olish jarayoni shuncha tez sodir bo'ladi.

Gestalt psixologlarini o'rganish strukturaning obyekt tasviridagi narsaga bog'liqligini markaziy qismi – figurasi va periferik qismi – fon bilan aniqlashga yordam berdi. Elementlar orasida umumiy tuzilish

mavjud. Ba'zi qismlari har doim raqam sifatida qabul qilinib, oldinga, boshqalari esa orqa tomonda bo'ladi. Fon har doim chizilgan chiziq'larga ega bo'lgan rasmga qaraganda kamroq tuzilgan, rasmda ular aslida ular bo'lmagan taqdirda ham bog'langanga o'xshab tuyuladi¹⁵.

Inson idrokining ushbu ajoyib xususiyati mashg'ulotlar davomida o'rganilayotgan obyektning barcha xususiyatlarini yetkaza olmaydigan turli xil modellar, sxemalar, belgilarni keng qo'llashga imkon beradi. Haqiqat bir deb model yoki dastur hisoblanadi. Bu kompyuter texnologiyalari uchun mavjud bo'lmagan mutlaqo insoniy mulkdir. Ko'pincha bu soddalashtirish orqali haqiqatga yo'l topishga imkon beradi.

Doimiylik – idrok obrazining idrok obyektini joylashgan sharoitlardan nisbiy mustaqilligidan iborat xususiyatdir. Shu tufayli idrok etish obyektining mos yozuvlar tasviri xotirada saqlanadi, bu esa idrokning har qanday natijalarini barqarorlik yo'nalishi bo'yicha tuzatadi. Shuning uchun narsalar va hodisalar ularning barqaror yo'nalishlari yig'indisida qabul qilinadi.

O'qitish uchun ushbu mulkni hisobga olish muhim ahamiyatga ega, chunki u o'qituvchi sifatida va talaba birinchi navbatda mos yozuvlar tasvirini ishlashi kerak, shuning uchun ularni topilganlari asosida yaratish maqsadga muvofiqdir.

Ma'nolilik - bu idrok obrazining ma'lum bir ma'noni aks ettirish va shu bilan ongli bo'lish xususiyatidir. Shu tufayli idrok toifalarga ajratish akti vazifasini bajaradi, ya'ni obyekt tasvirining inson faoliyati tajribasini olib boruvchi mos yozuvlar tasvirlarining ma'lum bir bosqichiga nisbati va bu idrokning kelib chiqishi insoniyat tarixida yashiringanligidan dalolat beradi.

Ta'lim amaliyoti uchun bu qadriyatlar bilan bir qatorda har bir idrok obrazini anglashni anglatadi, shuningdek, shaxsni individual nazorat qilishning idrok etish subyektiga nisbatini tavsiflovchi ba'zi bir shaxsiy ma'noga ega degan ma'noni anglatadi¹⁶. Yuqorida aytib

---

¹⁵ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009.

¹⁶ Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. - T.: Fan va texnologiya, 2008. - 288 b.

o'tganimizdek, shunga qaramay, ta'lim jarayoni ko'p hollarda o'qituvchini ta'limchilarga o'zlarining shaxsiy ma'nolariga o'tkazish bilan bog'liq. Ammo bunday transfer tasdiqlanganidek. O.M. Leontiyev, faqat estetik muhitda mumkin, uni bosqichda yaratish ko'p hollarda ta'lim jarayonining zaruriy atributidir.

Ko'rib turganingizdek, idrok atrofdagi dunyoni o'zining muhim va barqaror xususiyatlarida faol aks ettiradi, u yoki bu analizatorning ishlash mexanizmlariga kamaytirilmaydi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar.

1. G'arbiy dunyo mamlakatlari olimlarining xulq-atvor nazariyasi haqidagi qarashlari.
2. Sharq mamlakatlari olimlari xulq-atvor nazariyasi haqida qanday fikrlar bildirganlar?
3. Ta'limning eng muhim uslubiy asoslari nimalardan iborat?
4. Ta'lim nazariyasiga katta hissa qo'shgan olimlardan kimlarni bilasiz?
5. Idrokning xususiyatlarini tushuntiring.

1.4. Ta'lim jarayonida didaktika

Reja:

1. Ta'lim jarayoni mohiyati va uning vazifalari.
2. Didaktika pedagogikaning tarkibiy qismi sifatida.
3. Didaktikaning asosiy kategoriyalari va tamoyillari.

1. Ta'lim jarayoni mohiyati va uning vazifalari

Ta'lim jarayoni – ta'lim oluvchilarning o'qish jarayonida egallab olishi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilim, malaka va ko'nikmalarning aniq belgilangan doirasi tushuniladi. **Ta'limning mazmuni** – bu ta'lim oluvchilarning o'qish jarayonida egallab olishi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilim, malaka va ko'nikmalarning aniq belgilangan doirasi tushuniladi. Ta'lim jarayonining mohiyati – bu tarixan to'plangan ijtimoiy bilim va tajribani yosh avlodga yetkazish, avlodlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ma'lum tizim orqali amalga oshirish bo'lib hisoblanadi. **Ta'lim jarayonining vazifasi** muayyan fan va hodisalar obyektiv dunyoni bilish jarayonida o'rganiladi va ularning tashqi, ichki mohiyatini o'zlashtirish jarayonida omillar aniqlanadi. Mushohada, tasavvur va abstrakt tafakkurga asoslanib, faktlar umumlashtiriladi va ilmiy xulosalar chiqarish natijasida nazariyalar, qonunlar va kategoriyalar yaratiladi.

Ta'lim – ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning maqsadga qaratilgan birgalikdagi faoliyati jarayoni bo'lib, bu jarayonda ta'lim oluvchilarni rivojlantirishni amalga oshiradigan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar yuzaga chiqadi.

Ta'lim (didaktik) jarayonining mohiyatini quyidagi formula yordamida to'liq anglash mumkin:

$$DJ = M + Ao'f + Ao'fb$$

Bu yerda:

DJ - didaktik jarayon.

M - motivatsiya.

Ao'f – ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish faoliyati algoritmi.

Ao'fb – ta'lim oluvchilarning billish faoliyatini boshqarish.

Ta'lim jarayoni uchta vazifani bajaradi: ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi.

Ta'lim jarayonining ta'limiy vazifasi ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Ta'lim natijasi sifatida bilimlarning to'liqligi, chuqurligi, tizimliliigi, anglanganligi, mustahkamligi va amaliy xususiyat kasb etishi muhimdir. Bu kabi holatlar ta'lim jarayonining metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilganligini ifodalaydi.

Ta'lim jarayonida ta'lim oluvchilarda ular tomonidan o'zlashtirilgan nazariy bilimlar asosida hosil qilingan amaliy ko'nikma va malakalar hamda kompetensiyaning shakllanishi ham alohida ahamiyatga ega.

Ta'limning tarbiyaviy vazifasi ta'lim jarayonida shaxsning ma'naviy-axloqiy va estetik tasavvurlari, xulq-atvori va dunyoqarashi-ni shakllantirishda o'z ifodasini topadi. Ta'limning tarbiyaviy xususiyati, eng avvalo, ta'lim mazmunida aks etadi. Ta'lim jarayonida tarbiyaning ikkinchi omili ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning munosabatlari, bosqichdagi psixologik muhit, o'qish jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari, ta'lim oluvchilarning idrok etish faoliyatlariga ta'lim beruvchining rahbarligi hisoblanadi.

Ta'limning rivojlantiruvchi vazifasi ta'lim oluvchi nutqining, fikrlashi, shaxsning sensorli va harakatlanish sohalari, emotsional-irodaviy, intellektual sohasini rivojlantirishda o'z aksini topadi. Ta'lim jarayonida ta'lim oluvchini aqliy rivojlantirish, aqliy faoliyat usullari, analiz qilish, taqqoslash, tasniflash, kuzatish, xulosa chiqarish, obyektlarning muhim belgilarini ajrata bilish, faoliyat maqsadi va usullarini aniqlashni bilishga o'rgatish, uning natijalarini tekshirishni malakasini rivojlantirishga erishiladi.

Ta'lim jarayonining bosqichlari. Ta'lim ta'lim beruvchi rahbarligida ta'lim oluvchining o'quv materiallarini rejali ravishda bilib olish jarayonidir. Bu jarayonni bilish bosqichidan iborat bo'lgan tarkibiy qismlarga (yoki komponentarga) ajratish mumkin. Ta'lim oluvchi bilmaslikdan bilish, uddasidan chiqa olmaslikdan uddalay

olish, malakalar hosil qilish yo‘lidan borib, ushbu bosqichlardan o‘tishi kerak¹⁷.

Ta’lim jarayoni 4 ta asosiy bosqichdan iborat:

- 1) o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan materialni idrok etish;
- 2) tushunchalarning hosil bo‘lishi uni fahmlab olish;
- 3) bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish, ko‘nikma hamda malakalarning hosil bo‘lishi;
- 4) hosil qilingan ko‘nikma va malakalarni amaliyotda qo‘llash kompetensiyalarni tarkib toptirish).

Har bir bosqich uchun ta’lim oluvchilarning muayyan xarakterdagi bilish faoliyati xarakterlidir. Bu faoliyat ta’lim beruvchi tomonidan alohida rahbarlikni talab etadi.

O‘rganilayotgan materialni idrok qilish. Ta’lim oluvchilarning o‘rganilayotgan (yoki o‘rganilishi lozim bo‘lgan) materialni idrok qilishini tashkil etar ekan, ta’lim beruvchi ularning hayotiy tajribasi va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda material to‘g‘risida umumiy tasavvur hosil qilib, oldindan uni butunligicha tushuntiradi va ko‘rsatadi.

O‘rganilayotgan materialni fahmlab olish. O‘rganilayotgan obyekt haqidagi umumiy tasavvur asosida uni tushunishni ta’minlovchi, asta-sekin chuqurlashib boruvchi anglash jarayoni davom etadi. Ta’limning bu maqsadi ilmiy tushunchalarni tarkib toptirishdir.

Bilimlarni mustahkamlanishi, ko‘nikma va malakalarning hosil bo‘lishi. O‘quv materialini idrok etish va fahmlab olish jarayonida o‘zlashtirish keyinchalik uni mustahkamlash va takomillashtirishni talab etadi.

Bilim, ko‘nikma va malakalarni amalda qo‘llay olish (kompetensiyalarni shakllantirish). Bilim, ko‘nikma va malakalarni amalda qo‘llash jarayoni ta’limning yakuniy mustaqilligini asta-sekin va izchillik bilan oshirib borish.

Ta’lim va o‘qish jarayonlari tavsifi, o‘quv jarayonida ularning o‘zaro bog‘liqligi. Inson faoliyatining hamma asosiy turlari (mehnat, fan, san’at, o‘yin, sport) uning tevarak-atrof olamni va o‘z-o‘zini bilish

---

¹⁷ Isamitdinov S., Madg‘ofurova D. va boshqalar. Psixologiya va pedagogika asoslari. - T.: Fan va texnologiya, 2014. -116 b.

bilan bog‘langan. O‘qish tevarak-atrofdagi olamni bilishning maxsus tashkil etilgan va ta’lim beruvchi rahbarlik qiladigan alohida turidir. Bu jarayonning mohiyati bilim, ko‘nikma malaka va kompetensiyalarni hosil qilish, o‘quv fanlari mazmunini o‘zlashtirib olish va bilish kuchlarini rivojlantirishdir.

O‘rgatuvchilik faoliyati yoki ta’lim, ta’lim oluvchilarning o‘quv faoliyatini boshqarishdan iborat bo‘ladi va ularni mashg‘ulotlar uchun uyushtirishda, ularning diqqati, tafakkuri, xatti-harakati va hokozolariga rahbarlik qilishda, ular oldiga ularning faoliyatini tobora murakkablashtirilgan vazifalarni izchillik bilan qo‘yib borishda, ularni tekshirib borish kabilarda o‘z ifodasini topadi.

O‘quv faoliyati yoki o‘qish bilim, ko‘nikma va malakalarni egallab olishning murakkab jarayoni bo‘lib, ta’lim oluvchilarning intellektual, irodaviy va jismoniy kuch-g‘ayratni talab etadi hamda ularning rivojlanishini rag‘batlantiradi. Ta’lim beruvchining oqilona biror maqsadga qaratilgan rahbarligi va ta’lim oluvchilarning esa faol ongli ishtirokisiz, ta’lim jarayonida ijobiy natijalar bo‘lishi mumkin emas. Ta’lim jarayonining bu ikki tomoni (ta’lim va o‘qish) bir maqsad: ta’limning xilma-xil vositalari va metodlaridan foydalangan holda o‘quv materialni egallab olish maqsadi bilan birlashgandir.

Ta’lim qonuniyatlari va tamoyillari. *Pedagogikada qonuniyatlar* – bu qonunlarning aniq sharoitlaridagi harakat ifodasi. Ularning asosiy xususiyati qonuniyatlar pedagogikada ehtimoliy-statistik xarakter berishida aks etadi, qonunlarni esa ta’lim jarayonida amalga oshirishni hamma holatlarda ham aniq ko‘rib bo‘lmaydi.

Ta’lim jarayonining tarkibiy qismlari orasidagi obyektiv, mavjud, barqaror, takrorlanuvchi aloqadorlik ta’lim qonuniyati deb ataladi.

Ta’limning umumiy qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

- ta’limning maqsadi jamiyatning rivojlanish sur’ati va darajasi;
- jamiyatning talablari va imkoniyatlari;
- pedagogika fani va amaliyotining rivojlanganligi va imkoniyatlari bilan bog‘liqlikda aniqlashtiriladi;
- ta’lim mazmunini belgilashda ta’limning ijtimoiy ehtiyojlari va maqsadlari;
- ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyot sur’ati; ta’lim oluvchilarning yoshi imkoniyatlari;

- ta’lim nazariyasi va amaliyotining rivojlanish darajasiga asoslaniladi;
- ta’limning sifati avvalgi bosqich mahsuldorligi va hozirgi bosqichda erishilgan natijalar;
- o’rganilayotgan material xususiyati va hajmi; ta’lim oluvchilarga tashkiliy-pedagogik ta’sir ko’rsatish;
- ta’lim oluvchilarning bilim olishga qobiliyatlari va ta’lim vaqtiga bog’liq;
- ta’lim metodlari samaradorligi ta’lim maqsadiga;
- ta’lim oluvchilarning yoshi, ta’lim olish imkoniyatlariga;
- ta’lim muassasasining moddiy-texnik ta’minotiga bog’liq;
- ta’limni boshqarish samaradorligi ta’lim tizimida qayta aloqalarning intensivligi va korreksiyaga ta’sir ko’rsatishning asoslanganligiga bog’liq;
- ta’limda rag’batlantirish samaradorligi ichki va tashqi stimullarning o’zaro uyg’unligiga bog’liq. Shuningdek, pedagogikada ta’limning xususiy qonuniyatlari ham mavjud.

Gnoseologik: ta’lim natijalari ta’lim oluvchilarning o’zlashtirish ko’nikmalariga; ta’lim samaradorligi ta’lim oluvchilarning o’quv faoliyati hajmiga; bilim va ko’nikmalarni o’zlashtirish samaradorligi ularning amalda qo’llanilishiga; ta’lim oluvchilarning aqliy rivojlanishi o’zaro aloqador bilim, ko’nikma va malakalarning o’zlashtirilish hajmiga to’g’ridan to’g’ri bog’liq.

Psixologik: ta’lim samaradorligi ta’lim oluvchilarning o’quv faoliyatiga qiziqishiga; fikrlash darajasi, kuchi, jadalligi va o’ziga xosligiga; xotiraning rivojlanganlik darajasiga; bilish faolligi darajasiga bevosita bog’liq; kibernetik: ta’lim samaradorligi qayta aloqalarning tezligi va hajmiga; bilimlarning sifati nazoratning to’g’ri olib borilishiga; ta’lim sifatini o’quv jarayonini boshqarish sifatiga; boshqaruvning samaradorligi boshqaruvga doir axborotlarning soni va sifatiga bevosita bog’liq.

Sotsiologik: individning rivojlanishi u bevosita va bilvosita muloqotda bo’ladigan individlarning rivojlanishiga; ta’lim samaradorligi “intellektual muhit” ning mavjud holatiga, o’zaro bir-biriga o’rgatishning jadalligiga; ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchilar muloqotining sifatiga bevosita bog’liq.

Tashkiliy: ta'lim natijasi ta'lim oluvchining o'quv mehnatiga, o'zining o'quv majburiyatlariga munosabatiga; ta'lim oluvchining ishchanlik qobiliyatiga; ta'lim oluvchilarning aqliy faolligini oshirish o'quv mashg'uloti jadvalining tuzilishi, unda jismoniy tarbiya va mehnat mashg'ulotlarining joylashtirilishiga bevosita bog'liq.

Ta'lim tamoyillari deb umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qish va ta'lim jarayonlarining yo'nalishi talabalar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi, bilim va malaka xosil qilishning asosiy qonun va qoidalarining yig'indisiga aytiladi.

Ta'lim tamoyillari o'quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilab beruvchi boshlang'ich qoidalaridir.

Ta'lim tamoyillari. Ta'lim qonuniyatlaridan uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan muhim talablar kelib chiqadi.

Ta'lim tamoyillarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: ta'limning mazmunga aloqador va tashkiliy-metodik tamoyillari.

I. Ta'lim mazmuniga aloqador tamoyillariga quyidagilar kiradi: insonparvarlashtirish; tabiat bilan uyg'unlik; madaniyat bilan uyg'unlik; ilmiylik; ta'limning fundamentalligi va amaliy yo'nalganligi; ta'lim-tarbiyaning uyg'unligi.

Ta'limni insonparvarlashtirish – uning mazmuni, tamoyillari, shakl va metodlarini yangilash, ularning o'zaro aloqasi hamda birligini ta'minlash orqali shaxsni har tomonlama shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirishdir.

Shaxsning rivojlanishi va ta'lim oluvchilarning ijtimoiy ahamiyatga ega sifat va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta'limning insonparvarlik mazmuniga yaqinlashish, ularni hayotda faol ishtirok etishga jalb etish, uning bilish bilan qo'shiluvi va madaniyatni o'zlashtirishi hamma-hammasi so'nggi yillarda sezilarli shakllandi¹⁸. Mazkur yo'nalishda so'nggi yillarda tarbiyalanuvchilar ongidagi aldam-qaldamlik, ularning xulq-atvorini haddan tashqari qat'iy belgilash, ularga qattiq ta'sir etish, tanqidiy fikrlash tarziga ega bo'lmagan qarashlardan voz kechish yordamida ko'plab innovatsiyalar

---

¹⁸ Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.I. Psixologik tashxis metodikalari majmuasi. – T., 2008.- 132 b.

yo‘naltirildi. Bunday noto‘g‘ri fikrlashga qarama-qarshi o‘laroq, milliy va chet el pedagogikasida tarbiyalanuvchi shaxsini hurmat qilishga yo‘naltirilgan, unda mustaqillikni shakllantiruvchi, tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar orasida insonparvar, ishonchga asoslangan munosabatlarni tarkib toptirish qoidalaridan foydalanish, «ta’limni insonparvarlashtirish», ya’ni insonparvarlik tamoyili yuzaga chiqadi. Bunday asosga qurilgan ta’lim esa shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim deb nomlanadi.

Ta’limning tabiat bilan uyg‘unligi tamoyili. Ya.A.Komenskiy tomonidan fanga kiritilgan bo‘lib, tabiatda hayot bahordan boshlangani kabi ta’lim olish jarayoni uchun eng qulay davr bolalik ekanligi g‘oyasiga asoslanadi. Ta’lim oluvchilarga ularning yosh davrlarini inobatga olgan holda bilimlarning berilishi ushbu bilimlarning ular uchun tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi. Umuman olganda, ta’lim jarayoni bolaning rivojlanishi, ya’ni tabiati bilan uyg‘un bo‘lishi lozim.

Ta’limning madaniyat bilan uyg‘unlik tamoyili. Ta’limni azaldan mazmuni inson ongida nafaqat olam manzarasini, balki insondagi rivojlanish, yuksaklikka harakat va o‘shish holatida bo‘lgan o‘zining shaxs sifatidagi qiyofasini shakllantirishdan iborat. Ta’lim butun umr davom etadi va ta’lim olish chegaralanmaydi. U insonga o‘z dunyosi va boshqa madaniyatlarni anglash, mazkur madaniyat vakillari fikrini eshita olish, ularni qadrlash, ularning dunyosini tushunish, o‘zining shaxsiy fikriga tayanish, o‘zining bu yorug‘ olamdagi mavjudligini anglash va o‘zining hayotdagi, madaniyatdagi o‘rnini aniqlash imkonini beradi. Ta’limning bugungi kundagi ma’no mantig‘i ham ana shundadir. Ta’lim o‘zini madaniyatlar dunyosida faraz qilish orqali insonda olam manzarasini yaratish, insonning tabiat, boshqa odamlarga, jamiyat, o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlar tizimini shakllantirish sifatida qaraladi. Inson o‘zining ongi, irodasi, his-tuyg‘usi, bilish imkoniyatlari orqali madaniy qadriyatlarni o‘zlashtiradi, buning natijasida individual ijodiylik shakllanadi. Bunday individuallikning namoyon bo‘lishining o‘ziyoq nafaqat madaniyatning merosiyligi, iste’mol qilinishi, balki rivojlanishini ham anglatadi. Bunday tushunish pedagogikadagi yangi paradigma – shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim asosini tashkil etuvchi jamiyatdagi yangicha qadriyatlar - shaxsning o‘zini-o‘zi rivojlantirishi, o‘ziga o‘zi ta’lim berish va o‘zini o‘zi

loyihalashning namoyon bo'lishini aks ettiruvchi madaniyat bilan uyg'unlik tamoyilini shakllanishiga olib keladi.

Ta'limning ilmiylik tamoyili – ta'lim oluvchining o'quv materialidagi qonuniyatlarni aks ettirishi, tushunishi va o'zlashtirishi uchun to'g'ri shart-sharoit yaratish maqsadi uchun zarur ahamiyat kasb etadi. Bu tamoyil ta'lim mazmunini zamonaviy fan va texnika rivojlanish darajasi, jahon sivilizatsiyasi to'plagan tajribaga mos kelishini ifodalaydi. Bu tamoyil ta'lim vaqtida va o'qishdan tashqari vaqtda amalga oshiriladigan ta'lim mazmuni ta'lim oluvchilarni ob'yektiv ilmiy dalillar, hodisalar, qonunlar, zamonaviy yutuqlar va rivojlanish istiqbollari ochib berishga yaqinlashtirib, u yoki bu sohaning asosiy nazariya yoki konsepsiyalari bilan tanishtirishga yo'naltirilgan bo'lishini talab etadi.

Ta'limning fundamentalligi va amaliy yo'nalganligi tamoyilining ahamiyati shundaki, umumiy o'rta ta'lim maktablaridayoq ta'lim oluvchilar chuqur nazariy va amaliy tayyorlikdan o'tadilar. Mazkur holat an'anaviy didaktikada ta'limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi tamoyili sifatida ifoda etiladi. O'qishda fundamentallik bilimlarning ilmiyligi, to'liq va chuqur bo'lishini ko'zda tutadi. U yuksak intellektual salohiyat, fikrlash layoqatining tadqiqotchilik ko'rinishda bo'lishi, bilimlarini doimiy ravishda to'ldirib borish istagi va malakalarini talab etuvchi zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga asoslanganlik bilan tavsifalanadi. Fundamental bilimlar aniq bilimlariga qaraganda sekin eskiradi, shuningdek, inson va xotirasiga emas, ko'proq uning fikrlash layoqatiga bog'liq bo'ladi. Ta'limning fundamentalligi bilimlar mazmunining muntazamligi, nazariy va amaliy jihatdan o'zaro nisbatda bo'lishni talab etadi.

Ta'lim va tarbiyaning uyg'unligi tamoyili yaxlit pedagogik jarayonda ta'lim-tarbiyaning birligi qonuniyatlariga tayanadi. Bu tamoyil ta'lim jarayonida barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishni ko'zda tutadi. Ta'lim jarayonida tarbiyalashning samarali kechishi shaxsning intellektual rivojlanishi, birinchi navbatda, ta'lim oluvchilarning qiziqishlari, idrok etish hamda individual qobiliyatlarining hisobga olinishi bilan bog'liq.

Ta'lim olish va axloq: Skinnerning "qonunni ijobiy tarzda mustahkamlash" nazariyasi. Bir nazariyachining ishi nafaqat talabalarga maktablarning va ta'lim beruvchilarning munosabati usullarini o'zida

aks ettirdi, balki jarayonga ichki hissiyot bilan qarashni o‘stiradi. Umumiy (masalan, maktabdagi ham ichki, ham tashqi vazniyatni) rivojlantirish yuz berishi va vaziyatni nazorat qilishni o‘rganib chiqqan bu nazaryotchi Byurhis Fredrik Skinnerdir (1953). Skinnerning ko‘plab nazariyalari makraziy ko‘rish atrofida aylanadi, insonlar “to‘g‘ri javobgarliklar” yoki javobgarliklar, ya’ni potensial vaziyatlarda “to‘g‘ri javobgarliklar”ning (ba’zida “ta’sir etuvchi qobiliyat” deb aytiladi) dalili bo‘lib, ko‘rinishi orqali yaxshi o‘rganadilar. Torndikning “qonunning ijobiy ta’siri” (Torndik 1914)dan ilhomlanib, Skinner o‘zining “qonunni ijobiy tarzda mustahkamlash” deb nomlangan dasturini ishlab chiqdi. Dastur agar kattalarning xulq-atvori yoshlarga o‘rnak bo‘larli bo‘lsa, ular maktab ta’lim oluvchilariga va ularning mukofotlash, o‘rnak qilib ko‘rsatish g‘oyasini ham o‘z ichiga olgan. Bugungi kunda bunday mukofotlar “axloqi uchun baho” jamoatchilik ma’qullagan va ijtimoiy imtiyozga ega bo‘lgan bir qancha shakillar tarkibiga kiradi.

Skinnerning nazariyasi nafaqat bosqichxonasidagi yuqori darajada ijobiy ko‘tarinkilikning muhimligiga, balki ta’lim oluvchilarning tashqi tarafdin qo‘yilgan maqsadlariga qadamma-qadam intilishlari uchun yuqori strukturaviy materiallardan foydalanishlariga ham urg‘u beradi. Chunki Skinner xato qilish haqida quydagicha fikr yuritadi, tushkunlikka solish yoki istakni so‘ndirish, ta’lim oluvchilarning o‘quv jarayonlariga xalaqt berishi xato, u bu kabi materiallar ehtimollikdan imkon qadar uzoq, xatolikdan holi bo‘lishining tarafdori. O‘ta strukturalashgan, “ssenariylashtirilgan” – ta’lim beruvchilar tilida oldindan belgilab qo‘yilgan va kamdan-kam sezilarli tarzda og‘ishgan dars shakli aniq belgilab qo‘yilgan qolipga bog‘liq bo‘ladi. Ba’zan buni keng tushunish mumkin, bugungi kunda muhokamali mavzu “an’anaviy” tarzda dars o‘tish, ya’ni ta’lim beruvchi boshlashi (bunga, masalan, belgilab olingan savollarni so‘rash yoki oddiy qo‘llanmani taqdim qilish), ta’lim oluvchi javob berishi bo‘lib qolmoqda.

II. Ta’limning tashkiliy-metodik tamoyillariga quyidagilar kiradi: ta’limning tizimliliigi va izchilligi; ta’limda onglilik, faollik va mustaqillik; ko‘rsatmalilik; ta’limning ta’lim oluvchilarga mos bo‘lishi; ta’limda bilim, ko‘nikma va malakalarni puxta va mustahkam o‘zlashtirish tamoyili; tushunarlilik.

Ta'limning tizimliliği va izchillik tamoyili bayon qilinayotgan o'quv materialini mustahkamlash va ilgari o'tilgan materiallarni to'ldirishga xizmat qilishini, ta'lim oluvchilarning uzluksiz va tizimli suratda mustaqil ish olib borishlarini, ta'lim oluvchilarning o'zlashtirgan bilim va hosil bo'lgan ko'nikma, malakalarini hisobga olib borishni ham o'z ichiga oladi.

Izchillik ta'lim mazmuni, uning shakli va usullari, o'quv jarayoni ishtirokchilari bo'lgan subyektlarning o'zaro munosabatlariga taalluqli. U alohida parsial (yunoncha partialis – qisman) va xususiy o'quv vaziyatlari, predmet va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik, aloqadorlik qonuniyatlarini asta-sekin o'zlashtirish asosida ularni yagona yaxlit o'quv jarayoniga birlashtirishga imkon beradi.

Izchillik ta'lim jarayonining ma'lum tizim va ketma-ketlik asosida bo'lishini nazarda tutadi, zero, murakkab masalalarni, oddiy masalalarni o'rganmay turib hal etib bo'lmaydi.

Tizimlilik va ketma-ketlik u yoki bu o'quv materialini o'zlashtirish sur'ati, uning elementlari o'rtasidagi o'zaro mosligini tahlil qilishga imkon beradi. Ta'limning tizimliliği va ketma-ketligi ma'lum fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish, borliqni yaxlit idrok etish o'rtasidagi qarama-qarshilikni hal etishga imkon beradi. Ushbu holatlar birinchi navbatda dastur va darsliklarni muayyan tizimda yaratish, fanlararo hamda fanlar ichidagi bog'liqlikni ta'minlash evaziga namoyon bo'ladi.

Ta'limda onglilik, faollik va mustaqillik tamoyili ta'limni shunday tashkil etishni nazarda tutadiki, bunda ta'lim oluvchilar ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo'llash usullarini ongli va faol egallab olishlari lozim. Bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish quyidagi omil va shartlarga bog'liq: o'quv motivlari, ta'lim oluvchilarning faollik darajasi, o'quv-tarbiyaviy jarayonning samarali tashkil etilishi, ta'lim beruvchi tomonidan qo'llanuvchi ta'lim metodlari va vositalarining samaradorligi va boshqalar. Ta'lim oluvchilarning faolliklari reproduktiv va ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Mazkur tamoyil ta'lim oluvchilarning tashabbuskorliklari va mustaqil faoliyatlarini nazarda tutadi.

Ta'limda ko'rsatmalilik tamoyili ta'lim jarayonining sifatini oshiradi, ta'lim oluvchilarning bilim olishlarini osonlashtiradi. Ya.A. Komenskiy uni didaktikaning "oltin qoidasi" deb atagan. Unga binoan

ta'limda inson sezgi orgalaridan foydalanish kerak. «Agarda biz ta'lim oluvchilarda haqiqiy va aniq bilimlar paydo qilishni istasak, unda biz umuman hamma narsaga shaxsiy kuzatish va sezib ko'rish bilan ta'limga intilishimiz kerak, - deb ta'kidlaydi u. Agarda qandaydir predmetni baravariga bir necha sezgi organlari bilan qabul qilish mumkin bo'lsa, mayli ular baravariga bir necha sezgilari bilan o'rganilsin».

Tajribalar asosida o'rganilayotgan narsani namoyish etish va jarayon mohiyatini hikoya qilib berish o'zlashtirish darajasini birmuncha oshiradi. Xususan, axborotlarni eshitib qabul qilish samarasi 15%, ko'rib qabul qilish esa 25%ni tashkil etadi. Ta'lim jarayonida, ularni bir vaqtda ishtirok etishi natijasida ma'lumotlarni qabul qilish samaradorligi 65% gacha ortadi.

Ko'rgazmalilikdan o'quv jarayoni barcha bosqichlarida foydalanish mumkin: yangi materialni o'zlashtirish, uni mustahkamlash, mashqlarni tashkil qilish hamda ta'lim oluvchilarning dastur materiallarini o'zlashtirishlarini tekshirish va baholashda.

Ta'limning ta'lim oluvchilarga mos bo'lish tamoyili deganda o'quv materiallarining mazmuni uning hajmi, xarakteri, u yoki bu bosqich ta'lim oluvchilarining jismoniy rivojiga, umumiy tayyorgarligiga, saviyasi va imkoniyatlariga loyiq bo'lishi tushuniladi.

Yoshiga muvofiq yondashish ta'lim oluvchilarning psixik xususiyatlari, shaxsiy rivojlanganlik darajasi, ma'naviy-axloqiy sifatlari, ijtimoiy yetukligini baholay olishni nazarda tutadi. Agarda qo'yilayotgan talablar yoki ta'limning tashkiliy tuzilishi ta'lim oluvchilarning yoshi imkoniyatlaridan ortda qolsa yoki ilgarilab ketsa, o'quv faoliyatining samarasi pasayadi. Individual yondashish ta'lim oluvchilarning murakkab ichki dunyosini o'rganish, yuzaga kelgan munosabatlar tizimini tahlil qilish va shaxs shakllanishi sodir bo'ladigan ko'p turdagi sharoitlarni aniqlashni talab etadi.

Ta'limda bilim, ko'nikma va malakalarni puxta va mustahkam o'zlashtirish tamoyili muhim didaktik talab va qoidalarni, ya'ni ta'lim oluvchilar tomonidan tizimli va ongli o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni mustahkam esda saqlab qolish hamda o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni o'z turmush faoliyatlarida qo'llay olish malakalari bilan qurollantirishni nazarda tutadi.

Ta'limning chuqurligi va mustahkamligi talabi didaktikada an'anaviy hisoblanadi va u yuzakilikka qarama-qarshi qo'yiladi. Chuqur, mustahkam bilimning asosiy belgisi eng fundamental g'oyalar, qoidalar, tushuncha, kategoriyalarni tushunish, chuqur o'zlashtirish, o'rganilayotgan materiallar mazmunini puxta anglashdan iborat.

Ta'limning tushunarlik tamoyili ta'lim oluvchilarning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish, jismoniy va psixik sog'lig'iga yomon ta'sir etuvchi intellektual va emotsional qiyinchiliklardan voz kechishni talab etadi. Ta'limning tushunarli bo'lishi ta'lim oluvchilarning yoshi, bilish imkoniyatlarini hisobga olib o'qishning mazmunini to'g'ri aniqlash demakdir, ya'ni har bir o'quv fani bo'yicha ta'lim oluvchilar egallab olishi zarur bo'lgan bilim, amaliy ko'nikma va malakalar hajmini to'g'ri aniqlashdir. Bu tamoyil o'quv jarayonini ta'lim oluvchilarda qiyinchiliklarni yengish istagini hosil qiluvchi va shaxsiy muvaffaqiyatlarning natijalaridan quvonish tuyg'usini yuzaga keltirishga yo'naltirilganligini ifodalaydi. Bu bolalarda ko'zga tashlanuvchi qattiq hayajonlanish, shuningdek, o'quv masalalarini yechishdagi ishonchsizlikni yo'qotishga yordam beradi.

2. Didaktika pedagogikaning tarkibiy qismi sifatida

Didaktika pedagogika nazariyasining nisbatan mustaqil qismi bo'lib, unda ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlari ochib beriladi. Didaktikaning so'zma-so'z tarjimasida «ta'lim nazariyasi» ma'nosini anglatadi. Didaktika yunoncha so'zdan olingan bo'lib, didacticos - o'rgatish, ta'lim ma'nosini bildiradi.

Didaktika – ta'lim jarayoni, mazmuni, qonuniyat va tamoyillari, shakl, metod va vositalarini ilmiy asoslab beruvchi ta'lim nazariyasi, pedagogikaning alohida sohasi.

Bu atamani nemis pedagogi V. Ratke (1571-1635) fanga kiritgan, deb hisoblanadi. Didaktika nomi ostida fanni nazariy va metodologik asoslarini tadqiq qiladigan ilmiy fan tushundi. Didaktikaning fundamental ilmiy asoslari ilk bor Ya.A. Komenskiy tomonidan ishlab chiqilgan. 1657-yilda u chex tilida «Buyuk didaktika» asarini yozdi. Didaktikani Komenskiy «hammani hamma narsaga o'rgatish san'ati» deb tushuntirdi.

«Didaktika» atamasi ilk bor nemis pedagogi Wolfgang Ratkening «Didaktika yoki ta'lim san'ati» (1613-yil) deb nomlangan ma'ruzasida qo'llanilgan.

Didaktika ilmiy bilimlar tizimi sifatida birinchi marta chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning «Buyuk didaktika» (1657-yil) asarida ochib berilgan.

Didaktikada ta'limni tashkil etishning umumiy masalalari, ta'lim jarayonining mohiyati, ta'limning mazmuni, ta'lim qonuniyatlari, ta'lim tamoyillari, metodlari, uning tashkiliy shakllari yoritiladi.

Pedagog – olimlar yillar davomida ta'lim tizimida Nega o'qitamiz? Nimani o'qitamiz? Qanday o'qitamiz? Qayerda o'qitamiz? kabi savollarga javob izladilar. Didaktika “Nimaga ta'lim?”, “Nimani ta'lim?”, “Qayerda ta'lim?”, “Qanday ta'lim?” kabi savollarga javob beradi.

Ushbu holatga asosan 1990-yillarning o'rtalarida ta'lim sohasiga oid teoriyalar va ularning asoschilari, o'sha davr amaliy darslari va ta'lim tarixi, talqin qilish kabilar bevosita ta'sir ko'rsatadi. Men o'z hamkasblaringa qarata o'zida “qanday ta'lim” kabi savollarga javob topish imkoniyatiga ega bo'lgan qo'llanmalar avval ham, hozir ham ta'lim jarayonida asosiy ustun bo'lib kelgan va talabalar, izlanuvchilarga amaliy maslahat ko'rsata olgan deb ayta olaman degan didaktika asoschilari.

Didaktikaning obyekti – o'sib kelayotgan avlodga ijtimoiy tajribalarni, milliy va umuminsoniy madaniyatni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyatning asosiy turi hisoblangan ta'lim berishdir.

Didaktikaning predmeti sifatida o'rgatish (ta'lim beruvchi faoliyati) va o'rganish (ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati), ularning o'zaro harakati aks etadi.

Ta'lim jarayoni pedagogning o'rgatuvchilik faoliyatini va ta'lim oluvchilarning maxsus tashkil etilgan bilish faoliyatini o'z ichiga oladi. Shu o'rinda bu jarayonlarning tahliliga e'tibor qarataylik: Ta'limda ta'lim beruvchining boshqaruvchilik roli o'z kasbining ijtimoiy asoslaridan kelib chiqib, ajdodlarining boy tajribasini, insoniyatning asrlar davomidagi bilish, mehnat, muloqot, umumiy aloqalar, estetik hamda axloqiy qarashlar jarayonida qo'lga kiritgan yutuqlarni egallashni shart qilib qo'yadi.

Bularning barchasi o'qituvchining ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi vazifalarini amalga oshirishida o'z aksini topmog'i lozim. Ana shu asosdan kelib chiqib aytish mumkinki, ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilariga qo'lga kiritilgan bilimlarni o'rgatadi. O'quv faoliyatida ularni ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Shu bilan bir paytda u ta'lim oluvchilarda dunyoqarash va axloq normalarini hosil qiladi, qiziqish va qobiliyatlarini shakllantiradi, ularning bilish faolligini oshiradi. Ta'lim beruvchining faoliyati ta'lim oluvchi shaxning maqsadga muvofiq shakllanishiga katta imkoniyatlar ochib beradi. Yanada aniq qilib aytsak, butun o'quv jarayonini rejalashtiradi, ushbu jarayonda ta'lim oluvchilar bilan birgalikdagi faoliyatni tashkil etadi. Ta'lim oluvchilarga qiyinchiliklarni yengib o'tishida yordam beradi hamda ularning bilimlarini va butun ta'lim jarayonini tashxis qiladi. O'z navbatida ta'lim oluvchilarning faoliyati o'quv jarayonida o'rganishga, bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallashga, o'zini jamiyatga foydali faoliyatga tayyorlashga yo'naltiradi. Ta'lim jarayonida ta'lim oluvchilarning faoliyati ko'p qirrali yo'nalgan harakatni ifodalaydi va bu harakat bilishga doir vazifalarni hal qilishda ularga katta yordam beradi.

Didaktika va metodika mustahkam aloqa va o'zaro bog'liqlikda joylashadi. Didaktika o'qitishning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Aniq bir predmetni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari xususiy metodikalarda ishlab chiqiladi.

Didaktikaning asosiy kategoriyalari. Muayyan fanga xos bo'lgan tushunchalarda insoniyat tomonidan ijtimoiy taraqqiyot jarayonida to'plangan bilimlar aks etadi.

3. Didaktikaning asosiy kategoriyalari va tamoyillari

Didaktikaning asosiy kategoriyalari quyidagilardan iborat: o'rgatish, o'rganish, ta'lim, bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya, maqsad, mazmun, tashkil etish, shakl, metod, vosita, natija.

O'rgatish – ta'lim maqsadini amalga oshirish bo'yicha pedagogning tartiblangan faoliyati.

O'rganish – anglash, mashq qilish va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni, oldin egallanganlari o'zgaradi.

Ta'lim – qo'yilgan maqsadga erishishga yo'naltirilgan pedagog bilan ta'lim oluvchilarning tartiblangan o'zaro harakati.

Ta'lim – ta'lim jarayonida egallanadigan bilim, ko'nikma, malakalar, kompetensiya va fikrlash usullari tizimi.

Bilim – ma'lum bir fanni nazariy o'zlashtirishni aks ettiradigan inson g'oyalari yig'indisi.

Ko'nikma – egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi, o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash usullarini egallash.

Malaka – avtomatlashgan, biror-bir usul bilan bexato bajarish, ko'nikmaning takomillashgan darajasi.

Kompetensiya – egallangan bilim, ko'nikma hamda malakalarni kundalik va kasbiy faoliyatda qo'llay olish layoqati.

Maqsad – o'qitishning nimaga qaratilganligi, uning kuchlari kelgusida qay yo'sinda safarbar etilishi.

Mazmun – ta'lim jarayonida egallanishi lozim bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi.

Tashkil etish – qo'yilgan maqsadni samarali amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan didaktik jarayon.

Shakl – o'quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantig'i, mazmuni uchun qobiq.

Metod – o'qitishning maqsad va vazifalariga erishish (amalga oshirish) yo'li.

Vosita – o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi, yangi materialni o'zlashtirish jarayonida ta'lim beruvchi va talabalar tomonidan foydalaniladigan obyekt.

Natija – o'quv jarayonining so'nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga oshganlik darajasi.

Didaktikaning asosiy kategoriyalari.

a) zamonaviy ta'lim paradigmalari;

b) ta'lim jarayoni mohiyati va uning vazifalari. Ta'lim jarayoni bosqichlari;

c) ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati va uning tuzilishi;

d) ta'lim tamoyillari va qonuniyatlari.

Didaktika tamoyillari.

Didaktik printsiplar ta'lim mazmunini tanlashda, ta'lim usullari va shakllarini tanlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Didaktikaning

barcha tamoyillari ularning birligida o'quv jarayonining eng muhim qonuniyatlarini obyektiv aks ettiradi.

Ko'rinish prinsipi. Obyektlar va hodisalarni sezgir idrok etish asosida g'oya va tushunchalarni shakllantirish zarurligini ifoda etadi.

Onglilik va faoliyat printsipi. Ta'lim jarayonida faqat bilimlar uzatiladi va har bir inson o'z e'tiqodini mustaqil ravishda rivojlantiradi, ya'ni ongli ravishda. O'quv jarayonida bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishning umumiy belgilarini hisobga olish zarur. Bilim to'g'ri og'zaki shaklda kiyinishi kerak, ong o'rganilayotgan materialga, qiziqishga bo'lgan ijobiy munosabatda ifodalanadi. Materialni ongli ravishda o'zlashtirishning belgisi bu mustaqillik darajasi, qanchalik baland bo'lsa, bilim shunchalik ongli ravishda o'zlashtiriladi. Talabalar o'quv jarayonining o'zi bilan qiziqishlari kerak. "E'tiqodni do'kondan sotib olish mumkin emas, ular bilish faoliyati jarayonida shakllanadi" (D.I. Pisarev).

Erkinlik prinsipi materialning mazmuni, ta'lim usullari va shakllarini talabalarning rivojlanish darajasiga moslashtirish zarurligidadir. Chet ellik ko'plab omillar bilan belgilanadi: didaktika tamoyillariga rioya qilish, materialning mazmunini sinchkovlik bilan tanlash, uni o'rganish uchun eng samarali tizimdan foydalanish, yanada oqilona ishlash usullari, ta'lim beruvchining mahorati va boshqalar.

Ilmiy tamoyil. Prinsipning asosiy maqsadi talabalar hamma narsa qonunlarga bo'ysunishini va ular to'g'risida bilim zamonaviy jamiyatda yashovchi har bir inson uchun zarurligini tushunishlari. Taklif etilayotgan o'quv materialni zamonaviy ilmiy yutuqlarga javob berishi kerak. Shuning uchun o'quv dasturining tegishli bo'limida talabalarni ilmiy fikrning so'nggi yutuqlari bilan doimiy ravishda tanishtirib borish zarur.

Shaxsiy yondashuv prinsipi. Shaxsiy yondashuvni amalga oshirishda tinglovchilarning o'rganish qobiliyati o'rganishga qabul qilish qobiliyatini hisobga olish kerak. O'quv qobiliyatining belgilariga quyidagilar kiradi: bilim va ko'nikmalar zaxirasi, o'quv materialini anglash qobiliyati, uni turli muammolarni hal qilishda mustaqil ravishda qo'llash, umumlashtirish, yangi materialning muhim xususiyatlarini ta'kidlash va boshqalar.

Sistematiklik va izchillik prinsipi. O‘quv materialining taqdimoti ta’lim beruvchi tomonidan talabalar ongidagi izchillik darajasiga yetkaziladi, bilimlar ma’lum bir ketma-ketlikda beriladi va ular o‘zaro bog‘liq bo‘lishi kerak. Tizimlilik va izchillik prinsipini amalga oshirish o‘quv jarayonida uzluksizlikni nazarda tutadi, ya’ni. mantiqiy izchillik va o‘rganilayotgan mavzular o‘rtasidagi bog‘liqlik, yangi material ilgari o‘rganilgan narsalarga asoslangan bo‘lishi kerak.

Bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashda kuchlilik prinsipi. Ushbu tamoyil shundan iboratki, kuch nafaqat chuqur yodlash, balki xotirada mavjud bo‘lgan narsalardan foydalanish qobiliyatidir.

Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi bog‘liqlik prinsipi. Amaliyot bilimning asosidir. Nazariy tadqiqotlar fanning o‘zi uchun emas, balki amaliy faoliyatni takomillashtirish uchun amalga oshiriladi. Ta’lim doimo tarbiyaviy xarakterga ega. Ta’lim va tarbiya bu yaxlit jarayondir. Ta’lim jarayoni – bu bilimlarni uzatish jarayoni, ta’lim jarayoni esa ta’lim oluvchining atrofdagi voqelikka bo‘lgan munosabat tizimiga ta’sir qilish jarayonidir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar.

1. Ta’lim jarayoni vazifasi nimadan iborat va qanday vazifalarni bajaradi?
2. Ta’limning qonuniyatlariga nimalar kiradi?
3. Ta’limning qanday tamoyillarini bilasiz?
4. Didaktikaning asosiy predmeti, obykti nima ekan?
5. Didaktikaning asosiy kategoriya va tamoyillarini aytib bering.

II BOB. “TA’LIM VA O‘RGANISH NAZARIYASI” FANINING PSIXOLOGIK JIHTLARI

2.1. Psixologik o‘rganish nazariyalari

Reja:

- 1. Assotsiativ reflektor nazariyasi.**
- 2. Bixevioristik o‘rganish nazariyasi.**
- 3. Geshtalt psixologiya asoslari.**

Assotsiativ reflektor nazariyasining mazmuni muayyan sharoitlarda individual sezgilar, in’ikoslar (aks etish), tasavvurlar o‘rtasida paydo bo‘ladigan aloqa sifatidagi assotsiatsiyaga asoslanadi. Idrok etish jarayonida ma’no mexanizmining harakati o‘zgaradi.

Mazkur nazariya psixologik asosiy tafakkurning empirik nazariyasi hisoblanadi va assotsiatsiya bilish jarayoni asosiy elementi sifatida tan olinadi, bu ilmiy tushunchalarni shakllantirishning universal vositasi sanaladi. Nazariyaning taxminiga ko‘ra bir qancha o‘zaro o‘xshash predmetlarni kuzatish jarayoni talabalarga sxematik ifodalangan elementlarni taqqoslash asosida nazariy jihatdan xulosa chiqarish imkonini beradi. Taqqoslash, solishtirish operatsiyasi har qanday mavhumlash (abstraksiyalash) va umumlashtirishning zaruriy sharti tariqasida namoyon bo‘ladi. Bunda talabalar hissiy emotsional va yaqqollik, konkretlik negizidan muhim belgilarni nomuhimdan ajratish imkoniyatiga ega bo‘lishi zarur. Shuni alohida ta’kidlab aytish lozimki, turli tushunchalar va ta’riflarni muhim belgilarni o‘zlashtirish mavhum tasavvur empirik bilimlarning o‘zginasi, xuddi shu bois talabalar bir tushunchadan, ta’rifdan, qonuniyatdan boshqasiga o‘tishni uddalay olmaydilar. Bunday mavhumlikni vujudga kelishi bilan jarayon yakunlanmaydi, balki endi boshlanadi, ma’lumki, xaqiqiy tushuncha ta’rifi nafaqat mavhum, ammo u yaqqol hamdir. Dialektik mantiqda voqea yaqqollik fikrning yuqoriga yo‘nalishining boshlang‘ich nuqtasi sifatida tushuniladi, bunda muhim va nomuhim alomatlar, yopiq aloqalar va munosabatlar sintezlashadi. Bu esa tushunchalar, ta’riflar haqiqiy mohiyatini ochish imkonini beradi, shuning uchun ham ta’lim jarayoni shunday tashkil qilinishi kerakki, bunda talabalar oldida vujudga keladigan muammoli vaziyatlar qaysidir ma’noda ilmiy tushunchalar, ta’riflar ijtimoiy-tarixiy paydo

bo'lish jarayonining takrorlanishiga yordam bersin. Mazkur nazariyada, aksincha, tushunchalar, ta'riflar, o'quv faoliyati tarkibiga "Tayyor holda" kiritiladi, natijada ular tarixiy rivojlanishidan uzilib qoladi. Murakkab tushunchalar ta'riflarni vujudga kelish jarayoni va ularning ilk ko'rinishiga ta'siri o'rganilmaganligi uchun ularni o'zlashtirish jarayoniga asos bo'lib ta'rif va tayyor chizma xizmat qiladi.

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra *tushunchani o'zlashtirish* – bu ta'rifni yod olish, tayyor tasvirlari, alomatlari, modeli bilan solishtirish demakdir.

Bundan yaqqol ko'rinib turibdiki, bu nazariya bo'yicha talabalarda o'ziga xos shunday ustanovka shakllantiradiki, har qanday muammoli vaziyatda tushuncha, ta'riflarni muhim alomatlari o'zgarmas, holbuki shunday ekan, demak unga har doim suyanish va mo'ljal qilish mumkin. Ma'lumki, tabiiy matematik turkumdagi fanlarga obyekt genetik jihatdan qurilmaydi, shuning uchun ko'rgazmalilik yaratish jarayoniga tushunchalar manbayi, aloqalar va munosabatlar orasidagi elementlarning xususiyatlari ochilmay qolaveradi. Boshlang'ich dastlabki harakatlar, operatsiyalarning mohiyati ham ochilmay qolishi yaqqol obyekt dialektikasi vujudga kelishiga to'sqinlik qiladi. Matematik tushunchalar mavjudligi faktik holda hissiy mushohada darajasida o'rgatiladi, uning negizida so'z mantiq rasmiy ta'rifi yetadi. Shunga o'xshash bir qator ishlarga tayyor chizmalar roli va ularning variatsiyalari to'g'risida fikr yuritiladi, lekin ming afsuski, shakllarni tayyorlash usuli va chizmani yasash ko'rsatilmaydi, talabalar tafakkuri va tushunchalar shakllanishiga yordam beruvchi vositalar yuzasidan axborot bildirilmaydi. Unda chizmaning roli yetarli darajada baholanmaydi, shuningdek, uning rasmiy mantiqiy ta'rifi, nutqiy ifodasi, chizmaga asoslanishi tushirib qoldiriladi.

Predmetli amaliy faoliyat jarayonida narsaning mazmuni aniqlanadi, nutqiy ifodalanishga qaraganda chizmada ma'lumotlar, ko'proq aks etishi qayd qilinadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, chizmasiz, obrasiz va chizmadan tashqari turli topshiriqlar, ta'riflar hukm surishi mumkin emas. Shunday qilib, assotsiativ reflektor nazariya ichida bilishini hissiy va mavhum jabhalari munosabati adekvat tarzda qaralmaydi.

Bu nazariyada bir tomondan, fazoda chizmani variatsiyasi oldingi qatorga suriladi, ikkinchi tomondan, bilimlar manbayi sifatida uning funksiyasi yetarli darajada baholanmaydi. Tahlil qilinayotgan ilmiy tushunchalar, ta'riflar xususiyatlari, shakl, obraz mohiyatidan kelib chiqadi, shuning uchun, bizningcha talabalarning obyektga tayanishlari, mavhum fikrlashda qiyinchiliklarni his etishni tasdiqlashi notabiiyroq tuyuladi. Topshiriqni yechishda talabalarning obyektiv tuzilishga intilishi so'z mavhum mulohaza yurita olmaydi degan ma'noni anglatmaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, insonni har qanday fikrlash faoliyatining hissiy va mavhum (abstrakt) munosabatiga taalluqlidir, ushbu jabhalar (komponentlar) o'rtasidagi aloqaning yo'qligi tafakkur turlari shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Mazkur nazariyada analiz va sintez munosabatiga alohida e'tibor qilinadi, binobarin, bilimlarni egallash jarayonining turlicha darajalariga ham xuddi shunday qaraladi. Mazkur nazariya tadqiqotlarida obyekt analizining rolga alohida e'tibor qilinadi, analiz va sintez ularning munosabatlari rasmiy mantiqiy jihatdan olib qaraladi.

Murakkab obyekt tarkibiga kiruvchi shakllar (tasvirlar)ni alohida chizish talabalardan talab etiladi, ammo har xil xususiyatli topshiriq talablari hisobga olinmaydi. Obyekt empirik ko'rgazmalilik nuqtai nazaridan tahlil qilish hissiy shakldagi turlicha chizmalar va ularning majmuasi bir-biriga bog'liq emasligini ko'rsatadi. Ularning rolini ta'rif va topshiriqlar konteksti asosida aniqlash mumkin, ma'lumki bunda alohida elementlarning o'zaro aloqasi namoyon bo'ladi. Ilmiy tahlil muayyan maqsaddan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi, chunki bilish faoliyatiga bilimlar, ko'nikma va malakalar kiritiladi, uning negizida tushunchalar to'g'risida yangi bilimlar vujudga keltiriladi.

Mazkur nazariyaning ko'pgina ma'lumotlarida bir qator psixik xususiyatlar funksiyasi va roli ta'kidlanadi, jumladan, o'quvchanlik, barqarorlik, aqlning tezligi, tafakkur egiluvchanligi, faollik, mustaqillik, ixchamlilik, tejamkorlik hamda ularga qarama-qarshi sifatlar. Ularning individual xususiyatlariga asoslanib, fikriy tasdiqlar mohiyatining noadekvatlik vositasini ochish mumkin. Talabalarni fikrlash jarayoniga topshiriqlarning turli-tuman ifodalanishi ta'sirini o'rganish maqsadida psixologlar tomonidan tajribalar o'tkazilgan: talabaga bitta topshiriqni yechish turlicha ifodada beriladi, bunda chizma va harfiy ifoda o'z holicha qoldiriladi. Masalan: teng yonli

uchburchak oʻrniga turli tomonlisi beriladi. Bunda dastavval savol paydo boʻladi: topshiriq shartida teng yonlilik eslatilmasa-da “lekin teng yonli uchburchak chizmasiga asoslanib topshiriq yechish mumkinmi? Shunday qilib, eksperimentator xususiy matematik tasdiqni umumiy yoyish imkoniyatiga ega boʻladi. Predmetli amaliy faoliyatning maxsus shaklini tashkil qilish imkoniyati va uni vujudga keltiruvchi boshqa faoliyat koʻrinishlari oʻrganilmaydi hamda talabalarda shakllantirilmaydi. Tafakkurning egiluvchanlik xususiyatiga ega boʻlmagan bolalar topshiriq bajarish jarayonida asosan chizmani moʻljallaydi, koʻpincha sharoitning muhim tomonlari xayoldan koʻtariladi, chunki ularda abstraksiya bilan obraz oʻrtasida yetarli darajada aloqa yoʻqdir. Soʻz – mantiqiy umumlashtirishning rivojlanishi toʻgʻrisida taʼriflarni koʻr-koʻrona esga tushirish, soʻz orqali dalillashga asoslanib mualliflar mulohaza yuritadilar. Bizningcha, bunday vositalar negizida hech qachon nazariy tafakkurni shakllantirish mumkin emas.

Mantiqiy tafakkurni shakllanishiga olib boruvchi vositalar eʼtiborga olinmasa, nazariy tafakkur toʻgʻrisida soʻz boʻlishi mumkinmi? Darhaqiqat, qachonki talabalar yaqqollik (konretlik) va mavhumlik (abstraktlik) usullari harakat va maʼnoni solishtirishni uddalay olsalar, u holda faoliyatni moddiy va moddiylashgan holda amalga oshira boʻlmaydilar. Vaholanki ularda oʻquv faoliyatining zarur tajribalari shakllangan boʻlishi lozim. Chunki chizma ham, tushunchalar ham talabalarga tayyor holda berilganligi sababli rasmiy mantiqiy taʼriflarga va chizmaga asoslanib, tushunchalarning muhim belgilarini ajratishga uquvi yetmaydi.

Mazkur nazariyada bilimlarni oʻzlashtirish jarayonida ilmiy tushunchalar paydo boʻlishi, taʼriflar dalillanishi, muammolar yechilishi genezisiga eʼtibor qilinmaydi, ularning oʻziga xos xususiyatlari tadqiq etilmaydi. Shunga qaramasdan, aqliy harakatlar bajarilishi izchilligiga asosiy maqsaddan kelib chiqmasa-da, eʼtibor berish taʼkidlanadi, ammo talabalarning tushunchalar mazmuni, mohiyati, ichki aloqalar va munosabatlar muammosini yechish imkoniyati cheklanganligicha qolaveradi. Shuni taʼkidlab oʻtish oʻrinliki, koʻrgazmalilikning anʼanaviy tamoyilini bunday shaklda qoʻllash ilmiy-nazariy tushunchalarni maʼnaviy oʻzlashtirish jarayonini qoniqtirmaydi. Chunki ularning fikrlashi bilishnig oqilona uslubiga

asoslanib shakllantirilmaydi, bilimlarni egallash jarayoni analiz va sintez, solishtirish, umumlashtirish, mavhumlashtirish operatsiyalari negiziga quriladi. Bizningcha, ushbu fikrlash operatsiyalarining barchasi bir-biridan bekik holda olib qaraladi, ularning o‘zaro ta’sir, o‘zaro yaqinlashuv, o‘zaro yetishuvlar yetishmaydi. Bu nazariyada rasmiy mantiqiy usullar negizida aqliy ko‘nikmalar va malakalar shakllantiriladi, talabani aqliy rivojlanish sari yetaklaydi, ularning individual psixologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bizning nuqtai nazarimizcha, bunday yondashuv asosida tub ma’nodagi mantiqiy tafakkurni shakllantirish mumkin emas, chunki predmetli amaliy faoliyat negizidagina yuksak bilish ko‘rsatkichlariga erishish mumkin, xolos.

Shunday qilib, assotsiativ reflektor nazariyasida o‘quv faoliyatining turlicha ko‘rinishlari ijtimoiy-tarixiy va nazariy izchillikda namoyon bo‘lish hisobga olinmaydi, natijada bilimlarni egallashning umumlashgan usullari imkoniyati ochilmay qoladi, subyekt faoliyatini takomillashtirish, harakatlar iyerarxiyasi muammolari tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi, reproduktivlik “tayyor mahsullar”ga asoslanish ustuvorlik kasb etadi.

2. Bixevioristik o‘rganish nazariyasi

Davr o‘tishi bilan fikrlash almashinishi natijasida fan boyib boradi. Ya’ni yangi bir davr psixologiyasi ishlab chiqilgan fikrlar, o‘tgan davrda yashab o‘tgan olimlarning tajribalarida qandaydir o‘zaro fikrlarini o‘rganish orqali yangi bir tushunchani o‘zimizga olishimiz mumkin. Kuzatish ishlari orqali psixolog insonlarning hamda hayvonlarning xatti-harakatlarini bir-biriga solishtirib tadqiq etganlar. XIX asrning oxirida bir qancha amerikalik psixologlar jumladan, E.Goridayk va Uotsonlar empirik psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Ular psixologiyada kuzatish metodini olib tashlashni taklif qildilar. Ular insonda bo‘layotgan o‘zgarishlarni hammasi ong orqali emas, balki tashqi muhit ta’sirida vujudga keladi deb tushuntirdilar. Ular umuman ongni psixologiyadan olib tashlashni taklif qildilar. Psixologiya xuddi mana shu davrga kelib ikki tarmoqqa bo‘linadi: obyektiv psixologiya; subyektiv psixologiya. Psixologiya ruhni o‘zini o‘rganishdan kechganligi uchun uni ruhsiz psixologiya deb atagan

bo'lsalar obyektiv psixologiya esa psixikasiz psixologiya deb ataganlar. Shuning uchun ham Uotson psixologiya haqidagi maxsus asarini psixologiya xulq haqidagi fandır deb nomladi. **Bixeviorizm** – inglizcha behaviour so'zidan olingan bo'lib, xulq-atvor degan ma'noni bildiradi. Amerika psixologiyasidagi bu yo'nalish shuning uchun Bixeoveorizm deb atalgan. Biz odatda organizmning harakatlari, mimika, ishoralar, nutq ichki kechinmalarni faqatgina tashqi zaxira deb bilamiz. An'anaviy ratsionalistik va empirik psixologiya ham bizning harakatlarimizni ko'pchiligi ichki psixik kechinmalarni faqatgina tashqi ifodasidir deb izohlaydi. Bixeovirizm asoschisi Goridayk kuzatish metodi va eksperimentlar o'tkazishni asosan hayvonlarda o'tkazib, hayvonlarda malaka hosil qilish jarayonini o'rganagan. Goridayk hayvonlar psixikasini o'rganishdagi xuddi shu obyektiv metodlarini inson psixik hayotini o'rganish uchun ko'chirish mumkin deb hisobladi. Inson xulqi reaksiyalar yig'indisi sifatida bitta emas, balki butun bir qo'zg'ovchilar sistemasi bilan tashqi ta'sirda vujudga keladi. Organizmning javob harakatlar yig'indisini ro'yobga chiqarish barcha qo'zg'ovchilarning murakkab yig'indisini Bixevioristlar fikricha insondagi ushbu harakatlar reaksiyalar ong bilan emas, balki xulq-atvor bilan boshqariladi. Bunda sezgi, idrok, iroda, hayol, tafakkur kabi bilish jarayonlari tushunchalari o'rniga har xil nomlangan reaksiyalar ishlatiladi. Bixevioristlar fikricha, tashqi qo'zg'atuvchi bilan inson xulqi o'rtasida qonuniy kuchli bog'lanish mavjuddir. Bixevioristlar fikricha psixologiya ham tabiiy fanlar singari aniq fanlar sistemasiga aylantirilishi kerak. Psixologiya endi falsafaga emas, balki ximiya, fizika, madaniyatshunoslik, biologiya, sotsiologiya fanlari bilan alohida bo'lishi kerak. Bixeviorizm fikricha psixologiyaning oxirgi vazifasi insonning butun bir jamiyatning xulq-atvorini o'rganishdan va tashkil qilishdan iboratdir. Psixologiya har bir odamning xatti-harakatini oldindan ilmiy asosda aytib berishi kerak. Bixeviorizm nuqtayi nazaridan ta'lim-tarbiya jarayonida tarbiyachi va tarbiyalanuvchi ongiga ta'sir qilishdan emas, balki o'sha ta'sirga sharoit yaratib berishdan iboratdir. Xulosa: XIX asrning oxirida bir qancha amerikalik psixologlar jumladan, E.Goridayk va Uotsonlar psixologlar tajribalar asosini olib qaralganda yangi bir tushunchalarning kirib kelishi orqali ular olib borgan tajribalarni bir-biriga solishtirib, natijalarini baholab borish. Insondagi o'zgarishlarga

muhitning o‘zaro ta’sir tomonlari hamda ongning insonda bo‘layotgan o‘zgarishlarga ta’sir etmasligini ilgari surganlar. Psixologiyada bu fikrlarni o‘zaro tahlili orqali ijobiy, salbiy tomonlarini o‘rganish. Uotson psixologiya fanining xulq-atvori haqidagi fan ekanligini ta’kidlagan, bu orqali bixeviorizm tushunchasi fanga kirib kelgan va tahlil orqali o‘rganilgan.

3. Geshtalt psixologiya asoslari

Geshtalt –psixologiya (nem. Gestalt – shakl, obraz, qiyofa, tashqi ko‘rinish va psixologiya) – psixologiyadagi oqimlardan biri bo‘lib, XX asrning 20-30-yillarida Germaniyada yuzaga kelgan.

Geshtaltpsixologiya Fon Erenfelsning yaxlitlik idrokning asosiy sifati deb hisoblaydigan ta’limotga asoslanadi. Assotsiativ psixologiyaga zid ravishda Geshtalt psixologiya psixikaning birlamchi va asosiy elementi sifatida sezgilarni emas, balki yaxlit obrazlar – geshtaltlarni tan oladi. Geshtalt psixologiya tarafdorlari (M.Vertxeymer, V.Kyoler, K.Koffka, K.Levin va b.) psixika mohiyatini idrokning o‘ziga xosligini, yaxlitlik bilan izohlaydilar. Geshtalt psixologiya namoyondalari asarlarida idrokning shakllanishida tajribaning o‘rni o‘rganilmagan va bunga e’tibor ham berilmagan. Ular nuqtai nazariga ko‘ra, geshtaltlar (obrazlar) go‘yo odam miyasidagi elektrik jarayonlar tufayli yuzaga keladi. XX asrning 40-yillarida V.Kyoler miyadagi elektr maydonlari o‘zaro munosabatlari xususidagi fikrni miya qismlari elektr zaryadlari bilan to‘yinishi haqidagi g‘oyalar bilan to‘ldirdi. Bu elektr zaryadlar miyaning u yoki bu qismida uzoq vaqtli qo‘zg‘alishlarni yuzaga keltiradi. Ularning miya bir qismidan kamroq to‘ldirilgan boshqa qismiga o‘tishi ayrim illuziyalarni va idrok xususiyatlarini paydo qiladi.

Geshtalt psixologlarning eksperimental metodikasi va ular orqali olingan ma’lumotlar idrok va tafakkur psixologiyasini ma’lum darajada boyitdi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar.

1. Goridayk va Uotsonlarning psixologiya haqidagi fikrlari qanday edi?

2. Bixeviorizm tushunchasining mazmuni nimadan iborat?
3. Bixevioristlarning psixologiyada, ya'ni insondagi qo'zg'atuvchilar haqidagi fikrlari nimadan iborat?
4. Kuzatish metodlari bilan muhitning o'zaro ta'siri va farqi?
5. Qo'zg'atuvchilarning inson psixikasidagi o'rni qanday?
6. Ong tushunchasining bog'liqlik tomoni nimadan iborat?
7. Geshtalt psixologiyasining mohiyati nimadan iborat?

2.2. O‘rganish kognitiv nazariyasi

Reja:

1. Kognitiv nazariya haqida tushuncha.
2. Kognitiv nazariya tarixi.
3. Kognitiv psixologiyada o‘qishni o‘rganish.

Kognitiv nazariya (lot. Cognitio – “idrok”) – idrok nazariyasi, kognitiv psixologiya, neyrofiziologiya, kognitiv lingvistika, og‘zaki bo‘lmagan aloqa va sun‘iy intellekt nazariyasini birlashtirgan fanlararo ilmiy yo‘nalish.

Idrok – tirik organizmning ma‘lumotlarni qabul qilib, qayta ishlash jarayoni; organizmga obyektiv reallikni aks ettirish va tashqi olamdagi yangidan yangi vaziyatlarni baholab, shunga yarasha harakat qilish imkonini beradi.

Idrok ongning, miyaning ijodiy jarayonidir. Uning fiziologik asosi bosh miya yarim sharlari po‘stlog‘ining analiz va sintez faoliyatdan iborat. Bu faoliyat sezgi a‘zolarimizga ta‘sir qilib turgan narsalarning bitta xususiyati bilan emas, balki jami xususiyatlarning ta‘siri bilan bog‘liq.

Idrok ana shu barcha xususiyatlar o‘rtasidagi muvaqqat bog‘lanish natijasida yuzaga keladi. Inson miyasining umumlashtiruvchi faoliyatiga asoslangan idrok jarayoniga kishining tajribasi, bilim, abstrakt tafakkurning faoliyati va boshqa(lar) ham ishtirok etadi. Shu bois kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlari, ma‘lumotlari, turmush tajribalari, kasblari, ijtimoiy kelib chiqishlari, xarakter, qobiliyat va qiziqishlarida ko‘rinadigan shaxsiy xususiyatlariga qarab har xil idrok qiladilar. Masalan, tegishli ixtisosi bo‘lmagan kishining birorta yangi mashinani idrok qilishi ixtisosi bor odamning ongiga qaraganda tor va yuzaki bo‘ladi.

Idrokning muhim xususiyatlaridan biri barqaror (konstant)ligidir. Inson bir vaqtda idrok qilgan narsani o‘z xotirasida saqlab qolishi va uni qayta tiklash qobiliyatiga ega. Bir narsaning ana shunday qayta tiklangan timsoli idrok jarayonining ajralmas qismi. Uning xususiyati ko‘p jihatdan hissiy kechinmalar (shodlik, g‘amginlik, tajanglik va h.k.)ga ham bog‘liq. Masalan, kishining ta‘bi xira vaqtida tabiat

manzaralari unga allaqanday so‘niqdek ko‘rinsa, ta’bi chog‘ vaqtida u butunlay boshqacha ko‘rinadi.

Kognitiv o‘rganish nazariyasi kognitiv tizimlarni modellashtirish uchun ikkita standart hisoblash usulidan foydalanadi: simvolizm (klassik yondashuv) va konnektizm (keyingi yondashuv). Ramziy ma’noga ko‘ra, inson tafakkuri ramziy ma’lumot birliklarini ketma-ket qayta ishlovchi markaziy protsessorli kompyuter haqida o‘ylashga o‘xshaydi. Konneksionizm inson tafakkurini neyrobiologik ma’lumotlarga mos kelmasligi sababli markaziy raqamli protsessor bilan taqqoslash mumkin emas, balki parallel ravishda ma’lumotlarni qayta ishlashni amalga oshiruvchi “rasmiy” neyronlardan tashkil topgan sun’iy neyron tarmoqlari yordamida taqlid qilish mumkin degan taxminga asoslanadi.

Klassik kognitiv nazariya ong va miya o‘rtasidagi bog‘liqlik muammosini, shuningdek psixologiya va neyrobiologiya o‘rtasidagi bog‘liqlik muammosini e’tiborsiz qoldirdi. Bu unga qaratilgan tanqidlarga sabab bo‘ldi. 1980-yillarda psixologlar va nevrologlar o‘zaro yaqinroq munosabatda bo‘lishni boshladilar, bu esa yangi fan – kognitiv nevrologiya paydo bo‘lishiga olib keldi, bu sizning aqliy hodisalarni miya fiziologiyasi bilan empirik ravishda bog‘lashga imkon beradigan miya tasvirlash usullaridan foydalangan. Agar klassik kognitiv nazariya ongni hisobga olmagan bo‘lsa, u holda zamonaviy kognitiv nevrologiyada ong o‘rganish predmetidir.

Kognitiv ilmni yaratishga imkon beradigan asosiy texnik yutuq bu yangi miya skanerlash usullari edi. Birinchi marta tomografiya va boshqa usullar miyaning ishi to‘g‘risida to‘g‘ridan to‘g‘ri ma’lumotlarni olish imkonini berdi. Borgan sari kuchayib borayotgan kompyuterlar ham muhim rol o‘ynadi.

Olimlarning fikriga ko‘ra, bilim sohasidagi taraqqiyot “aqlning jumbog‘ini hal qiladi”, ya’ni inson miyasida yuqori asabiy faoliyat uchun mas’ul bo‘lgan jarayonlarni tavsiflaydi va tushuntiradi. Bu o‘z-o‘zini o‘rganish, ijodkorlik, inson bilan erkin muloqot qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan kuchli sun’iy intellekt deb ataladigan tizimlarni yaratishga imkon beradi.

Kognitiv nazariyalarda sun’iy intellekt nazariyasidan olingan kompyuter modellari va yuqori asab faoliyati psixologiyasi va

fiziologiyasidan olingan eksperimental usullar birlashtirilib, inson miyasi qanday ishlashiga oid aniq nazariyalar ishlab chiqiladi.

Kognitiv nazariya inson ongini anglashda yangicha yondashuvni topishga harakat qilib, bixeviorizmga javob sifatida paydo bo'ldi. Psixologiyadan tashqari bir vaqtning o'zida bir nechta ilmiy fanlar paydo bo'ldi: sun'iy aql (Jon Makkarti), tilshunoslik (Noam Xomskiy) va falsafa (Jerri A.Fodor). Kibernetika taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisida va birinchi kompyuterlarning paydo bo'lishida inson ongi va hisoblash mashinasi o'rtasidagi o'xshashlik g'oyasi kuchaya boshladi va ko'p jihatdan kognitivizmning asosiy nazariyalarini yaratdi. Fikrlash jarayoni atrofda olamdan stimullarni qabul qiluvchi va kuzatish uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlarni ishlab chiqaradigan kompyuter ishi bilan taqqoslandi. Belgilarga qo'shimcha ravishda, ongning tashqi dunyo bilan aloqasi natijalari sifatida, aqliy tasvirlar (yoki tasvirlar) tadqiqot obyektiga aylandi. Shunday qilib, "tashqi" (obyektlar, narsalar, ...) va "ichkariga" (vakolatxonalar) bo'linish mavjud edi. Dunyo mavjudmi yoki yo'qmi degan savolga kognitiv nazariya javob beradi: "Bu ma'lum emas, lekin bizning bu dunyo haqidagi g'oyalarimiz mavjud". Boshqa tomondan, kognitivizm dekartiy skeptisizmni ham qaytarib berdi va subyektiv tajriba hamda hissiyotlarni e'tiborsiz qoldirdi.

XXI asrning boshlarida kognitiv nazariyada rivojlangan yangi yo'nalish – kognitiv ilm mujassamlandi. Uning vakillari ong faoliyatida tananing rolini deyarli butunlay e'tiborsiz qoldiradigan an'anaviy kognitiv nazariya va aql falsafasining yondashuvini noto'g'ri deb hisoblashadi. So'nggi o'n yillikda mujassam bilish sohasida empirik izlanishlar ko'paymoqda. Gavdalangan kognitiv nazariya tarafdorlari ongni miya hosil qiladi yoki miyaga o'xshash degan fikrni rad etadi.

Kognitiv psixologiya – eksperimentga yo'naltirilgan psixologiya va fikrlashni matematik modellashtirish. Xotira, e'tibor, his-tuyg'ular, ma'lumotni taqdim etish, mantiqiy fikrlash, tasavvur, qaror qabul qilish qobiliyati kabi kognitiv jarayonlarni o'rganadigan psixologiyaning bir bo'limi. Kognitiv psixologiyaning ko'plab qoidalari zamonaviy psixolingvistika asosida yotadi. Kognitiv psixologiya topilmalari psixologiyaning boshqa sohalarida, xususan ijtimoiy

psixologiya, shaxs psixologiyasi, ta'lim psixologiyasida, shuningdek, sun'iy intellekt tizimlarini qurishda keng qo'llaniladi.

Kognitiv psixologiya vakillari: Jorj Miller, Jerom Bruner, Ulrik Nayser, Simon Herbert, Allen Nyuel, Karl Pribram, Robert Solso, Jorj Sperling, Boris Velichkovskiy.

Kognitiv psixologiyaning rasmiy boshlanishi 1956-yil 11-sentabrda Massachusetts Texnologiya Institutida Axborot nazariyasi bilan shug'ullanadigan Elektr va elektron muhandislik institutining maxsus guruhi yig'ilishidan boshlanadi. Ushbu uchrashuv psixologiyada kognitiv inqilobni boshlagan deb ishoniladi. Yig'ilganlar orasida Jorj Miller, Gerbert Saymon, Allen Nyuell, Noam Xomskiy, Devid Grin va Jon Svitlar ham bor edi.

Kognitiv psixologiya – bu muhandislik psixologiyasi va ergonomika kabi tegishli texnik fanlarning yutuqlari psixologiyasiga ta'sirining samarasidir. Kognitiv psixologiyani shakllantirishga o'quv jarayonlarini psixologik qo'llab-quvvatlash zarurati va bolalarning intellektual rivojlanishini o'rganishda katta ta'sir ko'rsatdi (Budler, Vigotskiy, Piaget). Ushbu vazifalarni 1960-yillarga qadar eskirgan doirada hal qilib bo'lmadi. Hayvonlar bilan tajribalar va odamlarning o'zini xuddi shunday tutishini taxmin qilishga asoslangan bixeviorizm.

Kognitiv psixologiya Geshtalt psixologiyasi vakillari va eski modellarning cheklanishlarini tushungan va yangi kashfiyotlarni hisobga olgan bixeviorizm vakillari tomonidan yaratilgan. Masalan, Edvard Cheyz Tolman tomonidan kognitiv xaritalarning kashf etilishi. Neyropsixologiya vakillari (Aleksandr Luriya va boshqalar) kognitiv psixologiya rivojiga katta hissa qo'shdilar. Ushbu modellarning barchasi XX asrdagi kompyuter inqilobi tufayli va tilshunoslikni algoritmik modellar uchun kamaytirilishini isbotlagan Noam Xomskiyning lingvistik faoliyati bilan bog'liq holda innovatsion shaklga ega bo'ldi. Donald Broadbent axborotni sensorli idrok etishning kompyuter modellarini ishlab chiqdi. Richard Atkinson kompyuterning o'xshashligi bilan insonning xotira jarayonlarini stimulatsiya qilish. Vyortsburg maktabida sun'iy intellekt bo'yicha ishlash doirasida muammolarni hal qilish jarayonlarini amaliy kompyuter modellashtirish boshlandi. 1967-yilda Ulrik Naysser kognitiv psixologiya bo'yicha birinchi darslikni yozdi.

MRT kabi vositalar yordamida miyani to‘g‘ridan to‘g‘ri tadqiq qilish imkoniyati mavjud bo‘lganligi sababli, bir tomondan, kognitiv modellar takomillashtirish imkoniyatini qo‘lga kiritdi, boshqa tomondan, “sun‘iy aql odam kabi o‘zini tutishi kerakmi, odamga o‘xshab joylashtiriladimi?” degan savol tug‘ildi.

Modellarni tuzishda kognitiv psixologiya quyidagi tushunchalarni kiritadi: ishchi xotira, uzoq muddatli xotira, idrok, diqqat, til va boshqa metakognitiv jarayonlar. Kognitiv psixologiyaning maqsadi ushbu subyektlarning o‘zaro ta‘sir jarayonlarini iloji boricha rasmiy ravishda anglash va modellashtirish, hatto miya funksiyalari ishining algoritm-larini ideal tarzda shakllantirishdir. Jarayon tushunchalaridan biri bu ikki tomonlama ta‘lim jarayonlaridir. Idrokni kognitiv tadqiq qilishning misoli – idrok etishga tayyorlik tushunchasi: butunlay yangi narsalarga duch kelganda, odamlar ularni tushunishlari va, ehtimol, ma‘lum toifalarga murojaat qilishlari yoki yangi toifalarni shakllantirishlari kerak.

Aslida, ko‘plab konnektivistlar miyani deterministik biokompyuter deb bilishadi, bu esa kognitiv psixologiyani sun‘iy intellektni rivojlantirish bilan bog‘liq fanga aylantiradi. Konnektivistik model va sun‘iy neyron tarmoq algoritmlari kabi ko‘plab algoritmik modellar kognitiv psixologiyada ham, sun‘iy aqlni ishlab chiquvchilar tomonidan ham faol qo‘llaniladi. Ikkinchisidan farqi shundaki, kognitivistlar nafaqat algoritmik masalalarni hal qiladilar, balki tirik odamlarga ko‘plab tajribalar o‘tkazadilar va modelni tirik odamlarning xatti-harakatlariga mos keltirishga harakat qiladilar.

Kognitiv olimlar miyaning biron-bir umumiy qabul qilingan modelidan foydalanmaydilar, lekin, qoida tariqasida, o‘zlarining mahalliy modellari bilan o‘rganish, yodlash, o‘qish va hokazo kabi tor ixtisoslashgan sohalarda ishlashadi. Bundan tashqari, bitta o‘rganilgan bilim doirasida turli xil modellar raqobatlashishi mumkin. Masalan, E.Z.Reader va SWIFT modellari o‘qish bo‘yicha raqobatlashadi. Kognitiv olimning maqsadi ma‘lum bir faoliyat turida miyaning algoritmlarini iloji boricha aniqroq taqlid qilish va ba‘zi mavhum prinsiplarga mos kelmaslikdir.

Kognitiv psixologiya modellari to‘g‘ridan to‘g‘ri MRT kabi neyrobiologik tajribalarga asoslangan emas, chunki MRT fikrlash jarayonlarining tafsilotlarini ochib berishga imkon bermaydigan juda

katta va ko‘p funksiyali miyaning faollashishini ko‘rsatadi. Kognitiv psixologlar odatda odamlarning xatti-harakatlarini oddiyroq va o‘ziga xos tarzda talqin qilingan tajribalar bilan o‘rganadilar. Masalan, o‘qish asosan ko‘z olami sakradlarini o‘rganish yoki matn parchalarini o‘qish orqali o‘rganiladi. Ushbu tadqiqot usuli kognitiv psixologiya modellari va neyrobiologiya yutuqlarining muvofiqligi, ya’ni kognitivistlarning modellari inson miyasining haqiqiy tuzilishiga mos keladimi degan savolni tug‘diradi. Kognitiv psixologlarning umumiy yondashuvi shundan iboratki, agar model odamlarning xulq-atvorini yaxshi tushuntirsa va eksperimentlarga mos keladigan bo‘lsa, unda neyrobiologiya ma’lumotlari ikkinchi darajali va yordamchi ahamiyatga ega. Kognitiv psixologlarning bu empirik yondashuvi nevrologlarning e’tirozlarini keltirib chiqaradi, ular kognitivistlar aslida odamlarga o‘xshash xatti-harakatlarni namoyish etadigan sun’iy aql modellarini yaratadilar, ammo inson fiziologiyasi ichida boshqacha joylashtirilgan. Boshqa tomondan, kognitiv yondashuv to‘g‘ridan to‘g‘ri Tyuring testi mezonini qondirishga qaratilgan. Kognitiv olimlarning muhim qismi neyrobiologiyaning yangi ma’lumotlarini ijobiy qabul qiladi va ularni o‘z modellarini tasdiqlash bosqichida qo‘llaydi. Xususan, ikki tomonlama ta’lim jarayonlari nazariyasi MRT ma’lumotlariga asoslangan.

Kognitiv psixologiyaning asosiy va amaliy jihatdan qimmatli yo‘nalishlaridan biri bu o‘qish jarayonlarini o‘rganishdir, chunki bu jarayonlarni modellashtirish boshlang‘ich maktabda bolalar uchun o‘qishni, o‘qitishni takomillashtirish va disleksiyani davolash usullarini shakllantirishga imkon beradi. Kognitiv psixologlarning ko‘pgina kelishuvlari E.Z.Reader modeli atrofida joylashgan bo‘lib, u o‘qish paytida sakradalarni va boshqa eksperimental kuzatilgan effektlarni tushuntirishda yaxshi.

Olimlar orasida katta qiziqish uyg‘otadigan kognitiv psixologiyaning yo‘nalishlaridan biri bu psixika faoliyatining golografik modelini yaratishdir. Ushbu model Karl Pribramning taniqli amerikalik psixolog va fiziolog Karl Spenser Lashli bilan hamkorligining natijasi bo‘lgan ishi tufayli keng tanildi. Pribram unga hayvonlar miyasining bir qismini rezeksiya qilish bo‘yicha tadqiqotlar natijalarini tizimlashtirishda yordam berdi. Amalga oshirilgan ishlar natijasida Pribram xotira va mavjud ko‘nikmalar rezeksiya qilingan hayvonlarda miyaning katta joylarini olib tashlaganidan keyin ham saqlanib qoladi

degan xulosaga keldi. Bu shuni anglatadiki, xotira va o'rganilgan ko'nikmalar miyaga tarqaladi va miyaning ayrim joylarida joylashmaydi. Pribram fizik Devid Bomning ishidan foydalangan va xotiraning ishlashini fizik gologrammaga o'xshatgan. Gologrammaning mohiyati moddiy muhitda izchil manbalar chiqaradigan ikkita elektromagnit to'lqin interferensiyasi natijalarini saqlashdan iborat. Manbalardan biri bu ma'lum bir obyektning aksidir va bu ikki manba aralashganda, yorug'lik va qorong'u halqalar shaklida interferensiya tasviri hosil bo'ladi. Gologrammani lazer nurlari bilan yoritish, gologrammada mahkamlangan obyektning uch o'lchovli tasviri paydo bo'lishiga olib keladi. Golografik matritsaning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, undan har qanday o'lchamdagi qism ajratilganda, unchalik tushunarsiz bo'lishiga qaramay, ushbu qismda butun rasm saqlanib qoladi. Ushbu nazariy konstruksiyalarning ayrim qoidalari A.Luriya, B.Velichkovskiy, V.Kucherenko tomonidan eksperimental tarzda tasdiqlangan. Pribram tomonidan taklif qilingan golografik model ilmiy jamoatchilik tomonidan tan olinmagan bo'lsa-da, u ko'plab taniqli psixologlar tomonidan muhokama qilinadi va transpersonal psixologiyada ham muhim rol o'ynaydi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar.

1. O'rganishning kognitiv nazariyasining mazmuni nimadan iborat?
2. Kognitiv o'rganish nazariyasi kognitiv tizimlarni modellashtirish uchun qanday standart hisoblash usulidan foydalanadi?
3. Klassik kognitiv nazariya haqida tushuncha bering.
4. Kognitiv psixologiya xususida fikr bildiring.
5. Kognitiv psixologiya va neyrobiologiya o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

2.3. Rivojlantiruvchi, umumlashtiruvchi ta'lim nazariyasi.

Reja:

- 1. Rivojlantiruvchi ta'lim muammolarining o'rganilishi.**
- 2. Rivojlantiruvchi ta'lim nazariyalari.**
- 3. Rivojlantiruvchi ta'limda yosh davrlari.**

XX asrning 30-yillaridan boshlab rivojlantiruvchi ta'lim muammolari va ularga xos xususiyatlar eksperimental ravishda o'rganilgan. Bunday tadqiqotlar Germaniya (nemis psixologi O.Selts) va Gollandiya psixolog-tadqiqotchilari bilan hamkorlikda olib borildi.

O'tgan asrning 30 – 50-yillarida rus psixologlari rivojlantiruvchi ta'lim muammolarini ishlab chiqish usuli sifatida shakllantiruvchi eksperimentning asoslarini qo'yishdi va ularning ba'zilarini, masalan, “ko'chirish” muammosini hal qilishga harakat qilishdi (L.S.Vigotskiy ilmiy maktabi vakillarining asarlari - A.N. Leontiev, A.V.Zaporojets, P.Ya.Galperin va boshqalar, S.L.Rubinshteyn, G.S.Kostyuk, N.A.Menchinskaya va boshqalar asarlari).

60 – 80-yillarda maktabgacha tarbiya, boshlang'ich va o'rta ta'lim, bolalar tarbiyasi sohasida rivojlanish ta'limining turli jihatlarini jadal o'rganildi. Olingan natijalar ta'limning rivojlanishdagi muhim rolning mavqeyini asoslashga, ta'limni rivojlantirishning ba'zi o'ziga xos psixologik va pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashga imkon berdi. Ushbu tadqiqotlar o'rganishdan rivojlanish, o'rganish va rivojlanishning “tasodifiyligi” mustaqillik nazariyasini jiddiy tanqid qilishga imkon beradi.

50-yillarning oxiridan boshlab tekshirish va konkretlashtirishning ikkita tadqiqot guruhi – L.V.Zankov va D.B.Elkonin guruhlari mavjud edi:

1. L.V.Zankov jamoasining sa'y-harakatlari yosh maktab talabalarini ularning umumiy aqliy rivojlanishi maqsadida o'qitish didaktik tizimini o'rganishga qaratilgan. L.V.Zankov “an'anaviy metodlar qonunlari asosida dars berishdan, shu asosda boshlang'ich ta'lim tizimini barpo etish hamda shu orqali kichik maktab talabalarining rivojlanishini yuqori darajaga ko'tarish vazifasini qo'ydi”.

U eksperimental tadqiqotlarida maxsus dasturlar va usullardan foydalanish samaradorligini namoyish etish yo'li bilan mavjud

amaliyotni o'zgartirishga harakat qiladi. O'quv natijalari doimiy ravishda oddiy bosqichlarda bolalarning rivojlanish darajasi bilan taqqoslanib turiladi. Bunday mashg'ulotlar bir vaqtning o'zida murakkab pedagogik ta'sirga ega edi. Bu eksperiment mazmuni alohida obyektlar, usullar emasligi bilan ifodalangan o'zaro bog'liq prinsiplarga ega:

- 1) yuqori darajadagi mashg'ulotlar;
- 2) nazariy bilimlarning yetakchi roli;
- 3) materialni tez sur'atlarda o'rganish;
- 4) talabalarning o'quv jarayonining o'zi to'g'risida xabardorligi;
- 5) har kimni rivojlantirish bo'yicha tizimli ish.

Ushbu tamoyillar grammatikani o'qitish, rus tili imlosi, o'qish, matematika, tarix, tabiatshunoshlik, rasm chizish, musiqa dasturlari va usullarida konkretlashtirilgan.

Yangi didaktika tamoyillarini tatbiq etuvchi eksperimental metodika bolalarda mustaqil, izlanuvchan fikrni uyg'otishga qaratilgan edi. Bu monotonlikni yengishga yordam berdi. Boshlang'ich maktab talabalarining umumiy aqliy rivojlanishini qiyosiy o'rganish eksperimental va odatiy bosqichlarda maxsus texnikalar yordamida individual imtihon orqali amalga oshirildi: fikrlash, berilgan obyektни ishlab chiqarish uchun amaliy harakatlar, kuzatish (idrok) xususiyatlari o'rganildi.

Tadqiqot natijalari L.V.Zankovga "Eksperimental bosqich talabalarining umumiy rivojlanishda nazorat bosqich talabalaridan ustunligi bor" degan xulosaga kelish imkonini berdi. L.V.Zankov jamoasi olib borgan tadqiqotlarning mazmunini ko'rib chiqamiz. Eng avvalo u yaratgan didaktik tizimning rivojlanish bilan bevosita bog'liqligini unutmasligimiz lozim. Shuningdek, L.S.Vygotskiyning bir qator g'oyalari asosida boshlang'ich ta'limni rivojlantirish muammolari, undan foydalanish, kuzatuv, fikrlash, qo'l san'atlari kabi aqliy jarayonlar sohasida rivojlanish samarasini ko'rsatdi. Bu jamoada izlashning katta ilmiy va amaliy ahamiyati mavjud edi. Ammo bir qator savollar tug'iladi. Asosiysi quyidagilar: rivojlanishning qanday yangi turi yoki ong va fikrlash sikli ushbu tizim tomonidan ta'minlanganmi?

Afsuski, L.V.Zankov buni aniq va to'g'ridan to'g'ri shaklda ham yaratmagan. Ammo Vigotskiy gipotezasi asosida bu alohida qiziqish

uygʻotadi. Bunda quyidagicha savol tugʻilishi tabiiy: oʻziga xoslik nima? Maktabgacha yoshdagi bolalardan farqli oʻlaroq, yosh maktab talabalarining fikrlashi, ularning fikrlash sohasidagi tub yangi shakllanish nima?

L.V.Zankov xodimlari tomonidan qoʻllanilgan barcha usullar ularning empirik ongi va tafakkurining faqat turli darajalarini ochib berishi mumkin edi va bu nima boʻlishidan qatʻi nazar aslida yangi didaktik tizim koʻrsatmalariga binoan eksperimental bosqichlarda oʻqiydigan bolalarda rivojlangan. Ushbu tizim empirik ong va fikrlash chegaralaridan chiqib ketishni anglatmadi, garchi uning prinsiplaridan biri nazariy bilimlarni oʻzlashtirishga qaratilgan edi. Biroq, mantiqiy va psixologik nuqtai nazardan, u chuqur ishlab chiqilmagan. L.V.Zankov tizimidagi “nazariy bilim” atamasi batafsil talqin qilinmagan. Biroq, L.V.Zankov tizimining prinsiplaridan foydalanligi tufayli eksperimental bosqichlar talabalari oʻrtasida empirik ong va fikrlash odatdagi bosqichlardagi talabalarga qaraganda ancha rivojlangan boʻlib chiqdi. Ushbu fakti qanday izohlash mumkin? Tizimning rivojlanish effekti anʻanaviy boshlangʻich taʼlim buni amalga oshirganligini L.V.Zankov tasdiqlaydi. Bunda u muhim zaxiralarni qoldiradi. Aynan shu zaxiralar L.V.Zankov tizimi tomonidan aniqlangan edi. L.V.Zankov proksimal rivojlanish zonalari va bolalarning aqliy rivojlanishi oʻrtasidagi ichki aloqadan xabardor edi. Biroq, uning tizimi prinsiplarida bu bogʻliqlik hech qanday tarzda aks ettirilmagan. Eksperimental oʻqitishda taʼlim aloqalarini tashkil etish momentlari juda yomon ifodalangan va yaqin rivojlanish zonalarini yaratishning muhim vositasi sifatida hamkorlik qaraladi. Boshqacha qilib aytganda, oʻrganish va rivojlanish oʻrtasidagi munosabatlarning eng muhim jihati eʼtibordan chetda qoldi.

D.B.Elkonin tomonidan yaratilgan jamoa esa Vigotskiy gipotezasining barcha muhim nuqtalariga aniq amal qilish va keng faktik materiallardan foydalanib, uni batafsil nazariyaga aylantirishga eʼtiborni qaratdi. Bu jamoa asosan tegishli masalalarni oʻrganganligi sababli erta maktab yoshi, avvalambor ushbu davrda qanday psixologik neoplazmalar paydo boʻlishi mumkinligini aniqlash zarur edi. Ularning tadqiqotlarida maʼlum sharoitda (aniq zamonaviy sharoitda!) bu yosh aniqlandi, bu yoshda taʼlim muammolarini hal qilinishi mumkin boʻlgan quyidagi asosiy neoplazmalar rivojlanadi: taʼlim

faoliyati va uning mavzusi; mavhum nazariy fikrlash; xulq-atvorni o'zboshimchalik bilan boshqarish.

An'anaviy boshlang'ich ta'lim boshlang'ich maktab o'quvchilarining aksariyat qismida ushbu neoplazmalarning to'liq rivojlanishini ta'minlay olmasligi aniqlandi. U bolalar bilan ishlashda zarur proksimal rivojlanish zonalarini yaratmaganligini anglatadi, ammo o'z mohiyatiga ko'ra paydo bo'lgan va shu aqliy funksiyalarni o'qitgan va birlashtirgan maktabgacha yoshda ham rivojlana boshladi ((hissiy kuzatuv, empirik) fikrlash, utilitar xotira va boshqalar). Demak, uyushtirish zarur proksimal rivojlanish zonalarini yaratishga qodir bo'lgan trening vaqt o'tishi bilan kerakli neoplazmalarga aylandi. 50-yillarning oxirida ushbu ish boshlandi va shu kungacha davom etmoqda. Bundan tashqari, zamonaviy ong va fikrlash turlarining mazmunini, ularga mos keladigan aqliy harakatlar turlarini zamonaviy mantiqiy-psixologik darajada ochib beradigan "yordamchi" nazariyani qurish zarur edi. Boshlang'ich maktab o'quvchilarining aqliy rivojlanishi ta'limni shakllantirishga asoslangan nazariy bilimlarni tahlil qilish, rejalashtirish, aks ettirish orqali o'zlashtirish jarayonidagi faoliyatidan iborat. Rivojlantiruvchi ta'limning mohiyatini anglashimizning asosini o'quv faoliyati nazariyasi va uning predmeti tashkil etadi. O'quv faoliyati tegishli ehtiyojlar, motivlar, vazifalar, harakatlar va operatsiyalarni o'z ichiga oladi. 1-sinfga kiradigan bolalar hali ajralmas tuzilishga ega emaslar. U bir necha yil davomida, ayniqsa intensiv ravishda boshlang'ich maktabda shakllangan. Boshlang'ich maktab yoshida ta'lim faoliyati va uning boshqa turlari asosiy va yetakchi hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarning to'laqonli ta'lim faoliyatini rivojlantirishlari uchun ular ta'lim muammolarini muntazam ravishda hal qilishlari kerak.

Ta'lim vazifasi harakatlar tizimi orqali hal etiladi:

- 1) qabul qilishi;
- 2) vaziyatni o'zgartirish.

Bu vaziyatning obyektiv shartlari o'rtasida genetik jihatdan dastlabki munosabatlarni topishga qaratilgan bo'lib, unga yo'naltirilganlik boshqalarning keyingi qarorlari uchun universal asos bo'lib xizmat qiladi. Boshqa o'quv harakatlari yordamida maktab talabalari ushbu dastlabki munosabatni modellashtiradi va

o‘rganadilar, uni shaxsiy sharoitda ajratadilar, qaror qabul qilish jarayonini nazorat qiladilar va baholaydilar.

Tegishli harakatlar orqali nazariy bilimlarni o‘zlashtirish o‘rganilayotgan subyektlarning muhim munosabatlariga yo‘nalishni talab qiladi. Uni amalga oshirish mazmunli tabiatni tahlil qilish, rejalashtirish va aks ettirishni o‘z ichiga oladi. Shuning uchun nazariy bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida aynan shu aqliy harakatlarning nazariy fikrlashning muhim tarkibiy qismlari sifatida rivojlanishi uchun sharoitlar paydo bo‘ladi

Ta‘lim faoliyatining tashuvchisi uning predmetidir. Ushbu rolda kichik o‘quvchi dastlab boshqalar bilan birgalikda va o‘qituvchilar yordami bilan o‘zining ta‘lim faoliyatini amalga oshiradi. Bilimning rivojlanishi uning shakllanishi jarayonida sodir bo‘ladi, ya‘ni bola asta-sekin ta‘lim oluvchiga aylanadi. Buning uchun u intilishi, o‘z cheklovlarini yengish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Bu shuni anglatadiki, bola o‘z harakatlari va bilimlari asoslarini ko‘rib chiqishi, ya‘ni aks ettirishi kerak. Bolaning ta‘lim faoliyatiga bo‘lgan ehtiyojini, unga mos motivlarni egallashi o‘rganish istagini kuchaytirishga yordam beradi. Ta‘lim faoliyati shakllarini o‘zlashtirish o‘rganish qobiliyatiga bog‘liqdir. Aynan o‘rganish istagi va qobiliyati kichik o‘quvchiga xosdir. Ta‘lim faoliyati subyekti sifatida kichik maktab o‘quvchilari birgalikda ta‘lim tadbirlarini olib boradilar, muammoni qabul qilishda va hal qilishda bir-birlarini qo‘llab-quvvatlaydilar, eng yaxshi qidiruv yo‘lini tanlash haqida suhbatlar va munozaralar o‘tkazadilar (aynan shu holatlarda yaqin rivojlanish zonalarini paydo bo‘ladi). Boshqacha qilib aytganda, dastlabki bosqichlarda o‘quv faoliyati jamoa tomonidan amalga oshiriladi. So‘ngra asta-sekin har kim bu faoliyatning individual subyektiga aylanadi. Rivojlantiruvchi ta‘limni tushunishimiz bir necha “qo‘llab-quvvatlovchi” nazariy yondashuvlarning asosiy imkoniyatlarini sintez qiladi. Vygotskiy ilmiy maktabining asosiy g‘oyalariga ko‘ra, insonning aqliy rivojlanish shakllari universal bo‘lib, bunda uning ta‘limi va tarbiyasi zarur. Boshqacha qilib aytganda, Vygotskiy va uning izdoshlari nazariyasiga ko‘ra, ta‘lim va tarbiya jarayonlari bolani bevosita o‘z-o‘zidan rivojlantirmaydi, faqat ular faoliyat shakllariga ega bo‘lganda va tegishli tarkibga ega bo‘lgandagina uni amalga oshishi kuzatiladi. Insonning o‘qishi va aqliy rivojlanishi o‘rtasida doimo uning faolligi

mavjud. Shuning uchun rivojlanayotgan boshlang'ich ta'limni tadqiq qilish paytida aqliy rivojlanish ajralmas bog'liq bo'lgan o'quv faoliyatining mazmuni va tuzilishini sinchkovlik bilan tahlil qilish zarur. Bizning nuqtai nazarimiz bo'yicha, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish haqida faqat ma'lum bir yosh davrlariga xos bo'lgan yetakchi faoliyat turlari haqida g'oyalar asosida gapirish mumkin. "Rivojlantiruvchi ta'lim" atamasi to'ldirilguncha bir qator muhim ko'rsatkichlar bo'yicha amalga oshirishning o'ziga xos shartlarining tavsifi bo'sh qoladi. Keling, asosiylarini sanab o'tamiz:

1) ma'lum bir yoshdagi va ushbu yosh davrida rivojlanishida paydo bo'ladigan asosiy psixologik neoplazmalar;

2) ushbu davrning paydo bo'lishi va rivojlanishini belgilaydigan yetakchi faoliyatiga tegishli neoplazmalar;

3) ushbu faoliyatni birgalikda amalga oshirishning mazmuni va usullari;

4) boshqa faoliyat turlari bilan munosabatlar;

5) neoplazmalarning rivojlanish darajasini aniqlashga imkon beradigan usullar tizimi;

6) ushbu darajalarning yetakchi va uning boshqa faoliyat hamkor xususiyatlari bilan bog'liqligi xususiyati.

Ushbu ko'rsatkichlar aniq tarkib bilan to'ldirilganligi sababli, tadqiqotchi, o'qituvchi-amaliyotchi asta-sekin haqiqiy rivojlanish konsepsiyasi bilan ishlashga o'tadi. L.V.Zankov va D.B.Elkonin nazariyalarini solishtirish ularning tub farqini ochib beradi. Bu aniq nazariy asoslarda, kutilgan natijalar va ularning usullarida, yutuqlarida va boshqalar. Shu bilan birga, ularning har biri yangi ma'lumotlar va dalillarga asoslangan holda amaliy amalga oshirish, konkretlashtirish va takomillashtirish uchun tegishli shart-sharoitlarga muhtoj. Hozirda Rossiya ta'limida yana bir necha rivojlantiruvchi ta'lim nazariyalari ishlab chiqilmoqda va sinovdan o'tkazilmoqda. Shunday qilib, Sh.A.Amonashvili va uning shogirdlari asarlarida turli zonalarning o'zgarishi qonunlari haqiqiy rivojlanish zonalariga eng yaqin rivojlanish aks etadi. Bunday o'zgarishlarning harakatlarida maktab o'quvchilarining o'zaro va o'qituvchi bilan hamkorlikdagi aloqasi muhim o'rin tutishini ta'kidlash lozim. Bunday muloqot nizolarni, savollar berish, bir-birining harakatlari va natijalari baholash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bunday sharoitda bolalarda o'ziga xos

“ijtimoiy bog‘liqlik” rivojlanadi. Uning shakllanish jarayonlarini o‘rganish Sh.A. Amonashvilining “hamkorlik pedagogikasi” muammolariga yangicha nazar bilan qarash, yosh maktab talabalarini o‘qitishning rivojlanish ahamiyatini ochib berishga imkon berdi, bu an’anaviy maktab belgilarining o‘rnini bosuvchi mazmun-baholash asosiga asoslanadi.

Yana bir tadqiqotlar o‘tgan asrning 80-yillarida V.S.Bibler boshchiligida “madaniyatlar dialogi maktablari” sohasidagi nazariy va eksperimental tadqiqotlar boshlangan. Mavjud har qanday madaniyat boshqalar uchun noyob va qaytarib bo‘lmaydigan bo‘lgani uchun, ularning muloqoti dialogdir. “Muloqot maktabi” bu aniq vaqt: qadimiy, o‘rta asr va yangi madaniyatning dialogidir. Zamonaviy maktab o‘quvchisi so‘zni, raqamni, tabiat obyektini, badiiy asarni turli madaniyatlar nuqtai nazaridan izchil va bir vaqtning o‘zida ko‘rib chiqqandagina tushunishi mumkin. Ta’riflangan ta’lim turining nazariyasi va eksperimental amaliyoti juda qiziq. Bu yerda ta’lim faoliyati ham o‘z o‘rnini topishi mumkin. Biroq, bu nazariyani batafsil eksperimental asoslash, xususan, aniq psixologik tajribani talab qiladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar.

1. Rivojlantiruvchi ta’lim muammolarining o‘rganilishi bo‘yicha qanday nazariyalar mavjud?
2. L.V.Zankov tadqiqotlarining mazmunini aytib bering.
3. “Rivojlantiruvchi ta’lim” atamasi to‘ldirilguncha qanday muhim ko‘rsatkichlar bo‘yicha amalga oshirishning o‘ziga xos shartlarining tavsifi bo‘sh qoladi?
4. D.B.Elkoninning nazariyasining o‘ziga xosligi nimada?
5. L.V.Zankov va D.B.Elkoninning nazariyasining o‘xshash va farqli jihatlarini Venn diagrammasida ifodalang.

2.4. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari

Reja:

- 1. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni va uning bosqichlari.**
- 2. Ta’lim jarayonida o‘zlashtirishning muvaffaqiyati va ta’lim metodlarining unga ta’siri.**
- 3. Ta’lim oluvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish.**

1. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni va uning bosqichlari

Ta’lim jarayonining natijasi o‘zlashtirish, ichki va tashqi faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda o‘zgartirishdir. Ta’lim – bir odamning boshqasiga bilim va ko‘nikmalar berishidir. Bilim, ko‘nikma va malakalar ta’lim jarayonining natijasi hisoblanadi.

Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni muammosi P.Ya. Galperin va N.F.Talizina tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, ular aqliy xatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar.

Mualliflar o‘zlarining tadqiqot ishlarida aqliy xatti-harakatlarni moddiy holda tashqi nutq yordamida hamda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo‘lishini izohlab berdilar.

Aqliy xatti-harakatlarning birinchi bosqichi rasm, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida o‘z ifodasini topadi.

Aqliy xatti-harakatlarning ikkinchi bosqichi ko‘rgazmalardan olgan tasavvurlari to‘g‘risida talabalarning ovoz chiqarib, fikr yuritishidan iboratdir.

Uchinchi bosqich esa, subyekt ongida tasavvur, tushuncha, qonuniyat, xossa, xususiyat, operatsiya, usul tariqasida namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, talabalarga taklif etiladigan axborotlar aqlbovar qilmaydigan darajada tezlik bilan ko‘payib bormoqda. Shuningdek, ularning juda tez eskirib qolib, yangilashni taqozo etishi ham o‘z-o‘zidan ma’lum bo‘lmoqda.

To‘rtinchi bosqichda bajarilgan xatti-harakatlar ichki rejada ovoz chiqarilmay bajariladi.

Beshinchi bosqichda esa faoliyatni fikran bajarishga o‘tiladi.

Demak, materialni asosan yodlab olish va xotirada saqlab qolishga asoslanadigan ta’lim hozirgi talablarga qisman javob bermoqda. Talabalarga hamisha yangilanib turadigan axborotni mustaqil ravishda

o‘zlashtirib borishga va o‘qishni bitirib ketganidan keyin, kishiga jadal sur‘atlar bilan o‘tib borayotgan fan-texnika taraqqiyotidan orqada qolib ketmaslik imkoniyatini beradigan qobiliyatlar taraqqiyotini beruvchi tafakkur sifatlarini tarkib toptirishi muammosi birinchi o‘ringa chiqib bormoqda.

Ta‘lim jarayonida o‘zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog‘liq:

1. Ta‘lim mazmuniga.
2. O‘quv rejaları, dasturlari, dasrliklar va o‘quv qo‘llanmalarining mavjudligiga.
3. Ta‘lim metodikalarini takomillashtirishga.
4. O‘qituvchi mahoratiga.
5. Talabani individual psixologik xususiyatlariga.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, turli individual tipologik xususiyatlarga ega talabalar uchun ta‘limning yagona qulay, optimal sharoitlarini yaratish mumkin emas. Ammo o‘zlashtirishning samaradorligini oshirishda muammoli ta‘lim, noan‘anaviy ta‘lim usullarini qo‘llash muhim ahamiyatga egadir. Ta‘lim oluvchilarning ta‘lim faoliyatiga ko‘ra ta‘limning quyidagicha metodlari ajratiladi:

1. Tushuntiruv-ko‘rsatmalilik metodi – bu metod reproduktiv metod bo‘lib, unda faoliyat o‘qituvchi tomonidan olib boriladi. Talabalar ta‘lim jarayonida bilim oladilar, tanishadilar. Bu metod juda keng tarqalgan metodlardan biri bo‘lib, uni takomillashtirilgan usullari mavjud, bu dasturlashtirilgan ta‘limdir.

2. Reproaktiv metodda talaba faoliyat ko‘rsatib, unda talabaga berilayotgan bilimni qayta xotirada tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida qabul qiladi.

3. Muammoli ta‘lim metodi – o‘qituvchi tomonidan tashkil etilib, u produktiv xarakterga egadir. Ushbu metod orqali talaba bilim va malakalarini shakllantiradi. Ushbu metodning takomillashtirish yo‘llaridan biri ishchan o‘yinlarni tashkil etishdan iboratdir.

4. Qisman izlanish metodi. O‘qituvchi nazorati ostida tashkil etiladigan metod bo‘lib, u produktiv xarakterga ega, bunda talaba ijod qiladi.

5. Tadqiqot metodi. O‘qituvchi ilm yordamisiz tashkil etiladigan ta‘lim metodi bo‘lib, u talabani mustaqil izlanishi, fikrlashi va bilimlar transformatsiyasini talab etadi.

Ta'lim jarayoni tashkil etishning o'ziga xos metodlaridan biri ishchan o'yinlardir. Ishchan o'yinlar munosabatlar sistemasini model-lashtirish, faoliyat xarakteristikasini tashkil etishga yordam beradi.

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunda ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish ta'kidlanadi. Pedagogik texnologiya – bu ta'lim jarayoniga tizimli yondashuv bo'lib, unda ta'lim jarayonini tashkil etishda texnika va inson imkoniyatlari hisobga olinadi va ularning o'zaro munosabati ta'limning samarali shakllari yaratilishiga zamin bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalarni quyidagi tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin:

– ta'lim-tarbiya ishtirokchilari shaxsiga qo'yiladigan ijtimoiy talablar.

– hamkorlik faoliyati a'zolarining kasbiy tayyorgarligi;

– ta'lim jarayoning maqsadi, mazmuni, mohiyati, amalga oshirish vositalari.

– ta'lim jarayonini differensiatsiyalashtirish;

– ijodiylik.

Talabani mustaqil ta'lim olishga o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorlash bugungi kun o'quv maskanlarining asosiy vazifasidir. Ta'lim jarayonida talabaning mustaqil ta'lim olishini faollashtirish zarur. Mustaqil ta'lim masalani qo'yilishi, yechish, o'z-o'zini nazorat va baholashning yo'llarini talaba tomonidan tanlanishi va bajarilishi bilan xarakterlanadi. Talabalarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun fikrlash xususiyatlarini shakllantirish zarur. Fikrlash ope-ratsiyalari asosida dars jarayoni faollashtiriladi. Bu o'qituvchining: «Nima uchun?», «Qanday maqsadda?», «Sabablari qanday?», «Natija nima uchun shunday bo'ldi?» singari savollarning muhokamasi orqali amalga oshirilishi mumkin. O'qituvchilarni evristik, muammoli vaziyatlarga tortish, tanqid, gumon holatlarini muhokama qilish, ulardagi muammolarni mustaqil holda topish va ularni yechish uchun o'z loyihalarini tuzish va himoya qilish talabalar tafakkurining ma'nodor va unumdor bo'lishiga xizmat qiladi.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rgan-masa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak, ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylik.

Hozirgi zamon o‘quv muassasalarining vazifasi yosh avlodni mustaqil fikrlashga o‘rgatishdir. Albatta, fikrlashda ham individual farqlar mavjud. Fikrlashni bilish – bu insonning aqlidir.

Aqlning quyidagi sifatlarini ajratish mumkin:

1. Mazmundorlik (boyliqi, chuqurligi, hukmga boyliqi).
2. Fikrlashning kengligi (keng va tor) va chuqurligi, nazariya va amaliyotning uzviyligiga bog‘liqdir. Amaliyot hukmning to‘g‘riligi mezonidir.

3. Fikrlashning mustaqilliligi – umumiy tajribani qo‘llay olish, shaxsiy fikrga ega bo‘lishi, tajribaga munosabat bildirish.

4. Aqlning tashabbuskorligi.

5. Aqlning egiluvchanligi, vazifani standart yechishdan qochish.

6. Aqlning tanqidiyligi, o‘z ishini aniq baholay olish, uni o‘lchash.

7. Aqlning mahsuldorligi.

8. Fikrning ketma-ketligi.

9. Tafakkurning tezligi.

Aql haqida ayrim olimlar va arboblarning fikrlarini keltirib o‘tamiz:

“Ulug‘ aql egalari o‘z oldilariga maqsad qo‘yadilar, qolgan odamlar o‘z istaklari ortidan ergashadilar” (Washington Irving).

“Aql - bu yaxshi tashkil etilgan bilimlar tizimidir» (K.D.Ushinskiy).

Yuqorida aytib o‘tilgan barcha sifatlar yosh o‘zgargan sari o‘zgarib boradi. Ijodiy ishda fikrlashning mustaqilligi va tanqidiyligi zarur bo‘lib, u aqliy faoliyatning produktivligini ta‘minlaydi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni deganda nimani tushunasiz?
2. Bilimlarni o‘zlashtirish bosqichlarini aytib bering.
3. Ta‘lim jarayonida o‘zlashtirishning muvaffaqiyati nimalarga bog‘liq?
4. Ta‘lim oluvchilarning ta‘lim faoliyatiga ko‘ra ta‘limning qanday metodlari ajratiladi?
5. Aqlning qanday sifatlari bor ekan?

III BOB. KASBIY FAOLIYATNING PSIXOLOGIK- PEDAGOGIK ASOSLARI

3.1. Kasbiy faoliyatning psixologik-pedagogik xususiyatlari

Reja:

- 1. O‘quv faoliyati motivlari to‘g‘risida mulohazalar.**
- 2. Motivlarning tasnifi. Motivlarning mutaxassislar tayyorlashga ta‘siri.**
- 3. Kasbiy faoliyatga qiziqish.**

1. O‘quv faoliyati motivlari to‘g‘risida mulohazalar.

Psixologik ma‘lumotlarga ko‘ra har qanday faoliyat muayyan motivlar ta‘sirida vujudga keladi va yetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham ta‘lim jarayonida o‘zlashtirish, egallash va o‘rganishni amalga oshirishni ta‘minlash uchun talabalarda o‘quv motivlari mavjud bo‘lishi shart.

Bilish motivlari shaxsning (subyektning) gnoseologik maqsad sari, ya‘ni bilish maqsadini qaror toptirishga, bilim va ko‘nikmalarni egallashga yo‘naltiriladi. Odatda bunday turdosh va jinsdosh motivlar nazariy ma‘lumotlarning ko‘rsatishicha, tashqi va ichki nomlar bilan atalib, muayyan toifani yuzaga keltiradi.

Tashqi motivlar jazolash va taqdirlash, xavf-xatar, talab qilish, guruhiy tazyiq, ezgu niyat, orzu-istak kabi qo‘zg‘atuvchilar ta‘sirida vujudga keladi. Bularning barchasi bevosita o‘quv maqsadiga nisbatan tashqi omillar, sabablar bo‘lib hisoblanadi. Mazkur holatda bilimlar va malakalar o‘ta muhimroq boshqa, hukmron (yetakchi) maqsadlarni amalga oshirishni ta‘minlash vazifasini bajaradi (yoqimsiz holat va kechinmalar yoki noxush, noqulay vaziyatdan qochish, ijtimoiy yoki shaxsiy muvaffaqiyatga erishish; muvaqqat erishuv muddaosi mavjudligi va hokazo). Bu turdagi yoki jinsdagi tashqi motivlar ta‘sirida ta‘lim jarayonida bilim va ko‘nikmalarni egallash (o‘zlashtirish)da qiyinchiliklar kelib chiqadi va ular asosiy maqsadni amalga oshirishga to‘sqinlik qiladi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning asosiy maqsadi o‘qish emas, balki ko‘proq o‘yin faoliyatiga moyillikdir. Mazkur vaziyatda o‘qituvchining o‘qishga

ularni jalb qilish niyati o'quvchilarning o'yin maqsadining ushaliishiga xalaqit berishi mumkin, lekin izoh talab dalillar yetishmaydi.

Motivlarning navbatdagi toifasiga, ya'ni ichki motivlar turkumiga individual xususiyatli motivlar kiradiki, ular o'quvchi shaxsida o'qishga nisbatan individual maqsadni ro'yobga chiqaruvchi qo'zg'alish negizida paydo bo'ladi. Chunonchi, bilishga nisbatan qiziqishning vujudga kelishi shaxsning ma'naviy (madaniy) darajasini oshirish uchun undagi intilishlarning yetilishidir. Bunga o'xshash motivlarning ta'sirida o'quv jarayonida nizoli, ziddiyatli holatlar (vaziyatlar) yuzaga kelmaydi. Albatta bunday toifaga taalluqli motivlar paydo bo'lishiga qaramay, ba'zan qiyinchiliklar vujudga kelishi ehtimoli mavjud, chunki bilimlarni o'zlashtirish uchun irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Bunday xossalarga ega bo'lgan irodaviy zo'r berishlar tashqi xalaqit beruvchi qo'zg'atuvchilar (qo'zg'ovchilar) kuchi va imkoniyatini kamaytirishga qaratilgan bo'ladi. Pedagogik psixologiya nuqtai nazardan ushbu jarayonga yondashilganda to'laqonli vaziyatgina optimal (oqilona) deyiladi.

Ta'lim jarayonida bunday vaziyatlarni yaratish o'qituvchining muhim vazifasi hisoblanib, uning faoliyati ichki anglanilgan motivlar talabalar xulq-atvorini shunchaki boshqarish bilan cheklanmasdan, balki ular shaxsini shakllantirishga, ularda maqsad qo'ya olish, qiziqish uyg'otish va ideallarni tarkib toptirishga qaratilgan bo'ladi.

Aniq narsalar, hodisalar va xatti-harakatlar insonning faolligi muayyan manbalar bilan uzviy bog'lanishga ega bo'lsa, uyg'unlashib borsa faoliyat motivlari darajasiga o'sib o'tadi. Psixologiyada manbalar o'z mohiyatiga ko'ra turkumlarga ajratib talqin qilinadi.

A) Inson ehtiyojlari bilan belgilanuvchi ichki manbalar. Organizmning tabiiy ehtiyojlarini namoyon qiluvchi tug'ma xususiyatli va jamoada shakllanuvchi ijtimoiy ehtiyojlarni vujudga keltiruvchi ortirma xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Tug'ma ehtiyojlar orasida o'qishga nisbatan ma'no kasb etuvchi alohida ahamiyatga ega bo'lgan faollikka nisbatan ehtiyoj, axborot, ma'lumot, xabarlar olishga ehtiyoj muhim rol o'ynaydi.

Motivga genetik yondashilganda shu narsani alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bola tug'ilgandan e'tiboran bevosita faollik ko'rsatishga moyillik hukm suradi: u kuladi (noverbal muomala shakli), qimirlaydi (fazoda o'rin almashish), qo'l va oyoqlarini

harakatlantiradi (moslashish), o'ynaydi (muhim - bola munosabati), gaplashadi (shaxslararo munosabatga kirishish), savollar beradi (dialogik muloqot va boshqalar). Unga o'xshash xatti-harakatlarning o'zi ularni qoniqtiradi, voqelikni insonning axborotlarga nisbatan ehtiyojini tajribalarda ko'rsatish mumkin: agar tekshiriluvchini ma'lum vaqtga tashqi olamdan ajratib qo'yilsa, natijada uning irodasida, hissiyotida, intellektida buzilish sodir bo'lishi, zerikishi, irodaviy akt tizimi yo'qolishi, fikr yuritish jarayonining parchalanishi, illuzion, gollusional holatlar uchrashi mumkin.

Ijtimoiy turmush sharoitida faollik va informatsion taqchillik odamlarni salbiy his-tuyg'u va kechinmalarga olib keladi, faoliyat tuzilishi va uning dinamikasiga putur yetkaziladi. Ijtimoiy turmushda shakllanuvchi ehtiyojlar orasida o'quv faoliyatida muhim rol o'ynovchi va uni kuchaytiruvchi ijobiy xususiyatli ijtimoiy va gnostik ehtiyojlar alohida ahamiyat kasb etadi, shaxsni kamol toptirish jarayonida hukmron voqelikni egallaydi. Ularning turkumiga bilimlarga nisbatan ehtiyoj, jamiyatga foyda keltirishga intilish, umumbashariy yutuqlarga erishishga intilish kabilar kiritiladi.

B) Inson hayoti va faoliyatining ijtimoiy sharoitlarida aniqlovchi tashqi manbalar. Bunday manbalarning talabchanlik, orzu (kutish) va imkoniyatlar tashkil qiladi. Jumladan, talabchanlik insonga faoliyat va xulq-atvorning muayyan turini hamda shakli (ko'rinishi)ni taqozo etadi. Mazkur holatni quyidagi mulohazalar yordamida izohlash mumkin: ota-ona boladan ovqatni qoshiqda yeyishni, stulda to'g'ri o'tirishni, «rahmat» deyishni talab qilsa, maktab o'quvchisidan ma'lum belgilangan vaqtda darsga yetib kelishni, o'qituvchilarga quloq solishni, berilgan vazifalarni bajarishni qat'iy belgilaydi. Jamiyat esa xulq, fe'l-atvor orqali ma'lum axloqiy me'yorlar va qoidalarga rioya qilishni, shaxslararo muomalaga kirishish shakllari (vositalari)ni egallashni hamda aniq vaziflarni bajarishga amal qilishlarini o'z fuqarolariga o'rgatadi.

Psixologiya fanining atamalari mohiyatida orzu yoki kutish jamiyatning shaxsga nisbatan munosabatini ifodalanish mexanizmi yotadi. Etnopsixologik streotiplarda uyg'unlashgan xulq-atvor belgilari va faoliyatning shakllari o'ziga xoslikka ega. Odatda odamlar 1 yoshli bola tik yurishi kerak, deb hisoblaydilar va ular bu tuhfani boladan kutganligi tufayli unga alohida munosabatda bo'ladilar. Psixologiyada

kutish tushunchasi talabdan farqli o'laroq, faoliyat yuzaga kelishi uchun umumiy muhit yaratadi.

Imkoniyatlar to'g'risida fikr yuritilganda ma'lum faoliyatning kishilar irodasi bilan bog'liq (iroda akti, sifati, prinsipi) obyektiv shart-sharoitlarni o'zida aks ettiradi. Agarda odamlarning shaxsiy kutubxonasi boy bo'lsa, ularning o'qish imkoniyati yuqori darajaga ko'tariladi. Kishilarning xulq-atvori psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinganda, ko'pincha ularning obyektiv imkoniyatlardan chiqib, unga yondashiladi. Agarda bolaning qo'liga tasodifan biologiya kitobi tushib qolsa, uning shu predmetga nisbatan qiziqishi ortishi kuzatiladi.

V) Shaxsiy manbalar – odamlar qiziqishlari, intilishlari, ustanovkalari va dunyoqarashlari jamiyat bilan munosabatini aks ettirishdan iboratdir. Inson faolligining manbayi qadriyat orqali ifodalanib, shaxs statusi (roli)da egallana boriladi.

2. Motivlarning tasnifi. Motivlarning mutaxassislar tayyorlashga ta'siri

Jahon psixologiyasi fanning nazariy mushohadalariga va o'zimizning shaxsiy ma'lumotlarimizga asoslanib, motivlarni quyidagi turkumlarga ajratishni lozim topdik:

I. Shaxsning ijtimoiy ehtiyojlari bilan uyg'unlashgan, ularning mohiyati mezonlari orqali o'lchanuvchi motivlar:

- 1) dunyoqarashga taalluqli, aloqador bo'lgan g'oyaviy motivlar;
- 2) ichki va tashqi siyosatga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi, shaxsiy pozitsiyani ifodalovchi siyosiy motivlar;
- 3) jamiyatning axloqiy me'yorlari, prinsiplari, turmush tarzi, etnopsixologik xususiyatlariga asoslanuvchi axloqiy motivlar;
- 4) borliq go'zalligiga nisbatan ehtiyojlarda in'ikos etuvchi nafosat (estetik) motivlari.

II. Vujudga kelishi, shartlanganlik manbayi bo'yicha umumiylikka ega bo'lgan, boshqaruv va boshqariluv xususiyatli motivlar:

- 1) keng qamrovli ijtimoiy motivlar (vatanparvarlik, fidoyilik, altruistik);
- 2) guruh, jamoaviy, hududiy, umumbashariy motivlar;
- 3) faoliyat tuzilishi, mohiyati va tuzimiga yo'naltirilgan protses-sual motivlar;

4) faoliyat mahsulini baholashga, maqsadga erishuvga mo'ljallangan rag'batlanuv, mukofot motivlari.

III. Faoliyat turlari mohiyatini o'zida aks ettiruvchi motivlar:

- 1) ijtimoiy-siyosiy voqeliklarni mujassamlashtiruvchi motivlar;
- 2) kasbiy tayyorgarlik va mahoratni o'zida namoyon etuvchi motivlar;
- 3) o'qishga, bilishga (kognitiv), ijodga (kreativ) oid motivlar.

IV. Paydo bo'lish xususiyati, muddati, muhlati, barqarorligi bilan umumiylikka ega bo'lgan motivlar:

- 1) doimiy, uzluksiz, longityud xususiyatli motivlar;
- 2) qisqa muddatli, bir lahzali, bir zumlik va soniyalik motivlar;
- 3) uzoq muddatli, vaqt taqchilligidan ozod, xotirjam xatti-harakatlarni talab etuvchi motivlar.

V. Vujudga kelishi, kechish sur'ati bioquvvat bilan o'lchanuvchi motivlar:

- 1) kuchli, qudratli, ta'sir doirasidagi shijoatli motivlar;
- 2) paydo bo'lishi, kechishi o'rta sur'atli motivlar;
- 3) yuzaga kelishi, kechishi sust sur'atli motivlar.

VI. Faoliyatda, muomalada va xatti-harakatda vujudga kelish xususiyati, xislati hamda sifatini aks ettiruvchi motivlar:

- 1) aniq, yaqqol, voqe bo'luvchi real motivlar;
- 2) zarurat, yuksak talab va ehtiyojlarda ifodalanuvchi dolzarb motivlar;
- 3) imkoniyat (potensiya), zaxira (rezerv), yashirin (latent) xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi motivlar.

VII. Aks ettirish darajasi, sifati nuqtai nazardan iyerarxiyani vujudga keltiruvchi motivlar:

- 1) biologik motivlar;
- 2) psixologik motivlar;
- 3) yuksak psixologik motivlar.

Zamonaviy mutaxassislar oldiga qo'yiladigan eng muhim masalalardan biri - malakali kadrlar sifatida o'zligini, o'z qobiliyatlari, intellekti, shaxsiy fazilatlarini bilgan tarzda atrofdagilar mehnatini oqilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mehnatning barcha sohalarida iqtidorli kasb sohibi sifatida faoliyat ko'rsatishdir. Bu o'rinda inson ruhiyati qonunlarini o'rganuvchi psixologiya fanining o'rni benihoya katta. Yosh avlodni yangi ta'lim standartlari asosida, jahon talablariga

javob beruvchi mutaxassislar qilib tarbiyalash OTMida ta'lim olayotgan yoshlar uchun yangi darsliklar, o'quv qo'llanmalar, ma'ruza matnlar tayyorlashning ham yangicha usullari talab etilmoqda. Yangi pedagogik texnologiya usullarini mukammallashtirish va amaliyotga tatbiq etish davr talabidir.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, oldimizda hozirgi kunda oliygohlarda talabalar bilim olishlari uchun, sohani chuqur egallashlari uchun barcha imkoniyatlarni yaratish vazifalari turibdi.

Gap fikr yuritish operatsiyalarini faollashtirish, aqliy faoliyatni faollashtirish xususida borar ekan, biz eng avvalo, e'tiborni talabalarining yo'nalganligini aniqlashga qaratishimiz lozim. Yo'nalganlik shaxsning atrof-muhitda ro'y berayotgan voqea-hodisalarga nisbatan munosabatlar majmui bo'lib, faoliyat sifatini belgilab beradi. Xatti-harakatlar tuzilishining shakllanishiga ta'sir o'tkazadi (yangi ehtiyojlar, maqsadlar, motivlar).

Bu o'rinda ustanovkalar ham alohida ahamiyatga ega. O'qish-bilim olish faoliyati shaxs kamolotida katta rol o'ynaydi va chuqur muammo kasb etadi. Bu shunday faollikki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko'nikmalar o'zlashtiriladi.

Faoliyat turlari o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatni amalga oshirish va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada «Motiv» va «Motivatsiya» tushunchalari ishlatiladi.

«Motivatsiya» tushunchasi «Motiv» tushunchasidan kengroq ma'noga ega. **Motivatsiya** – inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuyini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini, ya'ni «Nega?», «Nima uchun?», «Nima maqsadda?», «Qanday manfaat yo'lida?» degan savollarga javob qidirish – motivatsiyani qidirish demakdir.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutish sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

1. Ichki sabablar, ya'ni xatti-harakat egasining subyektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va h.k.).

2. Tashqi sabablar – faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya’ni, bular ayni konkret holatlarning kelib chiqishiga sabab bo’ladigan tashqi stimullardir.

Shaxs xulq-atvorini ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda *shaxsiy dispozitsiya* deb ham ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanilishi yoki anglanmasligi mumkin. Ba’zan shunday bo’ladiki, shaxs o’zi amalga oshirgan ishi yoki o’zidagi o’zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o’zi tushunib yetmaydi. «Nega?» degan savolga «o’zim ham bilmayman», deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror sohaga, kasbga qiziqib, ongli tarzda, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo’ladi, aniqrog’i, dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan motiv kengroq tushuncha bo’lib, u shaxsdagi u yoki bu faollik usuliga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta, keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shuni aniqladiki, har bir odam o’ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo’ladi. Bu baholar turlicha xarakterga ega.

Bundan tashqari, bir shaxsning o’zi ham o’zidagi holat, kayfiyatga qarab bir xil vaziyatni alohida hollarda turlicha idrok qilishga moyil bo’larkan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarni o’sha ma’lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki shunga o’xshash holatlarni idrok etishga ichki bir hozirlik – dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to’g’riroq bo’ladi. Shu ma’noda shaxs faolligining motivatsiyasi turli sharoitlarda orttirilgan tajribaga tayangan, ongli tahlillar, hattoki ijtimoiy tajriba me’yorlarining ta’sirida shakllanadigan sabablar majmuasini o’z ichiga oladi.

3. Kasbiy faoliyatga qiziqish

Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabhalaridan biri hisoblanib, unda insonning individual xususiyati bevosita mujassamlashadi. Qiziqish – insonlarning dunyoqarashi, e’tiqodlari, ideallari, ya’ni

uning oliy maqsadlari, ezgu niyatlari, orzu-umidlari bilan bevosita bog‘liq ravishda aks etadi. Qiziqish insonlar hayoti va faoliyatida muhim rol o‘ynaydi hamda ularning muvaffaqiyatli kechishini ta‘minlash uchun xizmat qiladi.

Qiziqish bilimlarning ongli, puxta, barqaror, anglangan holda o‘zlashtirilishda, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishda shaxs qobiliyati zehni uquvchanligi rivojlanishiga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasini kengayishiga yordam beradi.

Qiziqish motiv singari borliqning mo‘jizakor tomonlarini bilishga, fan asoslarini egallashga, faoliyatning turli-tuman shakllariga nisbatan ijodiy yondashishni vujudga keltiradi. Mehnatga, ta‘limga mas‘uliyat bilan munosabatda bo‘lishni shakllantiradi, har qaysi yakka hol (individual) shaxsda ishchanlik, g‘ayrat, shijoat, egilmas irodani tarkib toptirishga puxta psixologik shart-sharoitlar yaratadi.

Qiziqishning psixologik mohiyatidan kelib chiqqan holda yondashilganda, qiziqish foyda va manfaatni bildirib, insonda intilish, faollik, ichki turtki, ehtiyojni ro‘yobga chiqarish manbayi rolini bajaradi.

Jahon psixologiya fanining yirik namoyandalari shaxsning qiziqishini uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan, binobarin, odamning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, temperamenti, hissiyoti, qobiliyati bilan, umuman olganda inson tuzilishining barcha qirralari bilan bog‘liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Qiziqish muammosi psixologik nuqtai nazardan N.A.Ribnikov, N.Dobrinin, N.D.Levitov, M.Belyayev, L.A.Gordon, L.I.Bojovich, N.G.Morozova, M.G.Davletshin, M.Vohidov, V.A.Tokareva, E.G‘oziyev va boshqalarning nazariy metodologik xususiyatga ega bo‘lgan asarlarida va maxsus eksperimental tadqiqotlarida rivojlan-tirildi.

Hozirgi zamon psixologiyasida qiziqish obyektiv borliqning insonlar ongida subyektiv tarzda aks etish shakllaridan biri sifatida tan olinadi. Qiziqish shaxsning muayyan voqelikdagi, ma‘lum vaziyatdagi turli narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo‘lishida, insonning o‘ziga xos qaror qabul qilishida, o‘zini o‘zi nazorat eta bilishida, maqsadga intiluvchanligida, yuzaga kelgan obyektiv va subyektiv to‘siqlarni yengishida ifodalanadi.

Psixologiya fanining yirik namoyandalarining ta'limoticha, qiziqish odamlarning ehtiyojlari negizida yuzaga keladi, yaqqol ijtimoiy tarixiy shart-sharoitda, vaziyatda vujudga keladi, shakllanadi, barqarorlashib boradi hamda ularning shaxsiy turmush sharoitida va faoliyatida, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishi singari omillarda gavdalanadi. Umumiy talqinlarga asoslanib mulohaza bildirilganda, *qiziqish alohida jarayon, ma'lum psixologik funktsiya emas*, chunki u his-tuyg'u, iroda, ong, qolaversa jamiki psixik holatlar, hodisalar va ichki kechinmalarning o'zida mujassamlashtirgan, *murakkab tizimli ruhiy voqelikdir*.

Qiziqishning psixologik mohiyatining dastlabki ko'rinishi – bu uni odamlar tomonidan anglab yetishi yoki tushunish imkoniyatidir. Shaxs qiziqish mahsulini, uning oqibatini anglash, tasavvur etish orqaligina obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarga ongli, tanlab munosabatda bo'ladi. Lekin bu voqelik (anglash, tushunish) insonda birdaniga sodir bo'lmaydi, balki muayyan vaqt davomida unda bilish jarayonlari, shaxsiy fazilatlar, individual – tipologik xususiyatlari rivojlanishi tufayli yuzaga keladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, qiziqishning psixologik mohiyati namoyon bo'lishida aqliy jarayonlar muhim rol o'ynashi hodisasi qayd qilinishi u faqat intellektdan tashkil topadi, degan ma'no anglatmaydi, albatta.

Xuddi shu boisdan, qiziqishni psixologik mohiyatining ikkinchi ko'rinishi uning his-tuyg'ular, emotsional holatlar bilan uyg'unlashgan, mujassamlashgan tarzda ifodalanishidir. Ma'lumki, his-tuyg'ular, shuningdek, emotsional holatlar (emotsional ton, kayfiyat, shijoat, ehtiros va boshqalar) shaxsning borliqdagi aniq voqelikka, narsa va hodisalarga, muayyan faoliyatga nisbatan intilishni, sa'i-harakatlarni kuchaytiradi, jadallashtiradi, safarbarlikni obyektga yo'naltiradi. Inson o'z shaxsiy qiziqishini qondirgandan keyin unda yoqimli his-tuyg'ular uyg'onadi, ruhiy qoniqish esa o'z navbatida lazzatlanish (praksik) hisni vujudga keltiradi. Aksincha narsaga, hodisaga, faoliyatga qiziqish muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlansa, u holda noxush kechinmalarni yuzaga keltiradi, buning natijasida frustratsiya (ruhi tushish) uning shaxsiyatini egallaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining uchinchi ko'rinishi uning irodaviy sifatleri bilan yoki iroda akti bilan umumlashgan tarzda vujudga kelishidir. Irodaviy zo'r berish, muayyan qaror bo'yicha

intilish, ba'zi qiyinchiliklarni yengish, mustaqillik namoyon qilish qiziqishni qaror toptiradi, shaxsni maqsad sari yetaklaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining to'rtinchi ko'rinishi, uni oliy asab faoliyati xususiyatlari va temperament tiplari bilan birga mujassamlashgan holda namoyon bo'lishidir.

Qiziqishning asab-fiziologik mexanizmlari to'g'risida mulohaza yuritilganda, dastavval Ibn Sino ma'lumotlari, so'ngra rus olimi I.P.Pavlovning oliy asab faoliyati haqidagi ta'limotini ta'kidlab o'tish joiz. Uning «Bu nima?» refleksi, ya'ni orientirovka (mo'ljal olish) refleksi qiziqishning moddiy negizini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. I.P.Pavlov va uning shogirdlaridan keyin P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilitsin va boshqalar insondagi qiziqishning asab-fiziologik mexanizmlarini bosh miya katta yarimsharlari po'stlog'ida orientirovka refleksi negizida murakkab muvaqqat bog'lanishlarining vujudga kelishidir, degan yo'sinda talqin qilmoqdalar. Qiziqishning moddiy asoslari o'zaro induksiya qonuni, po'stloqdagi optimal qo'zg'alish o'chog'i va dinamik stereotiplar (I.P.Pavlov), dominanta (A.A.Uxtomskiy), orientir murakkab psixofiziologik hodisa ekanligi (Ye.N.Sokolov) va boshqalar bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi davrda qiziqish shaxsning individual psixologik xususiyatidan iboratdir, degan xulosa odatiy narsaga aylanib qoldi. Shunga qaramasdan, ba'zi manbalarda qiziqish – muayyan soha bo'yicha to'g'ri mo'ljal olishga, yangi omillar bilan tanishishga, voqelikni to'la va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motivdir, degan ta'rifga ham egadir. Shunga mutanosib tarzda qiziqish, bilish jarayoni tusini kashf etadigan, ijobiy his-tuyg'ularga yo'naltirilgan obyekt bilan chuqurroq tanishishga, u haqda ko'proq ma'lumotga ega bo'lish, uning mohiyatini anglab yetishga nisbatan shaxsning istagida namoyon bo'ladi, qabilida mulohazalar ham hukm suradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shaxsning ishtiyoqini qondirishga yo'naltirilganligini aks ettiruvchi qiziqishning qondirilishi, hech qachon uning so'nishini ifodalamaydi, aksincha obyektning noma'lum qirralarini aniqlashga nisbatan intilish davom etaveradi. Shu bilan birga qiziqishlar bilishning uning jarayonlari funksional holatining doimiy qo'zg'atuvchi mexanizmi sifatida vujudga keladi va aks ettirishda davom etadi.

Psixologiyada qiziqish mana bunday turlarga ajratilishi mumkin: 1) mazmuniga ko'ra; 2) maqsadiga binoan: bevosita va bilvosita; 3) ko'lamiga qaraganda: keng va tor; 4) qiziqishlar darajasi bo'yicha: barqaror, beqaror va boshqalar.

Qiziqishlarning mazmun jihatidan o'zaro tafovutlanishi quyidagilarda mujassamlashadi: bilish ehtiyojlarining obyektlari qaysilar, bilishning mazkur faoliyat maqsadi bilan mutanosibligi, shaxsning yashayotgan muhitiga nisbatan munosabati kabilar. Shaxsda nimalarga nisbatan qiziqish uyg'onadi, uning bilish ehtiyojlari obyektining ijtimoiy qiymati qanday ahamiyat kasb etadi? Insonning shaxsiy qiziqishi kelib chiqishiga ko'ra birlamchi bo'lishiga qaramasdan, u bir davrning o'zida ijtimoiylik xususiyatini kasb etaveradi. Uning kasbiy faoliyatiga nisbatan qiziqishi oxir-oqibatda jamiyat uchun naf keltirishi, ravnaqi uchun qiymatlidir. Ijtimoiy xususiyatli qiziqishlarning paydo bo'lishi shaxsiy ahamiyat kasb etish sari yetaklashi muqarrar. Chunki umumiylik (ijtimoiylik) bilan xususiylik (shaxsga oidlik) uyg'unlashgan holda hukm suradi va ular doimo o'rin almashtirib turishadi. Shaxs o'z qiziqishi tufayli biron-bir narsani kashf etsa, individual ehtiyojini qondiradi, shuningdek, jamiyat, jamoa uchun ishlab chiqarishni takomillashtirishga bu narsa xizmat qiladi. Shu boisdan jamiyatning, jamoaning eng dolzarb vazifalaridan biri - yoshlarning mustaqil, faol bilishga, ijtimoiy ahamiyatga moyillik, mehnat faoliyatiga nisbatan qiziqish uyg'otishdan iboratdir. Toki ularda jiddiy, sermazmun, jamiyat tomonidan rag'batlantiriluvchi, mehr-muhabbatga sazovor qiziqishlar shakllansin.

Qiziqishning maqsad jihatidan farqi bevosita va bilvosita namoyon bo'ladigan qiziqishlarning mavjudligini aniqlaydi. Bevosita qiziqishlar voqeylikning, jismlar va hodisalarning emotsional jozibaliligi, his-tuyg'ularga ega bo'lishligi, tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi tufayli vujudga keladi. Bevosita qiziqishlar o'rganilayotgan narsaning ma'nosi bilan uning shaxs faoliyati uchun ahamiyati mos tushgan taqdirda paydo bo'lishi mumkin. Shuning uchun psixologiyada bevosita qiziqishning yuzaga kelishini faoliyatning maqsadini anglash bilan bog'liq bo'lgan bilishni ehtiyoj deb atash qabul qilingan. Mehnat va o'qish faoliyatida hamma his-tuyg'uga, jozibaga tayanib ish tutish imkoniyati mavjud bo'lmasligi sababali jismoniy va aqliy mehnatni ongli idora qilishda muhim

ahamiyat kasb etadigan bevosita qiziqishlarni tarkib toptirish masalasi ishlab chiqarish hamda ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Shunday qilib, u yoki bu narsalarni (hodisalar mohiyatini) bilish, ko'rish, idrok etish, anglab yetish uchun qiziqarli tuyulgan ichki kechinmalar bevosita qiziqishni aks ettiradi. Bilvosita qiziqishlar mehnat faoliyati yoki ta'lim olish jarayonining muayyan ijtimoiy ahamiyati bilan uning shaxs uchun subyektiv ahamiyati o'zaro mos tushganda bilvosita qiziqish yuzaga keladi. Binobarin, shaxs mazkur jarayonda bu narsalar meni qiziqtirgani uchun juda qiziqarlidir, degan xulosaga keladi. Mehnat faoliyati va ta'lim jarayonini ongli tashkil etishda yetakchi va ustuvor rol o'ynaydigan bilvosita qiziqishlarni tarkib toptirish uchun maxsus treninglarga, omilkor yo'l-yo'riqlarga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Odamlarning qiziqishlari o'zining ko'lami bilan bir-biridan farq qiladi. Shunday shaxslar toifasi ham mavjudki, ularning qiziqishlari faqat birgina sohaga qaratilgan bo'ladi. Boshqa bir toifaga taalluqli odamlarda esa qiziqishlar qator sohalarga, fanlarga, obyektlarga yo'naltirilganligini uchratish mumkin. Lekin turli sohaga nisbatan qiziqishlarning biri ikkinchisiga salbiy ta'sir etishi mumkin emas, agarda ular oqilona boshqarish imkoniyatiga ega bo'lsa. qiziqishning torligi ko'pincha salbiy hodisa sifatida baholanishi mumkin, lekin ayni chog'da ularning kengligini ham nuqson tariqasida tahlil qilsa bo'ladi. Biroq shaxsning barkamol shaxs bo'lib kamol topishi qiziqishlar ko'laminu tor emas, balki keng miqiyosda bo'lishini taqozo etadi.

Qiziqishlar o'zlarining darajasiga qarab barqaror va beqaror turlarga ajratiladi. Barqaror qiziqishga ega bo'lgan shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan predmetlariga, obyektlariga, hodisalarga nisbatan o'z maylini hech o'zgarishsiz saqlab tura oladi. Shu boisdan inson ehtiyojlarini o'zida mujassamlashtiruvchi, shaxsning ruhiy fazilatiga aylana boshlagan qiziqishlar barqaror qiziqishlar deyiladi. Barqaror qiziqish odam qobiliyatining rivojlanganligidan darak berishi mumkin. Ana shu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, mazkur qiziqish tashxis qiluvchanlik xususiyatiga ega. Biroq insonlarda barqaror qiziqishning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun ularning mehnat faoliyati va o'quv jarayonini qiziqishlarining tashqi ifodasini atroflicha o'rganishga to'g'ri keladi. Odatda qiziqishning tashqi ifodasi

shaxsning o'ziga o'zi baho berishi, o'zini o'zi tahlil qilishi faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Barqaror qiziqish to'g'risida mulohaza yuritilganda, uning boshqa tarkibiy qismlari va qirralarini hisobga olish lozim, chunki bu narsa ko'p jihatdan shaxsning irodaviy sifatlari, xarakterining vazminligiga bog'liq.

Qiziqishning barqarorligi uning nisbatan jadal tarzda namoyon bo'lishi hamda uzoq davom etishi bilan ifodalanadi. Shaxsning zaruriy ehtiyojlarini yuksak darajada aks ettiradigan, shuningdek, uning psixologik tuzilishiga xos xislatlarga aylanib boradigan qiziqishlari barqaror qiziqish deyiladi. Barqaror qiziqish qobiliyatning bir ko'rinishiga o'xshash bo'lib, maqsadga yo'nalganligi bilan muhim ham individual, ham ijtimoiy ahamiyatga, qiymatga egadir.

Qiziqishlarning ba'zi holatlarda beqaror bo'lishligi insonlarning yosh, jins, tipologik xususiyatlariga ham bog'liqdir. Bunday toifadagi odamlarda qiziqishlar g'oyatda ehtirosli kechadi, biroq qisqa muddatli bo'lishi mumkin. Masalan, bir vaqtning o'zida ular bir nechta fanlarga, tabiat hodisalariga qiziqadi, barcha narsaga ishtiyoq bilan kirishib muammo mohiyatiga chuqur kirib bormasdan, boshqa holatlar bilan mashg'ul bo'lib ketadilar. Bunday xususiyatli shaxslar mashg'ulotlarga tez kirishadi va shunday tez yo'sinda so'nib turadi ham. Qiziqishlar salohiyatli, voyaga yetgan odamlarning, yoshlarning o'z iste'dodlarini maqsadga yo'naltirilgan tarzda amalga oshishini ta'minlaydi.

Shaxslardagi qiziqishlarni rivojlantirish va barqarorlashtirish uchun ularning negizini tashkil etadigan faoliyat bilan mashg'ul bo'lishga, maqsadga muvofiq ravishda shug'ullanishga, mayl uyg'otishga puxta zamin hozirlash zarur, toki qiziqishlar motiv, ehtiyoj, e'tiqod funksiyasini bajarishga aylansin.

Shunday qilib, qiziqishlar shaxs faoliyatini asoslashning tanho jabhasi emas, lekin uning eng muhim jihatidan iboratdir.

Psixologiya fanining so'nggi davrlardagi ma'lumotlariga asoslangan holda qiziqishni bir nechta darajalarga ajratish mumkin: a) sinchkovlik; b) qiziquvchanlik; d) bilishga qiziqish; e) turg'un yoki kasbiy qiziqish. Sinchkovlik qiziqishning biror narsaga nisbatan kuchli intilishidan iborat qisqa muddatli turi yoki darajasidir. Qiziquvchanlik shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularning bilishga nisbatan faol munosabatidan iborat qiziqish darajasidir. Bilishga qiziqish

anglashinilgan darajadagi, maqsadga muvofiqlashgan, jismoniy va aqliy faoliyatlarning yangi qirralarini egallashga yo'naltirilgan qiziqish turidir. Turg'un qiziqish shaxsning kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan uyg'unlashgan, maqsadga erishish yo'lida faollik ko'rsatuvchi qiziqish turidir.

Shaxslar ixtiyoriga piktogramma, anagramma, turli xususiyatli testlarni havola qilish ularda qiziqishning ichki mexanizmlarini keltirib chiqaradi. Bu narsa o'z navbatida ularda o'z qiziqishini o'zi boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi, har qanday qo'zg'atuvchiga javob berishdan iborat stereotip hosil bo'ladi.

Qiziqishning bu turi va uning yuqori bosqichi shaxsning voqelikdagi ichki bog'lanishlarni, munosabatlarni bilib olishga yo'llaydi hamda ruhiy to'siqlar va qiyinchiliklarni yengadigan, muvaffaqiyatsizliklardan cho'chimaydigan, qat'iyatlik, intiluvchan, toliqmas individual xususiyatni shakllantirishga yordam beradi. Odamlarda o'zini o'zi boshqarish, shaxsiy qiziqishini idora qilish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini qo'lga olish, o'zini o'zi takomillashtirish singari shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish ijtimoiy, tarixiy hamda ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Motiv deganda nimani tushunasiz?
2. Motivlarning qanday turlarini bilasiz?
3. Motivlarni qanday turkumlarga ajratish mumkin?
4. Qiziqish nima?
5. Kasbiy faoliyatda qiziqishning o'rni qay darajada? Fikringizni bildiring.
6. Qiziqishni qanday darajalarga ajratish mumkin?

3.2. Tafakkur mutaxassisning intellekti va ijodkorligi asosi

REJA:

- 1. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati.**
- 2. Tafakkurning turlari, shakllari. Tafakkur operatsiyalari.**
- 3. Mustaqil fikrlash – sog‘lom ma‘naviyatning mezoni sifatida.**

1. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati

Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalarning barchasi uning uchun ma‘lum ma‘no va mohiyatga ega bo‘ladi. Aks holda u eslab qolmaydi ham, keyingi safar analogik obyekt bilan to‘qnash kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. Ya‘ni, biz ko‘rgan, eshitgan, his qilgan narsalarimizning barchasi *ma‘noli*, kerak bo‘lsa, *ma‘nili* bo‘lishini xohlaymiz. Shunisi xarakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ma‘no har bir alohida shaxs tomonidan turlicha idrok qilinadi. Masalan, olim uchun har qanday kitob – hayotining ma‘nosi bo‘lsa, dehqon uchun yer va undan olinadigan hosil ahamiyatli hisoblanadi. Hattoki, bitta narsaning o‘zi turli odamlar uchun turli xil ma‘no va mazmun kasb etadi. O‘sha kitob misolini oladigan bo‘lsak, kitob industriyasi bilan shug‘ullanuvchi muhandis uchun ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do‘koni sotuvchisi uchun tovar mahsulot, talaba uchun ilm manbayi, muallif olim uchun ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir. Har bir alohida narsaga bo‘lgan munosabatimiz uning biz uchun qadr-qimmatiga bevosita ta‘sir etadi, u gox ijobiy, gox salbiy bo‘lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ham biz narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo‘lamiz. Tilshunoslikni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetik modellashtirishga bag‘ishlangan ma‘ruza qanchalik zerikarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamoqchi bo‘lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo‘llari haqidagi ma‘lumotlar shunchalik ahamiyatli, oddiy so‘zning morfologik tahlili shunchalik befarqlik holatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir-asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va hodisalarning biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatli darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va

unga ongli munosabatimizni bildirib, izhor qilishimizga aloqador bilish jarayoni psixologiyada **tafakkur, fikrlash** deb ataladi.

Tafakkur – inson ongining bilish obyektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir. Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o'zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo'lgan, u asosan faylasuflar va mantiqshunoslar fikr yuritadigan masala hisoblangan. Psixologiya ilmining otaxoni hisoblanmish nemis olimi Vilgelm Vundt ham psixologiyani ikkiga bo'lib, fiziologik psixologiya (eksperimental yo'l bilan bilish jarayonlarini o'rganuvchi fan) va xalqlar psixologiyasi qismlariga bo'lib, oxirgi psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur psixologiyasini ham kiritgan va uni eksperimental tarzda o'rganib bo'lmaydi, ularni tushuntirish mumkin xolos deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo'lsa ham shuni ta'kildash joizki;

birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari – bu bilish jarayonlari;

ikkinchidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;

uchinchidan, bu jarayonlar ham eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi:

to'rtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir.

Tafakkur predmetini belgilash uchun mukammal ta'rif O.K.Tixomirovning darsligida kuzatiladi: “Tafakkur – bu o'z mahsuloti bilan voqelikni umumlashtirib, bivosita aks ettirishni xarakterlaydigan, umumlashtirish darajasi va foydalanadigan vositalariga hamda umumlashmalar yangiligiga bog'liq ravishda turlarga ajratishdan iborat jarayon, bilish faoliyatidir”. Hozirgi davrda tafakkurning predmeti yuzasidan turli-tuman qarash va ta'riflar mavjuddir. S.L.Rubinshteyn fikriga ko'ra tafakkurni psixologik jihatdan o'rganishning asosiy predmeti jarayon, faoliyat tariqasida namoyon bo'lishdir, ya'ni u subyekt faolligini ta'kidlaydi. A.N.Leontev esa tafakkurni turli ko'rinishlarga ajratib, fikr yuritish faoliyati ekanligini uqtiradi, lekin uni predmetli amaliy faoliyat deb

nomlaydi. P.Ya.Galperin fikriga ko‘ra, tafakkur bu orientirlash tadqiqot faoliyatidir. A.V.Brushlinskiy tafakkurning muhim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqash xususiyatlari kabi jihatlarini ko‘rsatib o‘tadi. U tafakkurni umumlashtirib, unda yangilikni izlash va ochish xususiyati mavjudligini isbotlab bergan olimdir.

Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish bo‘lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yo‘q paytda ham aks ettirishga imkon beradi. Masalan, Afrikaning subtropik hududlari to‘g‘risida gap ketganda, umrida biror marta Afrikaga bormagan odam ham subtropiklik xossasini bilgani uchun ham ushbu axborotni tushunib, uni qabul qila oladi. Sinov paytida talaba kecha o‘qigan, laboratoriya sharoitida sinab ko‘rgan qonuniyatlar xususida xuddi ro‘parasida namoyon bo‘layotganday, obrazli qilib gapirib berishi, ro‘y bergan hodisalarni yana formulalar va statistik hisob-kitoblar vositasida isbot qilib berishi ham mumkin. Bu operatsiyalarning asosida tafakkur jarayonlari yotadi.

Tafakkur qilishimizni ta‘minlovchi organ – bu bizning miyamiz. Barcha hisob-kitob ishlari eng elementar harakatlarni rejalashtirishdan tortib, murakkab mavhum teoremlarni isbot qilishga qaratilgan operatsiyalar miyada sodir bo‘ladi. Shuning uchun ham juda charchab turgan paytda odamdan biror qiyinroq masala xususida fikr bildirishini so‘rasangiz, «hozir boshim og‘rib turibdi, juda charchaganman, biroz o‘zimga kelay, keyin fikrlashamiz», deb javob beradi. Demak, miya faoliyati bilan fikrlash faoliyati o‘zaro uzviy bog‘liq ekan. Miyamizning fikrlash qobiliyati va imkoniyatlari shunchalik salmoqliki, ayrim olimlarning fikricha, uning ishlash qonunlari hozir biz ishlatayotgan kompyuterlar emas, yana 100-200 yillardan keyin paydo bo‘ladigan murakkab, o‘ta «aqli» kompyuterlar faoliyatiga yaqin ekan.

Kallamizga kelgan barcha o‘y-xayollar – bu *fikrlardir*. Normal insonni fikrsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, har on, har daqiqada odam miyasi qandaydir fikrlar bilan band bo‘ladi. Ularni tartibga solish, keragiga diqqatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni yechish *fikrlash* jarayonidir.

Fikr yuritishning umumlashtirish operatsiyasi quyidagi turlarga bo'linadi: 1. Mazmuniga ko'ra: elementar; empirik; tushunchali; nazariy.

1. Fikrning yo'nalishiga ko'ra: xususiydan umumiyga; umumiydan xususiya; yakkadan umumiyga va undan xususiya; umumiydan xususiya va o'sha umumiydan yanada umumiyga; kamroq umumiydan yanada umumiyga; yagona umumiy holatdan yanada umumiyroqqa.

Fikrlash jarayoni aslida ma'lum bir masala, muammo, jumboqni hal qilish kerak bo'lganda paydo bo'ladi. Fikrlash doimo bir narsa xususida kamida bitta yechimni berishi shart, aks holda u boshqa jarayonga – xayol, fantaziyaga aylanib ketishi mumkin. Fikr, g'oya, aniq yechim bo'lmaganda, inson miyasining borliqdagi narsa va hodisalar mohiyatini aks ettirishi *xayol* deb ataladi. Shuning uchun ham do'stlar davrasida ba'zan muammo xususida tortishuv bo'lib qolganda, aniq bilimi yoki g'oyasi yo'qligi tufayli kallasiga kelgan narsani aytgan bolaga qarab «Juda olib qochishga ustasanda, xayolparast» deyishadi.

Shunday qilib, muammo yoki jumboqlar bizni fikrlashga majbur etadi. Masalan, shunday masalani olib ko'raylik. Sizga mixlar solingan bir karton quticha va ikkita sham, bolg'acha berilgan. Vazifa: eshikka shamni o'rnatib, yoqib qo'yish kerak. Kim qanday yechadi? Albatta, birdaniga to'g'ri yechimga kelish qiyin. Agar qutichani bo'shatish mumkinligi va uni shamdon sifatida eshikka qoqish mumkinligi to'g'risida fikr kallaga kelmaguncha, yechimni topish qiyin. Ayni shu masala ikki xil shart bilan berilgan: Bittasida quticha mixlar bilan to'la deyilgan, ikkinchisida quticha bo'sh deb berilgan. Ikkinchi holatda bolalar uning yechimiga tezroq kelishgan.

Psixologlarning fikricha, har qanday masalani yechish mobaynida odam uning shartlarini bir necha variantlarda tasavvur qilsagina yechimga kelarkan. Agar idrok bilan bog'laydigan bo'lsak, figura fonga, fon esa figuraga aylanadi, ularning o'rinlari almashadi va hokazo. Bunday individual farq shundaki, ba'zi bolalar yechimga to'g'ridan to'g'ri figura asosida keladi, boshqalar esa bir necha yechimning variantlarini ko'z oldiga keltirib, so'ng bir qarorga keladi. Kimdir juda tez fikrlaydi, kimdir juda sekin. Shuning uchun ham test yechish jarayonida yonma-yon o'tirgan ikki bola bir xil yechimni

belgilaydi, lekin o‘sha yechimga kelish yo‘llari har birida o‘ziga xos bo‘ladi. Aynan shu jarayonning qanday kechishini *tafakkur psixologiyasi* o‘rganadi. Muammoning yechimi ba‘zan birdan, yorqin yulduzday yarq etib paydo bo‘ladi. Bunday psixologik holat psixologiyada *insayt – oydinlashuv* deb ataladi. Odam qachon ana shunday fikrlarda tiniqlik, insayt paydo bo‘lganini o‘zi ham bilmaydi. Eng iqtidorli, zukko olimlar ham o‘z fikr yuritish qonuniyatlariga e‘tibor berib, yangi g‘oya qachon, qanday yo‘l bilan paydo bo‘lganiga javob topolmaganlar. Hattoki, ba‘zan shunday ham bo‘ladiki, yangilik kashf etgan olim o‘zining fikri naqadar noyob ekanligini ham anglash imkoniyatiga ega bo‘lmaydi, qolaversa, kashfiyot go‘yoki uniki emasday, qayerdan kelib qolganini ham tushunmaydi. Shuning uchun ham ko‘plab general kashfiyotlarning haqiqiy qadr-qimmati muallif o‘tib ketgandan keyin tarix tomonidan baholanadi. Xuddi shunday qadrga ega bo‘lgan kashfiyotlar yurtimizda yashab o‘tgan yuzlab allomalar ijodiga taalluqli. Masalan, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abu Nasr Farobiy, Al-Farg‘oniy, Xorazmiy, Zamaxshariy kabi allomalar o‘zlari ijod qilgan paytlarida yaratgan g‘oyalari va kashfiyotlarining qanchalik ahamiyatli va o‘lmas ekanligini keyingi avlod, butun bir insoniyat tarixi isbot qilib, tan oldi. R. Dekartning kallasiga analitik geometriya g‘oyasi kelganda, o‘zida yo‘q xursand bo‘lgan va cho‘kkalab yig‘lab shu fikrni unga ato etgan Xudoga sajda qilgan ekan. Darhaqiqat, miyadagi tiniqlik, oydinlashuv avvalo Allohning inoyati, qolaversa, o‘sha fikr egasining mashaqqatli mehnati, tinimsiz ilmlar dunyosida to‘kkan zaxmatli terlari evaziga ro‘y beradi. Umuman yangiliklar ochish, ijod qilishga aloqador tafakkur turi uning eng ahamiyatli va shu bilan birga eng qiyin turidir. Chunki ijodkor, yoki kashfiyotchi nimanidir kashf qilishni xohlaydi, tinimsiz izlanadi, lekin qachon, qanday sharoitda, qanday yo‘l bilan uni ochishi mumkinligini o‘zi ham bilmaydi. Shu o‘rinda akademik Kedrovning Mendeleyev davriy jadvalini kashf qilganligi xususidagi esdaliklari juda o‘rinli. Olim uzoq vaqt mobaynida barcha kimyoviy elementlarni ma‘lum qonuniyat asosida jadvalga tushirishni o‘ylab yurgan. «Kallamga kelyapti-yu, uni ko‘rolmayapman», deb tashvishlanardi olim. Kunlardan bir kun u juda toliqib, yozuv stoli ustida uxlab qolganda, tushida davriy jadvalni ko‘rgan. Xursand bo‘lib ketib, uyg‘ongan zahoti moddalarni jadvalga joylashtira boshlagan. Tushdagi

ishi bilan o'ngidagi ishining farqi shu bo'lganki, tushida yengil moddalar pastda joylashgan bo'lgan, Mendeleyev ularni o'ngida «to'g'rilab» chiqqan. Bu ham o'sha insaytga bir misol.

2. Tafakkurning turlari, shakllari. Tafakkur operatsiyalari.

Insonning fikrlash jarayoni tahlil qilinganda, uning qanday shakllarda kechishi ahamiyatli bo'lib, bu uning turlari va shunga ko'ra fikrlashdagi individuallik masalasidir. 1-jadvalda tafakkurning turli mezonlar asosidagi klassifikatsiyasi keltirilgan.

Hayot mobaynida o'qiganlarimiz, ma'lum shart-sharoitlarda konkret dalillar va nazariy bilimlar asosida mushohada qilgan bilim va g'oyalarimiz asosida yuritgan fikrlash jarayoni *nazariy tafakkurdir*. Undan farqli *amaliy tafakkur* bevosita hayotda va harakatlarimiz mobaynida hosil bo'lgan fikrlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir.

1-jadval

Tafakkur turlari

Shakliga ko'ra	ko'rgazmali harakat ko'rgazmali obrazli mantiqiy
Ko'riladigan masalaning xarakteriga ko'ra	Nazariy amaliy
Ijodiylik elementiga ko'ra	Konvergent divergent
Yangiligi va noyobligiga ko'ra	Reproduktiv produktiv (ijodiy)

Ko'rgazmali harakat tafakkurining xususiyati shundaki, u ham odamning real predmetlar bilan ish qilayotgan paytdagi fikrlash jarayonini nazarda tutadi. *Ko'rgazmali - obrazli tafakkur* esa ko'rgan-kechirgan narsalar va hodisalarning konkret obrazlari ko'z oldimizda gavdalangan chog'da ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir. *Mantiqiy tafakkur* – bu mavhum tafakkur bo'lib, so'zlar, so'zda ifodalangan bilim, g'oya va tushunchalarga tayangan holda bevosita idrokimiz doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan chiqargan hukmlarimiz, mulohazalarimiz bu tafakkurga misol bo'la oladi. Masalan, olam, uning noyob va murakkab hodisalarini falsafiy o'rganish faqat mavhum, abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo'ladi.

Fikrlashimizning yana bir turi **reproduktiv** bo‘lib, uning mohiyati ko‘rgan-bilgan narsamizni aynan qanday bo‘lsa, shundayligicha, o‘zgarishsiz qaytarish va shu asosda fikrlashga asoslanadi. Undan farqli **produktiv yoki ijodiy tafakkur** – fikrlash elementlariga yangilik, noyoblik, qaytarilmaslik qo‘shilgandagi tafakkurni nazarda tutadi. Shunga bog‘liq bo‘lgan **konvergent** fikrlash masalaning yechimi faqat bitta bo‘lgandagi fikrlashni nazarda tutsa, **divergent tafakkur** fikrning shunday turiki, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir nechta yechimlar paydo bo‘lishini taqozo etadi. Aynan ana shunday ijodiy tafakkur divergent shaklda bo‘lsa, u ijodiy parvoz, yangiliklarni kashf etishga asos bo‘ladi. Fikrning kashf etish, yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati ba‘zan uning **kreativlik** sifati bilan bog‘lab tushuntiriladi. Kreativlik shunday xislatki, u guyoki yo‘q joyda bor qiladi, ya‘ni oddiygina, jo‘ngina narsalarga boshqacha, birovlarinikiga o‘xshamagan yondashuvlarni talab qiladi. Masalan, uchta so‘z berilgan «qalam», «ko‘l», «ayiq». Uchalasini qo‘shib, yangi jumlar tuzish kerak. Har kim o‘zidagi kreativlik darajasiga ko‘ra turli xil jumlar tuzsa bo‘ladi, masalan, «Bola qalamni olib, ko‘lda cho‘milayotgan ayiq rasmini chizdi». Yoki «Terak qalamchalari ekib chiqilgan ko‘l yoqasida bir ayiq bolasini cho‘mltirardi». Shunga o‘xshash ko‘plab jumlar tuzish mumkin.

Mashhur olim K. Yung insonlarni fikrlashlariga ko‘ra asosan ikki toifaga bo‘lgan edi:

1. **Intuitiv tiplilar**. Bu shunday toifali kishilarki, ularda ko‘pincha hissiyotlar mantiqdan ustun keladi va miya faoliyati bo‘yicha ham o‘ng yarimsharlar faoliyati chapnikidan ustunroq bo‘ladi. Ko‘rib, his qilib, yorqin emotsional munosabat shakllantirilmaguncha, bunday odamlar biror xususda fikrlarini bayon eta olmaydilar.

2. **Fikrlovchi tiplar**. Bunday kishilarda doimo mantiq, mulohaza hissiyotlardan ustun bo‘ladi va miyasining chap tomoni o‘ngiga nisbatan dominant (ustun) hisoblanadi. Bundaylar gapira boshlashsa, ko‘pincha, «Faylasuf bo‘lib ket-e», deb ham qo‘yishadi. Chunki ular o‘zlarigacha bo‘lgan bilimlar, mantiqiy fikrlash borasidagi yutuqlarga tayanib, doimo to‘g‘ri gapirishga, doimo fikrlarini mantiqan asoslash – argumentatsiya qilishga harakat qiladilar. Aniq va texnika, tibbiyot fanlari bilan shug‘ullanuvchilarda ana shu tafakkur tipiga moyillik va psixologik hozirlik bo‘lsa, ular o‘z kasblari borasida juda yaxshi

natijalarga erishadilar. Ulardan farqli birinchi toifa vakillaridan yaxshi yozuvchilar, shoirlar, tilshunoslar, psixologlar yetishib chiqadi.

Tafakkur qilish shakllari yoki formasiga tushunchalar, hukmlar va xulosa chiqarish kiradi.

Tushunchalar – tafakkurning shunday shakli, unda narsa va hodisalarga xos bo‘lgan eng umumiy va xarakterli xususiyatlarni o‘zida aks ettiradi. Ular umumiy va juz‘iy, konkret yoki mavhum bo‘lishi mumkin. Masalan, «ong» tushunchasini oladigan bo‘lsak, uning eng muhim va boshqa tushunchalardan farq qiladigan jihatlarini ajratishimiz kerak: faqat insonga xoslik, oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmi ekanligi va hakoza.

Hukmlar – atrofimizdagi narsalar va hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiradi. Masalan, «Inson ongli mavjudot» degan hukm fikr «odam, inson», «ong» va «mavjudot» tushunchalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalab turibdi. Ana shunday hukmlar bizning nutqimizda har kuni juda ko‘p ishlatiladi va ular tabiatan turli bog‘liqliklarni yo tasdiqlaydi, yoki inkor qiladi, rost yoki yolg‘on bo‘ladi. Shaxsning insoniyligi aslida u ishlatadigan iboralarning qanchalik mantiqqa, hayotiy haqiqatlarga to‘g‘ri kelishi, argumental ekanligi bilan baholanadi. Doimo to‘g‘ri, mantiqan fikr yuritgan odamni biz «bama’ni, gapida jon bor, haqiqatgo‘y» deb ta’riflaymiz.

Xulosalar – mantiqiy tafakkurning yana bir shakli bo‘lib, ular fikrlar, hukmlar va tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lanishdan yangi bir fikrlarni keltirib chiqarishni nazarda tutadi. Masalan: *1-xukm: O‘zbekiston – mustaqil davlat.*

2- hukm: Qirgiziston - mustaqil davlat.

3- hukm: Qozogiston - mustaqil davlat.

4- hukm: Turkmaniston - mustaqil davlat.

5- hukm : Tojikiston - mustaqil davlat.

Demak, Barcha Markaziy Osiyo davlatlari – mustaqildir.

Shunga o‘xshash biz ba’zan ayrim fikrlardan umumiy bir fikr keltirib chiqaramiz (bu – induktiv xulosa chiqarish), ba’zan esa aksincha, umumiydan juz‘iy – alohida fikr chiqaramiz (fikrlashning bunday harakati deduksiya deb ataladi).

Bundan tashqari, psixologiya bizdagi fikrlash jarayonini ta’minlovchi alohida **operatsiyalarni** ham o‘rganadi. Bular:

analiz;

sintez;
mavhumlashtirish;
taqqoslash;
umumlashtirish.

Fikrlash operatsiyalariga *analiz* (fikran narsa va hodisalarga taalluqli sifat va xususiyatlarni alohida qilib ajratish, tahlil qilish), *sintez* (analiz jarayonida ajratilgan qismlarni yana fikran birlashtirish, qo‘shish), *mavhumlashtirish* (alohida biror xususiyatni ajratib, boshqalaridan fikrni chalg‘itish, ayrim xossani mavhumlashtirish), *taqqoslash* (predmetlar va ularga xos bo‘lgan xususiyatlarni fikran bir-biriga solishtirish, umumiy va farq qiluvchi jihatlarini topish), *umumlashtirish* (umumiy va muhim sifatlariga ko‘ra predmetlarni guruhlashtirish, umumiyashtirish) kabilar kiradi.

3. Mustaqil fikrlash - sog‘lom ma’naviyatning mezoni sifatida. Tafakkurni rivojlantirish

Biz yuqorida tafakkurni individual xususiyatlari va ushbu jarayonga xos bo‘lgan umumiy qonuniyatlarni o‘rgandik. Lekin aslida maqsad shundayki, har bir shaxs o‘zidagi tafakkur va fikrlash jarayonlarining o‘ziga xos tomonini bilgan holda uni o‘stirish yo‘llarini bilishi kerak. Oxirgi yillarda psixologlarning o‘tkazgan tadqiqotlari va kuzatishlari shuni ko‘rsatdiki, fikrlash jarayonlarini guruh sharoitida, dars paytida ham o‘stirish va bunga qisqa yo‘llar bilan erishish mumkin ekan. Ularning fikricha, guruhdagi hamkorlikdagi faoliyat idrok va xotiraning o‘shishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, fikrlash jarayonini tezlashtiradi va faoliyatni samaraliroq qiladi. Ayrim juda jiddiy va murakkab ijod daqiqalarini inobatga olmaganida, yaxshi tashkil etilgan dars jarayoni, undagi faoliyat shakli individual tafakkurning ham rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu narsa isbot qilinganki, jamoada ishlash ko‘plab nostandart fikrlarning tug‘ilishi, ularning ichidan eng yaxshilarining saralanishi va yangidan yangi g‘oyalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lar ekan.

Ana shunday samara beruvchi metodikalardan biri «breynstorming» deb atalib, uning lug‘aviy ma’nosi «miyani zabt etish»dir («mozgovaya ataka» ruscha - «brain storming» ingl.). Uni o‘tkazish quyidagi tamoyillarga asoslangan:

1. Ba'zi intellektual masalalarni yechishda bitta yechim bilan cheklanib bo'lmaydi va shu maqsadda ijodiy fikrlovchilar guruhi tashkil etiladi va bu jarayonda «gruppaviy effekt» bo'lishi kutiladi. Guruh ishi tez va optimal qarorlar qabul qilishga qaratilgan bo'ladi va bunda alohida ayrim individual qarorlarga ta'sirlanishga yo'l qo'yilmaydi.

2. Guruhga shunday kimsalar kiritiladiki, ular bir-birlaridan fikrlash uslublarining noyobligi bilan farq qiladilar. Masalan, kimdadir mantiqiylik ustun, kimdir kreativ, kimdir tanqidchi va shunga o'xshash.

3. Guruhda shunday ijodiylik ruhi bo'lishi kerakki, har kim xohlagan fikrini bemalol aytaveradi, u yoki bu fikr tanqid qilinishi mumkin, lekin uning egasi tanqid qilinmaydi. Bunday sharoitda o'rtacha intellektual darajaga ega bo'lgan shaxs ham shunday fikrlar izhor qila boshlaydiki, ular alohida qolgan paytida sira ham miyaga kelmagan bo'lardi.

Bu jarayon oliy o'quv yurtlarida darslarda ham qo'llanilishi mumkin, faqat uning yuqoridagi tamoyillari inobatga olinishi va guruhda o'zaro hamjihatlik muhiti bo'lishi kerak.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Tafakkur qanday bilish jarayoni hisoblanadi?
2. Tafakkur qilishimizni ta'minlovchi organ qaysi?
3. Xayol bu qanday jarayon?
4. Fantaziya deb qanday jarayonga ataladi?
5. Insayt oydinlashuv holati qanday yuzaga keladi?
6. Tafakkurning qanday turlari mavjud?

3.3. Ijtimoiylashuv ijtimoiy-pedagogik voqea sifatida

Reja:

1. Shaxs kamoloti va uni boshqarish – pedagogik muammo sifatida.

2. Shaxs kamolotini harakatga keltiruvchi omillar.

3. Faoliyat va muloqot - shaxs kamoloti omili sifatida

1. Shaxs kamoloti va uni boshqarish - pedagogik muammo sifatida

Har bir shaxs muayyan makon va zamonda kamol topadi va o‘z o‘rnini keyingi avlodga bo‘shatib beradi. Avlodlarning yangilanishi ijtimoiy takror barpo etilishi uzluksiz davom etadigan doimiy jarayondir.

Alohida tashkil etilgan sharoitlarda (ta’lim-tarbiya muassasalarida) inson shaxsini kamol toptirish pedagogika nazariyasi va amaliyotining eng murakkab va hal qiluvchi muammolaridan biridir. Bu muammo turli jihatlarga ega bo‘lib, bir qator fanlar (falsafa, yosh fiziologiyasi va anatomiyasi, sotsiologiya, bolalar psixologiyasi, pedagogik psixologiya va h.k.) tomonidan o‘rganiladi.

Pedagogika fani ta’lim va tarbiya jarayonida har tomonlama rivojlangan barkamol shaxs – komil insonni shakllantirishning samarali shart-sharoitlarini o‘rganadi va ochib beradi. Shaxsning shakllanishi va kamol topishi shaxs kamoloti darajasining yuksalishiga olib keluvchi miqdor va sifat o‘zgarishlari hamda izchil qayta o‘zgartirishlar jarayoni bilan tavsiflanadi. Shaxs kamolotining bir qancha nazariyalari mavjud:

1) preformistik nazariya - odam shaxsi avvaldan ma’lum bo‘lgan yoki muayyan dastur bo‘yicha shakllanadi; shaxsga xos sifatlar va xususiyatlar o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi, tarbiyaviy va ijtimoiy shart-sharoitlar esa bu sifatlar va xususiyatlarni rivojlantirishga yordam beradi, xolos;

2) teologik nazariya – shaxsning ichki rivojlanish dasturi odamning ilohiy vazifasi, burchi bilan bog‘langan, ya’ni shaxs kamoloti yo‘lini Alloh belgilaydi;

3) o‘ta shaxsiyatparastlik nazariyasi – jamiyat shaxsga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va odam undan ajralgan holdagina komillikka erishadi,

ya'ni har bir shaxs kamolotini odamning o'zi va tabiat oldindan belgilab qo'ygan bo'ladi. Boshqacha ifodalasak, odamga o'zi kamol topishi uchun hech nima va hech kimning keragi yo'q;

4) biologik nazariya – individning homiladan boshlab rivojlanishi odamning tur sifatida taraqqiy etishi jarayonida o'talgan boshqa barcha bosqichlarini takrorlaydi, ya'ni odam tabiat qonunlariga muvofiq shaxs sifatida kamol topadi;

5) o'z-o'zidan sodir bo'ladigan rivojlanish nazariyasi – odam faqat irsiy omillarga (ko'z rangi, qon guruhi, rezus-faktor, shizofreniya va h.k.) tayangan holda va ularning ta'sirida rivojlanadi, kamol topadi;

6) ruhiy tahlil nazariyasi – ruhiy quvvat ta'siridagi jinsiy mayl (istak, intilish) darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, odam shunchalik tez rivojlanadi, kamol topadi.

Bu nazariyalarni keltirishdan maqsad shaxs kamoloti muammolarini o'rganishda pedagogika fani tayanadigan tegishli nazariyalarni aniqlashdan iboratdir. Shaxs va uning kamol topishi muammosiga oid pedagogik va psixologik tadqiqotlarda biologik, ijtimoiy va bioijtimoiy yo'nalishlar farqlanadi:

1. Biologik yo'nalish vakillari shaxsni alohida tabiiy mavjudot deb hisoblashadi, odam xulq-atvorini unga tug'ma berilgan tabiiy ehtiyojlar, mayllar va his-tuyg'ular bilan izohlashadi (Freyd va boshq.). Odam jamiyat talablariga bo'ysunishga majbur va bunda uning tabiiy ehtiyojlari qaysidir darajada jamiyat tomonidan sun'iy bostirib turiladi. Ya'ni, tabiiy ehtiyojlarning qanoatlantirilmasligi qandaydir faoliyat turlariga oid mashg'ulotlar bilan almashtiriladi va odamning o'z-o'zi bilan doimiy ichki kurashi niqoblanib, yopib turiladi.

2. Ijtimoiy yo'nalish vakillari odam biologik mavjudot sifatida dunyoga kelsa ham o'z hayoti jarayonida o'zi muloqotda bo'ladigan ijtimoiy guruhlar ta'sirida asta-sekinlik bilan ijtimoiylashib boradi deb hisoblaydilar. Shaxsning kamolot darajasi qanchalik past bo'lsa, unda biologik xususiyatlar (egallik qilish, vayron qilish, jinsiy intilish kabi beixtiyor harakatlar) shunchalik yorqin va kuchli namoyon bo'ladi.

3. Bioijtimoiy yo'nalish vakillari odamda kechadigan ruhiy jarayonlar (sezgi, idrok, tafakkur va h.k.) biologik tabiatga ega, biroq shaxsning intilishi, qiziqishi, qobiliyati ijtimoiy hodisa sifatida shakllanadi deb hisoblaydilar.

Shaxs psixologiya fanida asosiy ruhiy tavsiflar (ya'ni, ruhiy jarayonlar, holatlar va xususiyatlar) nuqtai nazaridan qarab chiqilsa, pedagogika fanida biologik jihatlar bilan ijtimoiy jihatlarining uzviy bog'langan yaxlit bir butun majmuyi sifatida ko'rib chiqiladi.

Shaxs kamolotida biologik (irsiy) va ijtimoiy jihatlar chatishib ketadi va ularning birligida ijtimoiy omillarning ahamiyati yaqqol ko'rinib turadi. Shaxsning asosiy vazifasi ijtimoiy tajribani ijodiy o'zlashtirish va odamni ijtimoiy munosabatlar tizimiga kiritishdan iborat. Shaxsning barcha jihatleri (tomonlari) faqat faoliyat va muloqotda ko'zga tashlanadi. Demak, shaxsning ijtimoiy qiyofasi uning atrofidagi odamlar hayoti bilan bog'liqlikda namoyon bo'ladi.

Shaxs kamolotiga bunday yondashish yaxlit bioijtimoiy jarayonni aks ettiradi. Bu jarayonda nafaqat miqdor, balki sifat o'zgarishlari ham ro'y beradi va quyidagi bir qator ziddiyatlar bartaraf etiladi:

1) faoliyat turlari keltirib chiqaradigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qoniqtirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlar;

2) bolaning o'sib boruvchi jismoniy va ma'naviy imkoniyatlari bilan eski, avvaldan shakllangan o'zaro munosabat shakllari va faoliyat turlari o'rtasidagi ziddiyatlar;

3) jamiyat (katta yoshlilar) tomonidan qo'yilgan o'sib boruvchi talablar bilan shaxs kamolotining mavjud darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar.

Bu ziddiyatlar barcha yoshdagi odamlarga tegishli bo'lib, muayyan yoshga bog'liq holda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ziddiyatlarning bartaraf etilishi faoliyatning birmuncha yuqori darajalarini shakllantirish va yo'lga qo'yish orqali yuz beradi. Natijada bola o'z kamolotining xiyla yuqori darajasiga ko'chib o'tadi. Ehtiyoj qondiriladi, ziddiyat bartaraf etiladi. Biroq qondirilgan ehtiyoj yana yuqori tartibli yangi ehtiyojni vujudga keltiradi. Bitta ziddiyat ikkinchisi bilan almashadi va shu tariqa shaxsning kamol topishi davom etadi.

Demak, shaxs kamoloti – shaxsning jismoniy, ruhiy va ma'naviy xususiyatlarida miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga dialektik o'tish bilan tavsiflanadigan murakkab, uzoq davom etadigan va ziddiyatli jarayon.

Shaxs kamoloti psixologiya va pedagogika fanlari kategoriyalaridan biri bo'lib, psixologiya – shaxsning ruhiy rivojlanish

qonunlarini izohlab beradi, pedagogika – komil inson va barkamol avlodni shakllantirish maqsadlarini ko‘zlab shaxs kamolotini boshqarish haqidagi nazariyani yaratadi.

Odam ontogenezi – odam organizmining homiladan boshlab o‘limgacha bo‘lgan hayotiy davrida kechadigan individual (o‘ziga xos) rivojlanish jarayoni. “Ontogenez” termini 1866 yilda E.Gekkel tomonidan fanga kiritilgan. Ontogenez jarayonida odam organizmning o‘sishi, a‘zolarining tabaqalanishi, farqlanishi va o‘zaro bog‘langan holda mukammal rivojlanishi ro‘y beradi. Ontogenez inson kamoloti irsiy dasturining izchil amalga oshirishidir.

Odam ontogenezinin quyidagi asosiy davrlari ajratib ko‘rsatiladi:

1. Homila – tug‘ilishdan oldingi davr. Homilador bo‘lish – otalarning hayotidagi buyuk ajiblik va eng mas‘uliyatli davr bo‘lib, unga oldindan puxta o‘ylab, astoydil tayyorgarlik ko‘rishlari lozim: qattiq hayajonlanishdan o‘zini chetga olish; sifatli, vitaminlarga boy oziq-ovqatlarni iste‘mol qilish; zararli odatlardan voz kechish; bolaning taxminan qachon tug‘ilishini muhokama qilish va h.k.

Ona organizmini tozalash, asab tizimini tayyorlash va otalarni sog‘lomlashtirish kabi tadbirlarni amalga oshirish lozim. Homiladorlik davrida ona va bola yaxlit bir butun organizm hisoblanadi. Agar yuqorida keltirilgan va boshqa shifokor tavsiyalariga amal qilinsa, homila ona organizmida o‘zini juda yaxshi his qiladi. Homiladorlikning dastlabki uch oyida homila zararli ta‘sirga o‘ta sezgir bo‘ladi.

2. Tug‘ilish atrofidagi davr – tug‘ilishgacha, tug‘ilish va tug‘ilishdan keyingi davrlarga bo‘linib, homiladorlikning 28 haftasidan tug‘ilishdan keyingi 1 haftani o‘z ichiga oladi. Homilaning tug‘ilish yo‘llari bo‘ylab kelishi, bachadondan siqib chiqarilishi va noqulay vaziyatlarda akusherlik aralashuvini karaxt bo‘lib uxlab yotgan chaqaloqni qiynoqqa solish yoki unga shafqatsizlik qilish bilan qiyoslash mumkin. Shu sababli homila bachadondan avaylab chiqariladi. Tug‘ilish paytidagi shikastlanish, irsiy kasalliklar va homiladorlik asoratlari go‘dak tanasidagi kamchiliklar va nuqsonlarning ko‘p uchraydigan sabablari hisoblanadi.

3. Chaqaloqlik – yangi tug‘ilgan chaqaloqning yangi tashqi yashash muhitiga dastlabki ruhiy-fiziologik jadal moslashish davri hisoblanadi. Chaqaloq ona organizmidan tabiiy ajralib chiqqach, uni

parvarishlash uchun doimiy va qalin aloqalar o'rnatiladi. Oldiniga yangi tug'ilgan chaqaloqning ichki muhiti, his-tuyg'ulari bilan bog'langan ta'sirlanishlar paydo bo'ladi, ular tashqi muhit qo'zg'ovchilari bilan sust bog'lanadi. Chaqaloq me'yorida rivojlansa bir oy o'tgach, jonlanish paydo bo'ladi. Bolaning hissiy va harakat sohasida keskin o'zgarishlar boshlanib, ular muvofiqlasha boshlaydi. Keyinchalik onasini ko'rsa kuladigan, ovoz chiqaradigan, u tomonga qo'llarini cho'zadigan bo'ladi.

4. Go'daklik (1 yoshgacha) – go'dak faoliyatida (qo'lida narsalar bilan murakkab va nozik harakatlar qilish) yoki uning odamlar bilan muloqoti va xulq-atvorida yetakchi ruhiy faollik bosqichlari almashinuvi kuzatiladi. Go'daklik – bola bilan ona o'rtasida hissiy muloqot qaror topishining nozik tabiatli, o'ta ta'sirchan davri. Bu davrda bolada ayrim ruhiy sifatlar va faoliyat turlarini rivojlantirish uchun eng qulay shart-sharoitlar yaratilgan bo'ladi.

Go'daklikda 4 oygacha bo'lgan davrda ruhiy kechinmalarning sezish, his qilish sohasi harakatlantiruvchi tizimlar rivojiga nisbatan jadal rivojlanadi. Go'dakning qo'l kafti ochilishi bilan (bungacha barmoqlari mushtiga siqilgan bo'ladi) o'yinchoqlar o'ynash imkoniyati paydo bo'ladi, taqlidiy tovushlar chiqaradi. Go'dak 9 oyligida o'rnidan turadi, yura boshlaydi, birinchi so'zni to'g'ri talaffuz qiladi.

5. Ilk bolalik (1-3 yosh) – bolaning turli narsalar bilan shug'ullanishi yetakchi faoliyatga aylanadi. Bola hamma narsani o'zgalar yordamisiz o'zi qilishga urinadi. Bola kiyinish, ovqatlanish bilan bog'liq xatti-harakatlarini o'yin faoliyatiga ko'chiradi, o'zida harakatlanish ko'nikmalari va yaqqol-harakatli tafakkurni rivojlantiradi. Shu bilan birga uning muloqotida yangi sifat – jumlati, iborali nutq paydo bo'ladi. Bolada terslik va o'jarlik kabi salbiyliklar paydo bo'ladi. Agar bola ota-onasining xoxish-istaklarini oldin bajarib kelgan bo'lsa, endi u o'zining xohish-istagiga g'ov bo'lgan narsani qilishni istamaydi. Bu uning tabiatida iroda sifatleri shakllanayotganligidan darak beradi. Bolani qo'l-oqsizligi uchun jazolash salbiy pedagogik natija berishi mumkin (bunday paytda bolaning diqqatini u qiziqayotgan narsaga jalb etishning o'zi yetarli hisoblanadi). Bolaning yolg'on yordamida jazodan qochishga intilishi jazolashning boshqa oqibati bo'lishi mumkin.

6. Maktabgacha yosh (4-6 yosh). Muloqot yana yetakchi ruhiy faollikka aylanadi. Bola o'ziga yaqin, mo'tabar odamlar atrofida g'irdikapalak bo'ladi. Bu bolaning "nima"chi davri bo'lib, u to'xtovsiz savollar beradi. Bolada bilishga oid ehtiyojlar uyg'onadi. Bolaning savollariga javob bermaslik ularda atrofda olam sirlarini bilishga qiziqishning yo'qolishiga olib keladi.

Bola tengdoshlari bilan o'yin faoliyatiga qo'shiladi, uning tartib-qoidalarini tushunib yetadi va unda taqlid qilish jadal rivojlanadi. Rasm solishda, plastik materiallardan narsalar yasashda, narsalar tuzilmasi bilan ishlashda yaqqol-harakatli tafakkurdan yaqqol-obrazli tafakkurga o'tish jarayoni kechadi. Bu davrda bolaning ijodiy imkoniyatlari haqida bashorat qilish mumkin bo'ladi. Shuningdek, yaxshi rasmlar bilan bezatilgan mehribonlik, qahramonlikka intilish haqidagi ertaklarning tutgan o'rnini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Bolada hisoblash, o'qish, yozish, sport bilan shug'ullanish, hunarmandlik ko'nikmalari rivojlana boshlaydi.

7. Kichik maktab yoshi (7-10 yosh; 1-4 bosqich). O'quv faoliyati yetakchi ruhiy faollik hisoblanadi. Bola o'z soddadilligini yo'qotadi unda o'z ruhiy holati haqida o'ylash, fikr yuritishning kishi bilmas ichki dunyosi vujudga keladi. Xulq-atvorida o'zining ulg'ayishini his etish ifodasi sifatida sulukatlar (qiliqlar) paydo bo'ladi. Bolaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi. U endi maktab talabasi hisoblanadi. Uning hayotida ota-onasi kabi ahamiyatga ega bo'lgan yaqin kishi o'qituvchi paydo bo'ladi. Talabaning o'z-o'zini baholashi aksariyat hollarda o'qituvchi bahosiga bog'liq bo'ladi, ikkinchi tomondan, u yangi maktab jamoasida o'z mavqeyini belgilab olishi kerak bo'ladi.

Ta'lim jarayonida talabaning bilish motivlari, diqqati (pedagogning asosiy vazifasi) va xotirasi (mazkur yosh davrining eng katta imkoniyati) rivojlanadi, yaqqol-obrazli tafakkuri asta-sekin og'zaki-mantiqiy, mavhum tafakkurga aylanadi. O'yinlar (sport, aqliy va didaktik o'yinlar) natija – g'alabaga yo'naltirilgan bo'lib, musobaqa – bellashish xususiyatiga ega bo'ladi. Bolada ixtiyoriy erkinlik, ish-harakatlarning ichki rejasi, o'z-o'zini nazorat etish kabilar rivojlana boshlaydi.

8. O'smirlik (11-15 yosh). Muloqotga kirishish – yetakchi ruhiy faollik hisoblanadi. Bu yoshda bola organizmida jinsiy garmonlar jadal ishlab chiqilishi, jinsiy maylni paydo bo'lishi yoki kuchayishi, o'g'il

yoki qiz bolalarda ikkilamchi jinsiy belgilarning rivojlanishi bilan bog‘liq holda “jinsiy balog‘atga yetish”ning dastlabki davri vujudga keladi. Bu davr o‘smir irsiyati va u yashayotgan iqlim mintaqasiga bog‘liq holda 10-16 yosh chegaralariga yaqinlashishi mumkin. Qiz bolalar o‘g‘il bolalarga nisbatan bir yil oldin ulg‘ayadilar.

O‘smirlik yoshi bolaning biologik mavqei bilan ijtimoiy mavqei o‘rtasida ichki ixtilofni yuzaga keltiradi va unda do‘q-po‘pisa ohangidagi hulq-atvor shakllari hamda kattalar odati va turmush tarziga taqlid qilishga intilish vujudga keladi. O‘smirda o‘z mavqeyini belgilab olish istagi, o‘ziga diqqat-e‘tibor qaratish va o‘ziga xosligini ko‘rsatish ehtiyoji keskinlashadi. O‘smir omadsizlik, yanglishish, fikrlar to‘zg‘ib ketishi, umidsizlik, o‘z-o‘zidan qoniqmaslik kabi vaziyatlarga tez-tez tushib turadi. Bu davrdagi asosiy pedagogik vazifa o‘smir qiziqishlarini ijtimoiy o‘zanga yo‘naltirishdan iborat.

9. O‘spirinlik (16-19 yosh). Dunyoqarashi shakllanib, kasbga qiziqishlari va uning asoslarini egallash orqali o‘z taqdirini o‘zi belgilash jarayoni amalga oshadi.

10. Yoshlik (20-29 yosh). Oila qurib, farzand ko‘riladigan va tanlangan kasbini egallash, kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali katta yoshlilar hayot tarzi yuzaga keladigan ijtimoiy-biologik yosh.

11. Balog‘at yoshi (30-59 yosh). Ishda muvaffaqiyatlarga erishiladigan va yolg‘iz erkaklar bekamu ko‘st oila quradigan ijtimoiy-biologik yosh.

12. Qarilik (60-74 yosh). O‘z faoliyatining moddiy va ma‘naviy samarasidan rohatlanish, o‘z-o‘zini kamol toptirish va o‘z tajribasini boshqalarga yetkazish davri.

13. Keksalik (75-90 yosh). Agar inson salomat bo‘lsa, donishmandlik, dardmand bo‘lsa hayotdan xulosa chiqarish va o‘limga tayyorgarlik davri.

14. Uzoq umr ko‘rishlik (90 yoshdan keyingi davr).

Odam ontogenezi (jismoniy-biologik rivojlanish yo‘li) va inson kamoloti (ruhiy, ma‘naviy-madaniy shakllanish yo‘li) o‘zaro uyg‘unlashgan jarayonlar bo‘lib, shaxs kamoloti quyidagi asosiy tushunchalar orqali tavsiflanadi:

1) omillar – jarayon va hodisani harakatga keltiruvchi kuchlar, sabablar yoki jiddiy holatlar;

2) shaxsning rivojlanishi tashqi va ichki, boshqariladigan va boshqarilmaydigan omillar ta'sirida odam organizmi, ruhiyati, aqliy hamda ma'naviy olamida miqdor va sifat o'zgarishlari jarayoni;

3) kamolot natijasi – odamning biologik tur va ijtimoiy mavjudot sifatida barkamol (komil) inson bo'lib shakllanishi;

4) shaxs – odamning ijtimoiy munosabatlar va boshqa odamlar bilan o'zaro muloqoti ta'sirida shakllanadigan sifatlarini ko'rsatuvchi ijtimoiy tavsifi;

5) shaxsning ijtimoiylashuvi – odamning muayyan vaqtda muayyan jamiyat va ijtimoiy guruhlariga xos bo'lgan qadriyatlar, me'yorlar, yo'l-yo'riqlar tizimi hamda xulq-atvor namunalarini o'zlashtirishi;

6) shaxsning o'zgarishi – odamning yoshi ulg'aygan sari jismoniy, ruhiy (idrok, tafakkur jarayonlari va h.k.) va ijtimoiy (axloqiy his-tuyg'ular shakllanishi, ijtimoiy vazifasining tavsiflanishi va h.k.) rivojlanish jarayoni.

2. Shaxs kamolotini harakatga keltiruvchi omillar.

Shaxs kamoloti jarayoni va natijasi irsiyat, muhit va tarbiya omillarining birgalikdagi ta'sirida aniqlanadi. Shaxs kamolotini harakatga keltiruvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

1. Irsiyat – ota-onadan bolaga muayyan sifatlar va xususiyatlarning o'tishini ifodalaydi. Ularga quyidagilar mansubdir:

1) biologik tur sifatida odam belgilarini aks ettiruvchi anatomik-fiziologik tuzilmalar (nutq, to'g'ri yurish, tafakkur va mehnat faoliyatiga oid iste'dod nishonalari);

2) tabiiy o'ziga xos xususiyatlar (tashqi irqiy belgilar, teri va sochning rangi, ko'zning rangi va qorachiqda nurning sinishi, yuz tuzilishi, qaddi-qomat, inson tabiatini yuzaga keltiruvchi asab tizimining tuzilishi)

3) fiziologik o'ziga xos xususiyatlar (qon guruhi, rezus-faktor, moddalar almashinuvi shakli);

4) organizm rivojlanishida me'yordan chetga chiqishlar;

5) ayrim irsiy kasalliklarga moyilliklar.

Shaxsning o'ziga xos psixologik xususiyati – iste'dodi (qobiliyatlarni rivojlantiruvchi ichki imkoniyatlar) nasldan naslga

o'tadi. Talant - qaysidir sohadagi iste'dodning eng yuqori darajasi, misli yo'q qobiliyat hisoblanadi. Shuningdek, faoliyatning muayyan turlari bo'yicha maxsus qobiliyatlar ham (musiqiy, badiiy, matematik, pedagogik qobiliyat va h.k.) farqlanadi.

Quyida qobiliyatlarning bosqichma-bosqich bo'ysunishi keltiriladi:

- 1) iste'dod nishonalari;
- 2) umumiy qobiliyatlar – odamning umumiy aqliy kamoloti (o'qimishlilik, diqqati, xotirasi, nutqi, ish qobiliyati va h.k.) darajasi;
- 3) maxsus qobiliyatlar;
- 4) guruhli qobiliyatlar – iste'dod nishonalari, umumiy va maxsus qobiliyatlar negizida guruhlanadi;
- 5) kasbiy qobiliyatlar.

Inson kamoloti qonuniyatlarini o'rganishning pedagogik jihati uchta asosiy muammo – aqliy, maxsus va axloqiy sifatlarning irsiylanishini (nasldan naslga o'tishini) o'rganishni qamrab oladi. Jumladan, aqliy sifatlarning irsiylanishida bolalar ota-onasidan nimani, ya'ni faoliyatning muayyan turiga tayyor qobiliyatlar yoki faqat iste'dod nishonalari meros qilib olishini o'rganish muhimdir.

Odamning o'z qobiliyatlarini rivojlantirishi muhit va turmush shart-sharoitlariga, jamiyat ehtiyojlari, shuningdek insonning u yoki bu faoliyati mahsuliga bo'lgan talablarga bog'liqdir.

Zamonaviy pedagogika har bir insonda mavjud bo'lgan iste'dod nishonalari rivojlantirish uchun bir xil shart-sharoitlar yaratishga urg'u beradi. Ayni paytda, ma'naviy (axloqiy) sifatlarning irsiylanishi haqidagi masala ochiq qolmoqda.

Odam ijtimoiylashuv (boshqa odamlar bilan o'zaro muloqot, munosabat) jarayonida shaxsga aylanadi. Jamiyatdan tashqarida shaxsning ma'naviy, ijtimoiy va ruhiy kamoloti sodir bo'lmaydi ("maugli" bolalar bunga misol bo'lishi mumkin).

2. Muhit - shaxs kamoloti kechadigan va unga ta'sir ko'rsatuvchi real voqelik shart-sharoitlari (obyektlar, jarayonlar, voqea-hodisalar va h.k.) majmuyi. Odamning atrofdagi muhit bilan bog'lanish jadalligiga ko'ra: yaqin (uy, mahalla, mahalliy ekologik sharoit) va uzoq muhit (ijtimoiy tuzum, hayotning moddiy shart-sharoitlari, ishlab chiqarish va ijtimoiy jarayonlar oqimining tabiati va h.k.) farqlanadi.

Inson kamolotiga, ayniqsa, bolalikda uy va mahalla muhitining ta'siri katta bo'ladi. Bola o'zi o'sayotgan va kamol topayotgan oila muhitini o'zida yetarlicha aniq aks ettiradi¹⁹. Zero, qadim-qadimdan "bola – oila va mahalla ko'zgusi" hisoblangan. Bolaning qiziqishlari, qarashlari, qadriyatli mo'ljallari ko'pincha oilada shakllanadi. Oila bolaga moddiy va tabiiy iqtidorini rivojlantirish shart-sharoitlarini taqdim etadi. Shaxsning axloqiy va ijtimoiy sifatlariga ham oilada asos solinadi. Farzandlar oilani mustahkamlovchi rishtalardir.

Insonning kamol topishiga nima ko'proq ta'sir ko'rsatadi: irsiyat yoki muhit? Bu murakkab masala bo'lib, mutaxassislar fikriga ko'ra, har bir inson kamolotida bu omillarning salmog'i turlichadir. Har bir odam o'zicha kamol topadi, unga irsiyat va muhitning ta'sir ko'rsatish "hissasi" turlicha bo'ladi. Bu ko'plab tasodifiy omillarga bog'liq bo'lib, ularning ta'sirini na hisobga olish, na o'lchash mumkin emas.

3. Tarbiya – irsiyat va muhitning shaxs kamolotiga ko'rsatadigan ta'siri tarbiya vositasida tartibga solinadi va u jamiyatga yetuk shaxslarni yetkazib berishga qodir bo'lgan asosiy kuch hisoblanadi. Tarbiyaviy ishlar samaradorligi uning to'g'ri tashkil etilishi va boshqarilishiga bog'liqdir. Shaxs kamolotida tarbiyaning tutgan o'rni turlicha baholanadi: tarbiya noqulay (buzuq) irsiyat va muhitning salbiy ta'siri oldida o'zining to'la o'zligini namoyon qilsa, boshqa hollarda, inson tabiatini o'zgartiruvchi yagona vosita sifatida e'tirof qilinadi. "Tarbiya hamma narsaga qodir" shiori o'zini to'liq oqlamadi. Tarbiya orqali juda ko'p ijobiy natijalarga erishish mumkin, biroq insonni to'liq o'zgartirish mumkin emasligi ma'lum bo'ldi.

Tarbiya muayyan maqsad yo'lida inson kamolotini o'ziga bo'ysundira oladi. Tarbiyalash – inson kamoloti irsiy dasturidagi "bo'sh joylar"ni to'ldirish deganidir. To'g'ri tashkil etilgan tarbiyaning muhim vazifalaridan biri odamning qiziqishlari va iste'dodini aniqlash, uning o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyati va ichki imkoniyatlariga muvofiq kamol topishini ta'minlashdan iboratdir.

Tarbiya shaxs kamolotiga ta'sir ko'rsatar ekan, ayni paytda uning o'zi kamolotga bog'liq bo'ladi, ya'ni hamma vaqt shaxs kamolotida erishilgan darajaga tayanib ish ko'radi.

---

¹⁹ Hakimova M. Musaxanova G. Kasbiy pedagogika. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2019. 282 b.

Tarbiya samaradorligi odamning irsiyat va muhit bilan shartlangan tarbiyaviy ta'sirlarni o'zlashtirib olishga tayyorgarlik darajasi bilan aniqlanadi. Odamlar tarbiyaga turlicha beriladi, kishilarning o'zaro munosabati va ijtimoiy hayotdagi aniq holatlar (vaziyatlar) tarbiyaviy jarayonda hal qiluvchi o'rin tutadi. Tarbiyaning ta'sir ko'rsatish kuchi muayyan shart-sharoitlar va holatlarga bog'liq bo'ladi.

Faoliyat va muloqot ijtimoiy hayotning ikki xususiyatini, inson hayotining ikki tarzini tashkil qiladi.

3. Faoliyat va muloqot - shaxs kamoloti omili sifatida

Faoliyat – insonning hayot kechirish usuli va mavjudlik shakli bo'lib, atrofdagi olamni maqsadga muvofiq qayta o'zgartirishga qaratilgan faolligidir. Faoliyatning asosiy turlari – o'yin, o'qish va mehnat faoliyati.

Faoliyat turlarining turli xil tasniflari mavjud: sotsiologiyada – mehnat, ijtimoiy-siyosiy, badiiy-ijodiy, ilmiy-tadqiqiy faoliyat; pedagogikada – mehnat, o'qish va o'yin faoliyati; psixologiyada – ruhiy jarayonlar (sezish, xotirada saqlash va esga tushirish, tafakkur va h.k.) bilan bog'liq faoliyat turlari farqlanadi.

Faoliyat odamning mavjud bo'lish usuli va yashash (turмуsh kechirish, tirikchilik) shakli sifatida:

1) inson hayotining moddiy shart-sharoitlari yaratilishini, insonning tabiiy ehtiyojlari qondirilishini ta'minlaydi;

2) insonning ma'naviy dunyosini rivojlantirish omiliga, uning madaniy ehtiyojlarini qondirish shakli va shartiga aylanadi;

3) odamning o'z shaxsiy imkoniyatlarini, hayotiy maqsadlari va muvaffaqiyatlarini ro'yobga chiqarish sohasi hisoblanadi;

4) odamning ijtimoiy munosabatlar tizimida o'zligini namoyon qilishi va ijtimoiy intilishlarini amalga oshirishi uchun shart-sharoitlar yaratadi;

5) ilmiy bilish, o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini kamol toptirish manbayi va mezonini hisoblanadi;

6) atrofdagi olamni bilish va qayta o'zgartirishni ta'minlaydi.

Faoliyat faol va sust bo'lishi mumkin. Faollik, masalan, ta'lim jarayonida talabaga ijtimoiy tajribani tez va muvaffaqiyatli o'zlashtirishga imkon beradi, o'zaro fikr almashinuv bilan bog'liq

bo‘lgan qobiliyatlarni rivojlantiradi, atrofdagi borliqqa munosabatni shakllantiradi. Bilish faolligi bolaning aqliy kamolotini ta’minlaydi. Mehnat faolligi shaxs ma’naviy va axloqiy dunyosining tez hamda muvaffaqiyatli shakllanishini rag‘batlantiradi, muvaffaqiyatli mehnatga tayyorgarlikni belgilaydi. Faollikning barcha ko‘rinishlari faqat ehtiyojga asoslanadi. Inson ehtiyojlarining turli-tumanligi faoliyat turlarining xilma-xilligini vujudga keltiradi.

Faoliyat muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun pedagog quyidagilarni bilishi lozim:

- 1) faoliyatning ruhiy tuzilmasi, uni rivojlantirish qonuniyatlari;
- 2) inson ehtiyojlari va faoliyat motivlarining tabiati;
- 3) inson kamolotining turli yosh davrlarida yetakchi bo‘ladigan faoliyat turlari.

Shuningdek, pedagog quyidagilarni eplay olishi lozim:

- 1) faoliyatni rejalashtira olish: bolalar va o‘smirlarning yosh, o‘ziga xos xususiyatlari, ularning qiziqishlari va imkoniyatlarini hisobga olib, faoliyat obyekti va predmetini aniqlash;
- 2) faoliyat motivlarini shakllantirish va rag‘batlantirish;
- 3) bolalar tomonidan faoliyat tarkibiy qismlarining (maqsadlar, rejalashtirish, xatti-harakat va usullarni bajarish, o‘z-o‘zini nazorat qilish, o‘z-o‘zini baholash) o‘zlashtirilishini ta’minlash.

Muloqot – kishilar o‘rtasida birgalikdagi o‘zaro faoliyatga bo‘lgan ehtiyojlar asosida aloqalar (munosabatlar) o‘rnatilishi va uning rivojlanish jarayoni. Shaxs kamolotida muloqotning tutgan o‘rni beqiyosdir.

Muloqotning bir necha turlari farqlanadi:

ishtirokchilar tarkibiga ko‘ra:

- 1) shaxslararo muloqot – “odam-odam” tizimidagi shaxsiy va ishga taalluqli muloqot bo‘lib, o‘zaro munosabatlar tabiatiga ko‘ra: a) ish bo‘yicha muloqot; b) ish bo‘yicha do‘stona muloqot; d) samimiy (do‘stlik) muloqot;

- 2) shaxs-guruhli muloqot – “odam-guruh” tizimidagi ishga aloqador muloqot bo‘lib, o‘zaro munosabatlar tabiatiga ko‘ra: a) ish bo‘yicha muloqot; b) ish bo‘yicha do‘stona muloqot; d) rahbarning jamoa (guruh) bilan muloqoti;

- 3) guruhlararo muloqot – “guruh-guruh” tizimidagi ishga aloqador muloqot bo‘lib, ikki yoki undan ortiq jamoa aloqasi;

zuhurlik darajasiga ko'ra:

- 1) bevosita muloqot – yuzma-yuz, to'g'ridan to'g'ri muloqot;
- 2) bilvosita muloqot – uchinchi kishi ishtirokida yoki texnik vositalar, pochta aloqasi yordamida amalga oshiriladigan muloqot;

davom etish muddatiga ko'ra:

- 1) qisqa muddatli muloqot;
- 2) uzoq muddatli muloqot;

nihoyasiga ko'ra:

- 1) tugallangan muloqot;
- 2) tugallanmagan (uzilgan) muloqot.

Muloqot tuzilmasi, uning kommunikativ (axborot – o'zaro fikr almashinish), interfaol (nafaqat munosabatlar, balki xatti-harakatlar bilan almashinish) va parsevtiv (sheriklarning bir-birini o'rganishi, tushunishi, baholashi) jihatlari.

Pedagogik muloqot – hamkorlikdagi faoliyat maqsadi hamda mazmuniga muvofiq pedagoglar va talabalar o'rtasida o'zaro fikr almashish, bir-birini tushunish va o'zaro aloqalarni o'rnatish, tashkil etish va rivojlantirish jarayoni ekanligi.

Pedagogik muloqotda mavzuiy va kommunikativ jihatlarning farqlanishi. Mavzuiy o'zaro aloqalar kommunikativ jihatni keltirib chiqarishi. Kommunikativ jihatning mazmuni fikrlar, qarashlar, qiziqishlar va his-tuyg'ular almashinuvidan iborat ekanligi. Pedagoglar va talabalarning mashg'ulotlar jarayonida mavzuiy o'zaro aloqalarga kirishishi.

Kommunikativ o'zaro aloqalarning asosiy yo'nalishlari: o'qituvchi va talabaning mavzuiy faoliyatini o'zaro moslash va muvofiqlash, ularning aqliy, hissiy va irodaviy rivojlanishini rag'batlantirish; bir-biriga moslik, hamjihatlik va qayg'udoshlik munosabatlarini vujudga keltirish; talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirish.

Pedagogik muloqot – pedagogika fani, pedagogik faoliyat va jarayonning «hujayrasi» asosi ekanligi.

Shaxs kamolotining yosh va o'ziga xos xususiyatlari. Akseleratsiya. Yosh bo'yicha pedagogik davrlashtirish: go'daklik; ilk bolalik; maktabgacha yosh; kichik maktab yoshi; o'smirlik; o'spirinlik; yoshlik; navqironlik; keksalik. Shaxsning yosh va o'ziga xos xususiyatlari ahamiyati.

Shaxs kamolotida yoshga bog‘liq va o‘ziga xos tafovutlar mavjudligi. Yoshga bog‘liq o‘ziga xos xususiyatlar bir xil yoshdagi ko‘pchilik kishilarga xos bo‘lgan jismoniy, bilish, aqliy, mavzuiy va hissiy xossalarni majmui ekanligi. Shaxs kamolotida umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarning namoyon bo‘lishi. Umumiy xususiyatlar muayyan yoshdagi kishilarga xosligi, o‘ziga xos xususiyatlar muayyan odamlarni boshqalardan ayirib turadigan aqliy, irodaviy, ma’naviy va boshqa shaxsiy xislatlar majmuyi ekanligi.

Yosh bo‘yicha pedagogik davrlashtirish: 1) go‘daklik (bir yoshgacha) – muloqotga ehtiyojlar va hissiy munosabatlar paydo bo‘ladi; 2) ilk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha) – nutq va yaqqol-harakatli tafakkur yuzaga keladi; 3) maktabgacha yosh (3 yoshdan 7 yoshgacha) – ijtimoiy ahamiyatli va qadrlil faoliyatga ehtiyojlar paydo bo‘ladi; 4) kichik maktab yoshi (7 yoshdan 11 yoshgacha) – ixtiyoriy erkinlik, ish-harakatlarning ichki rejasi, o‘z-o‘zini nazorat etish va o‘z ruhiy holati haqida fikr yuritish, uni tahlil etishga moyillik yuzaga keladi; 5) o‘smirlik (11 yoshdan 15 yoshgacha) – “balog‘atga yetish”ga intilish vujudga keladi; 6) o‘spirinlik (15 yoshdan 22 yoshgacha) – dunyoqarash shakllanadi, kasbga qiziqish va uning asoslarini egallash amalga oshadi; 7) yoshlik – (22 yoshdan 28 yoshgacha) – oila qurishi va tanlangan kasbini egallashi orqali katta yoshlilar hayot tarzi yuzaga keladi.

Ta’lim-tarbiya ishlarida bolalarning yosh xususiyatlarini qat’iy hisobga olish lozimligi. Shaxs kamolotining har bir bosqichida faoliyatning muayyan turi yetakchi o‘rin tutishi. Yoshning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish - asosiy pedagogik tamoyillardan biri ekanligi va o‘quv-tarbiyaviy faoliyatning eng maqbul shakllari va texnologiyalarini (metodlarini) tanlashga imkon berishi.

Shaxs kamoloti – ma’rifiy jarayonning ichki mazmuni. Pedagogika fani – shaxs kamolotini boshqarish haqidagi nazariyani yaratishi. Bola shaxsining rivojlanishi tarbiya jarayonining ichki mazmunini tashkil etishi. Insonni shakllantirish uning ichki imkoniyatlari va iqtidoriga muvofiq amalga oshirilishi zarurligi.

Shaxsning jismoniy kamoloti qonuniyatlari: jismoniy kamolot yoshlik davrigacha tez va jadal kechishi, yosh o‘tgan sayin sekinlashuvi; bolaning jismoniy jihatdan notekis rivojlanishi.

Amaliy pedagogika shaxs jismoniy kamolotining quyidagi qonuniyatlariga tayanishi:

1) odamning jismoniy kamoloti yoshlik davrida tez va jadal kechadi, yoshi o'tgan sayin kamolot sur'ati sekinlashadi;

2) bola jismoniy jihatdan notekis, ya'ni ayrim davrlarda tez, ayrim davrlarda sekin rivojlanadi.

Shaxsning ma'naviy kamoloti qonuniyatlari: yosh bilan ma'naviy kamolot sur'ati o'rtasida teskari mutanosib bog'lanish mavjudligi: yosh qancha kichik bo'lsa, ma'naviy kamolot sur'ati shuncha yuqori bo'lishi; yosh o'tishi bilan ma'naviy kamolot sur'ati sekinlashuvi; ma'naviy kamolotning notekis kechishi; odam ruhiyati va ma'naviy fazilatlari rivojlangan sari barqarorlik kasb etishi.

Shaxs ma'naviy kamolotining jismoniy kamolot bilan chambarchas bog'liqligi. Shaxs ma'naviy kamolotining quyidagi asosiy qonuniyatlarga bo'ysunishi:

1) odamning yoshi bilan ma'naviy kamolot sur'ati o'rtasida teskari mutanosib bog'lanish namoyon bo'ladi: yosh qancha kichik bo'lsa, ma'naviy kamolot sur'ati shuncha yuqori bo'ladi;

2) yosh o'tishi bilan ma'naviy kamolot sur'ati sekinlashadi;

3) odamning ma'naviy kamoloti notekis kechadi: ruhiy faoliyatning ayrim turlari yuzaga kelishi va rivojlanishi uchun qulay muddatlar mavjud bo'lib, ular bilan shartlangan ma'naviy fazilatlar yuksalishi ro'y beradi;

4) odam ruhiyati va ma'naviy fazilatlari rivojlangan sari barqarorlik kasb etadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Shaxsning ijtimoiylashuvining ahamiyati nimadan iborat?
2. Shaxsning shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Odam ontogenezinining qanday asosiy davrlari ajratib ko'rsatiladi?
4. Yosh bo'yicha pedagogik davrlashtirish xillarini aytib bering.
5. Faoliyatning inson hayotidagi o'rni nimadan iborat?

3.4. Ta'lim tamoyillari (prinsiplari)

Reja:

1. Ta'lim tamoyillari haqida tushuncha.
2. Ta'lim tamoyillarining mazmuni.
3. O'qitishning asosiy qoidalari.

1. Ta'lim tamoyillari haqida tushuncha

Ta'lim tamoyillari - o'qitish nazariyasining boshlang'ich qoidalari bo'lib, o'qituvchi o'quv jarayonini tashkil etishda ularga amal qilishi kerak.

O'qitish tamoyillarining majmuasi mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- faollik tamoyili;
- o'qitishda nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi tamoyili;
- ko'rsatmalilik tamoyili;
- o'qitishning tarbiyalovchi xarakteri tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- o'qitishda sistemalilik va izchillik tamoyili;
- o'qitishning tushunarli bo'lishi tamoyili;
- namunalardan foydalanish tamoyili;
- talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili;
- bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishning mustahkamligi;
- o'quv materialini ixchamlashtirish tamoyili;
- talabalar ongliligi va faolligi tamoyili.

Faollik tamoyili – talaba o'zi harakat qilgan paytda yaxshi o'rganadi va o'zlashtiradi. Shuning uchun o'quv jarayoni shunday tashkil qilinishi kerakki, talaba ko'proq harakatlar qilishi kerak.

Talabalar har bir darsga faol qatnashishi kerak, chunki talaba qandaydir ishni bajarishi ishni ongliroq ravishda o'zlashtiradi va bu bilim xotirasida chuqurroq o'rnatilib qoladi. Buning natijasida talabalar bilimlarni yaxshiroq va chuqurroq o'zlashtiradi va eslab qoladi hamda ularning qiziqishi ortadi. Ba'zi bir qobiliyatlarga esa, masalan mustaqillik va individual ravishda o'rganish kabi qobiliyatlarga faqat shu tarzda erishish mumkin xolos. Buning uchun,

o'qituvchi juda yaxshi uslubiy qobiliyatlarga va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.

O'qitishda nazariya bilan amaliyot bog'liqligi – ilmiy bilimlar kishilarning ishlab chiqarish faoliyati ehtiyojlari asosida paydo bo'lib, ana shu faoliyatga xizmat qilganligi va hayot bilan bog'langanligi sababli, bu bilimlarni egallash uchun ularning mazmunini o'zlashtirib olishgina emas, balki bilimlarni amalda qo'llay bilish ham kerak.

Talabalarni amaliy faoliyatga tayyorlash nazariy bilimlarni egallash jarayonida boshlanadi. Keyinchalik u tajriba va amaliy mashg'ulotlarda davom ettiriladi. Bu mashg'ulotlarda talabalar o'qituvchi rahbarligida tajriba sharoitida olingan bilimlarning ishonarli ekanligini tekshiradilar, bu bilimlarni mustahkamlaydilar va chuqurlashtiradilar hamda ularni amalda qo'llanish ko'nikmalari malakalarini hosil qiladi.

Ishlab chiqarish ta'limi talabalar amaliy faoliyatining muhim bosqichidir. Ular egallab olgan nazariy bilimlari asosida tanlagan kasblariga doir mehnat ko'nikmalari va malakalarini hosil qiladilar. Shu bilan birga nazariy bilim ham to'ldirilib, aniqlashtirilib boriladi.

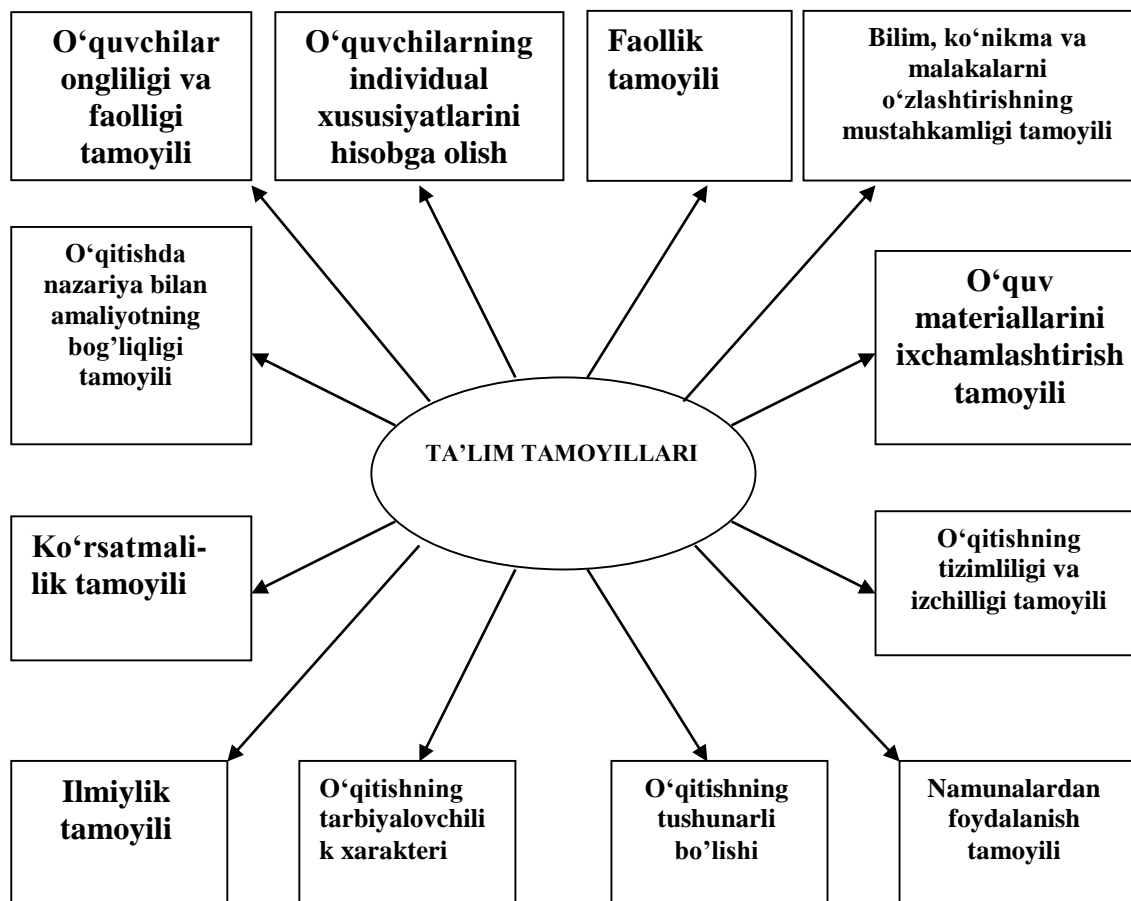
O'qitishning ko'rsatmaliligi – o'qitishning ko'rsatmaliligi shuni tasdiqlaydiki, agar talabalarda o'rganilayotgan jarayonlarni narsa va hodisalarni bevosita idrok qilish bilan bog'liq muayyan hissiy amaliy tajriba bo'lgan taqdirdagina ular bilimlarni ongli suratda o'zlashtiradilar hamda ularda ilmiy tasavvur va tushunchalar hosil qilish mumkin. Bu tamoyil o'qitish jarayonida turli sezgilardan: ko'rish, eshitish, badan bilan sezish va boshqalardan foydalanishni talab etadi. Buyumni qanchalik har tomonlama idrok qilinsa, talabalarning shu buyum haqidagi bilimi ham shunchalik to'la va chuqur bo'ladi.

Ko'rsatmalilik tamoyili o'qitish maqsadlariga mos bo'lib, materialning mazmuni bilan belgilanadi. Bu materialni o'rganish esa talabalarni chinakam ilmiy va hayotiy muhim bilimlar bilan qurollantirishi kerak. Ko'rsatmalilik bu bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirib olishga hamda ularning hayot bilan, mehnat amaliyoti bilan bog'lanishiga yordam beradi.

Mashg'ulotlarda turli xil ko'rsatmali qurollarni qo'llash talabalarning fikrlash faoliyatini aktivlashtiradi, ularning diqqatini safarbar etadi. Shuning uchun ko'rsatmalilik vositalari o'qitishning

hamma bosqichlariga: talabalarning yangi materialni idrok qilishlarida, bilimlarni mustahkamlashda, tekshirish hamda amaliy faoliyatda va ishda qo'llashlarida, mehnat ko'nikmalari va malakalarini hosil qilishda tatbiq etiladi. Bilimlarni iloji boricha ko'rgazmali va real hayotga yaqin qilib tatbiq etish, bir tomondan tilning tushunarligini va o'qitish jarayonida audio-vizual vositalardan foydalanishni talab qilsa, ikkinchidan u bevosita ish jarayonida va real holatda o'qitishni talab etadi.

O'qitishning tushunarli bo'lishi – o'qitishning tushunarli bo'lishi tamoyili o'rganilayotgan material mazmuni, hajmi va o'qitish metodlariga ko'ra talabalarning yoshiga, tayyorgarlik darajasiga, jismoniy kuchi va bilish imkoniyatlarini mos bo'lishini talab etadi.

1-rasm. Ta'lim tamoyillari.

O'qitishni tushunarli qilish degani uni oson qilishni bildirmaydi. Haddan tashqari oson materialni talabalar ortiqcha kuch-g'ayrat sarflamay o'zlashtirib oladilar.

Bunday o'qitish talabalarning aqliy bilish imkoniyatlarini rivojlantirishga yordam bermaydi. O'qitishni tushunarligi talaba imkoniyatlarining eng yuqori chegarasi va uni asta-sekin oshirib borish bilan belgilanadi. Ta'lim jarayonining borishida talabalar oldiga qo'yiladigan o'quv va mehnat topshiriqlarini izchillik bilan murakkablashtirib borish talabalarning aqliy imkoniyatlari va jismoniy kuchlarini rivojlantiradi. O'quv materialining mazmuni shunday tanlangan va tuzilgan bo'lishi kerakki, talabalar uni o'zlarining oldingi bilimlari bilan bog'lay olishlari va uni tushunishda qiynalmasligi lozim.

Namunalardan foydalanish tamoyili – o'qituvchi o'quv materialining mazmunini tushuntirish uchun har doim yaxshi namunalarni tanlashga harakat qilishi kerak. Yaxshi model, amaliyotdan tipik misollar, yaxshi hamda yomon mahsulotlar ham kutilgan darajadagi natijaning sifati qanday bo'lishi yoki bo'lmasligini aniq ko'rsatadi.

O'quv materialini ixchamlashtirish tamoyili – talabaning bilimlarni yuqori darajada o'zlashtirishi uchun bu o'quv materiali kerakli miqdorgacha qisqartirilishi lozim. Agar o'quv materialining hajmi juda katta bo'lsa, undan aynan kasb-hunar vazifalarini bajarish uchun kerakli qismlar tanlab olinishi kerak. Kompleks (umumiy) va murakkab topshiriqlar doimo didaktik ravishda osonlashtirilishi lozim, lekin ma'nosi o'zgarmasligi shart. Shuning uchun, agar faqat boshlang'ich bilimlar berish kerak bo'lsa, o'quv materialini iloji boricha oddiyroq tushuntirishga hamda nihoyatda ko'p va keng o'quv materiali bilan talabani qiynamaslikka harakat qilish kerak. Tajribali o'qituvchi murakkab jarayonlarni oson so'zlar bilan tushuntira oladi.

Ilmiylik tamoyili – talabalarga o'rganish uchun ilmiy jihatdan asoslangan, amalda sinab ko'rilgan ma'lumotlar berilishini talab etadi. Ularni tanlab olishda fan va texnikaning eng yangi yutuqlari va kashfiyotlaridan foydalanish kerak.

Ilmiy bilimlarni egallash jarayonida talabalarda ilmiy dunyoqarash, tafakkur rivojlanadi. Har bir darsda o'qitiladigan o'quv materialining ilmiy mazmuni keng va chuqur bo'lishi hamda talabada nafaqat bilim, balki tafakkur hosil qilishni hamda talabaning ijodiy qobiliyatini shakllantirishi kerak. Bu uchun esa o'qituvchi o'z ilmiy saviyasini izchil ravishda oshirib borishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar,

kashfiyotlar va ilmiy yangiliklardan xabardor bo'lishi lozim. Talaba o'rganayotgan bilimlar albatta nazariy tasdiqlangan va amalda sinalgan bo'lishi kerak.

O'qitishning tarbiyalovchi xarakteri – o'qitish va tarbiyalash jarayonlari uzviy bir-biriga bog'liq bo'ladi. O'qitish bilim berish vazifalarini hal qilish bilan birga talabalarga juda katta tarbiyaviy ta'sir ham ko'rsatadi. U talabalarning bilish imkoniyatlarini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, ularning o'quv va mehnat faoliyatidagi aktivligi va mustaqilligini, bilimga qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Biroq o'qitish jarayonidagi tarbiya stixiyali ravishda amalga oshirilmaydi. Uning maqsadi, mazmuni, g'oyaviy yo'nalishi va talabalarga ta'sir etish samaradorligi bir qator shartlarga bog'liq bo'lib, ulardan asosiylari: o'rganilayotgan fanning mazmuni, o'quv mashg'ulotlarining tashkil etilishi va metodikasi hamda bu mashg'ulotlarni o'tkazayotgan pedagogning shaxsidir.

O'quv mashg'ulotlarining to'g'ri tashkil etilishi va ularni o'tkazish metodikasi talabalarga juda katta tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Mashg'ulotlarda talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga doir individual ishlari ham, bu ishlarning guruhli ko'rinishlari ham qo'llaniladi.

Ta'lim-tarbiya jarayonining mahsulligini oshirish maqsadida tarbiyaviy yo'nalishning ustuvorligini ta'minlash asosiy mezon hisoblanadi.

Tarbiya orqaligina inson o'z shaxsini yetib angelaydi. O'z-o'zini anglagan kishigina o'z qobiliyatlari va imkoniyatini bilgan holda ehtiyojini shakllantirish zaruratini vujudga keltiradi.

O'qitishda tizimlilik va izchillik – tizimlilik va izchillik tamoyili o'qitishni shunday tashkil etishni talab etadiki, bunda o'quv fanlarini o'qitish qat'iy mantiqiy tartibda olib boriladi, talabalar bilim, ko'nikma hamda malakalarni izchillik bilan egallab boradilar va ayni zamonda amaliy vazifalarni hal qilish uchun ulardan foydalanishni o'rganadilar.

Tizimlilik va izchillik jarayoni o'quv jarayonining hamma zvenolarida amalga oshiriladi. Uning talablari darsliklar va dasturlarni tuzishda o'z aksini topadi. Ulardagi material bir qator didaktik talablar (fanni o'rganish maqsadi, uning boshqa hamda fanning mantiqi bilan belgilanadigan tizim bo'yicha joylashtiriladi. O'quv dasturida nazariy va amaliy mashg'ulotlar bir-biriga uzviy bog'lanishi saqlanishi kerak. Har bir darsda o'quv maqsadini aniq belgilash va belgilangan maqsadga

muvoqif keluvchi mazmunini tarkib toptirish kerak. Har bir kasbiy fani uchun o'quv dasturi talabiga mos holda dastavval tayanch tushunchalarni aniq belgilab olib, ularning darajasi va me'yorini aniqlash kerak. Maxsus fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan metodlarni aniq belgilab, yuqori samara beruvchi usuldan foydalanish, mashg'ulotlar davomida berilayotgan bilim va ko'nikmalarning talabalar tomonidan o'zlashtirish darajasini belgilovchi nazorat va tekshirishning turli usullari hamda testlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarning ma'lumot darajasi oshib borishiga va rivojlanishiga qarab predmetni bayon qilishning didaktik sistemasi fan sistemasiga tobora yaqinlashib boradi. Mashg'ulotlarni o'tkazishda dasturga aniq rioya qilish va talabaarning darslik bilan ishlashi ularning bilimlarni muayyan tizimda o'zlashtirib olishga yordam beradi.

O'qitishda talabalarning ongliligi va faolligi – bu tamoyil o'qitishni shunday tashkil etishni nazarda tutadiki, bunda talabalar ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo'llash metodlarini ongli va faol egallab oladigan, ularda ijodiy tashabbuskorlik va o'quv faoliyatida mustaqillik, tafakkur, nutq rivojlanadigan bo'lsin.

O'qitishdagi onglilik tamoyili talabalarning o'z o'quv ishlarining konkret maqsadlarini aniq tushunishini, o'rganilayotgan fakt, hodisa, jarayonlarni va ular o'rtasidagi bog'lanishni tushungan holda o'zlashtirib olishini, olingan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llay bilishini bildiradi.

Talabalarning faolligi ularning nazariy materialni egallab olishida va bosqichda, laboratoriyada, ustaxona hamda ishlab chiqarish sharoitlarida o'quv mehnat topshiriqlarini bajarishda namoyon bo'ladi. Faollik talabalarning o'quv va mehnat faoliyatidagi mustaqilligini rivojlantirish bilan mustahkam bog'langan.

Talabalarning individual imkoniyatlarini hisobga olish – har bir talaba o'zining individual (jismoniy, psixik va b.) xususiyatlariga egaki, bu uning o'quv faoliyatiga katta ta'sir etadi. Pedagogning bu xususiyatlarni o'rganishi va hisobga olishi o'qitish sifatini oshirish va har bir talabaning ijobiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi.

Talabaning xususiyatlarini bunday o'rganish uzoq vaqt mobaynida olib boriladi. Pedagog talabalarning darslardagi va ishlab chiqarish ta'limi vaqtida ustaxonalardagi ishini, uy vazifalarini bajarishini kuzatadi, ularning bilimi, yozma ishlari va tayyorlagan buyumlarini tekshiradi, maslahatlarda va darsdan tashqari vaqtlarda ular bilan suhbatlashadi. Talabaning kuchli va ojiz tomonini bilib olishga, uning

qiziqishlari, tafakkuri, nutqi, xotirasi, diqqati, xayoliga xos bo'lgan xususiyatlarni o'rganishga, uning xarakteri va irodaviy sifatlarini yaxshi bilib olishga harakat qiladi, talabalarning hayotiy va mehnat tajribalarini, ularning kollejga kelishdan oldingi faoliyati xususiyatlarini o'rganadi.

Bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishning mustahkamligi. Nazariy ta'lim va ishlab chiqarish ta'limi jarayonida talabalar o'zlarining bo'lajak kasbiy faoliyatlari uchun kerak bo'ladigan bilim, ko'nikma va malakalarni egallab boradilar. Bundan tashqari avvalgi mashg'ulotlarda hosil qilingan bilim, ko'nikma va malakalar ancha murakkabroq materialni o'zlashtirib olish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy bilimlarni egallash talabalarning xotirasi, mantiqiy tafakkuri, xilma-xil faoliyat turlaridagi ijodiy faolligi va mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi. Lekin hosil qilingan bilim, ko'nikma va malakalarning kelgusida ilmiy bilimlar sistemasini o'zlashtirib olishda asos bo'lib xizmat qilishi uchun ular puxta o'zlashtirilgan, yaxshi mustahkamlangan bo'lishi va talabalarning xotirasida o'zaro vaqt saqlanishi kerak. Mustahkamlik tamoyilining talablari shulardan iborat bo'lib, bularga rioya qilmaslik talabalarning o'zlashtirmasligiga, ularning o'qishda orqada qolishiga sabab bo'ladi. O'qitish tamoyillari bilan bir qatorda o'qitishning asosiy qoidalari ham bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: tushunarli dan – tushunarsizga; yaqindan – uzoqqa; osondan – qiyinga; aniqdan – mavhumga; umumiydan – xususiyga.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ta'lim tamoyillari deganda nimani tushunasiz?
2. Qanday ta'lim tamoyillarini bilasiz?
3. Sizing fikringizcha ta'lim tamoyillarining ta'lim jarayonidagi o'рни nimadan iborat?
4. O'qitishning qanday qoidalarini bilasiz?

GLOSSARIY

Axloq – shaxsni jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma'naviy xulq qoidalari, ijtimoiy ong shakllaridan biri.

Analiz (lat. “analysis” – bo'laklarga ajratish) – narsa va voqea hodisalarni tarkibiy qismlarga, bo'laklarga ajratishdir. Masalan, anor qattiq po'st, qat-qat parda va donachalarga ajratiladi.

Aksiologik (yunoncha axia – qadriyat va logos – o'qitish) yondashuvi ta'lim jarayoni subyektlarini qadriyatlar dunyosiga kiritishga va shaxsan ahamiyatli qadriyatlar yo'nalishini tanlashda yordam berishga qaratilgan.

Assotsiativ reflektor nazariyaning mazmuni muayyan sharoitlarda individual sezgilar, in'ikoslar (aks etish), tasavvurlar o'rtasida paydo bo'ladigan aloqa sifatidagi assotsiatsiyaga asoslanadi. Idrok etish jarayonida ma'no mexanizmining harakati o'zgaradi.

Bilish – murakkab dialektik jarayon bo'lib, jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga, so'ngra amaliyotga o'tish yo'lidir.

Butunlik – bu idrok etuvchi obrazning obyektini o'ziga xos xususiyatlarining butunligida aks ettirish xususiyati.

Bilim – odamlarning ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida to'plangan umumlashgan tajribasidir.

Bilim – ma'lum bir fanni nazariy o'zlashtirishni aks ettiradigan inson g'oyalari yig'indisi;

Bixeviorizm – inglizcha behaviour so'zidan olingan bo'lib, xulq-atvor degan ma'noni bildiradi.

Vazifa – qo'yilgan maqsadni amalga oshirish bosqichlarining mazmuni.

Verbal – og'zaki ifodalash.

Vosita – o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi, yangi materialni o'zlashtirish jarayonida ta'lim beruvchi va talabalar tomonidan foydalaniladigan obyekt.

Gumanistik (lotincha humanus – insonparvarlik) yondashuv ta'lim jarayoni faoliyati va rivojlanishining asosiy maqsadi ta'limchining faol, o'zini o'zi rivojlantiradigan shaxsini shakllantirish, erkin va qulay sharoitlar yaratish uchun uning shaxsiy salohiyatini to'liq amalga oshirish.

Davlat ta'lim standartlari – uzluksiz ta'limning muayyan bosqichida tayyorlanayotgan kadrlarning minimal darajada ega bo'lishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar.

Didaktika (yunon-didaktikos – o'qitadigan, o'rgatadigan) – pedagogikaning bilim olish, ta'lim va tarbiya nazariyasiga oid tarkibiy qismi. Didaktika “Nima?” va “Nima uchun?” o'qitish kerak degan savollar bilan shug'ullanadi.

Deduktiv xulosa (lat. “deductio” – ikkiga ajratish, keltirib chiqarish) – umumiy hukmlardan yakka hukmlarga qarab borish orqali mantiqiy xulosa chiqarishdan iborat metod, tafakkur va deduktiv xulosa metodlaridan foydalanish asosida talabalarda tushunchalar hosil bo'ladi.

Dialogik yondashuv ta'lim jarayonini nafaqat boshqa fikrlarni tinglash va tushunish qobiliyatiga, balki ular bilan konstruktiv muloqotga kirishish qobiliyatiga qaratilgan harakat sifatida ko'rib chiqadi.

Didaktika – ta'lim jarayoni, mazmuni, qonuniyat va tamoyillari, shakl, metod va vositalarini ilmiy asoslab beruvchi ta'lim nazariyasi, pedagogikaning alohida sohasi.

Didaktikaning obyekti – o'sib kelayotgan avlodga ijtimoiy tajribalarni, milliy va umuminsoniy madaniyatni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyatning asosiy turi hisoblangan ta'lim berishdir.

Didaktikaning predmeti sifatida o'rgatish (ta'lim beruvchi faoliyati) va o'rganish (ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati), ularning o'zaro harakati aks etadi.

Doimiylik – idrok obrazining idrok obyekti joylashgan sharoitlardan nisbiy mustaqilligidan iborat xususiyatdir.

Idrok – sezgi a'zolari orqali ongga ta'sir etib turilgan narsa va hodisalarning unda (ongda) yaxlitligicha aks etish jarayonidir.

Induktiv tafakkur (lat. “indektio” – keltirib chiqarish) – juz'iy yoki yakka hollardan umumiyga, ayrim dalillardan umumlashmalarga qarab boradigan, xulosa chiqarishga asoslangan mantiqiy bilish metodi, tafakkur shakllaridan biridir.

Izohlash, tushuntirish – tushuncha, so'zning qisqacha ma'nosini ifodalash: og'zaki izoh, yoritilishi lozim bo'lgan turli materiallarni izohlash, isbotlash, tahlil qilish.

Kognitiv nazariya (lot. Cognitio – “idrok”) – idrok nazariyasi,

kognitiv psixologiya, neyrofiziologiya, kognitiv lingvistika, ogʻzaki boʻlmagan aloqa va sunʻiy intellekt nazariyasini birlashtirgan fanlararo ilmiy yoʻnalish.

Kompetensiya – egallangan bilim, koʻnikma va malakalarni kundalik va kasbiy faoliyatda qoʻllay olish layoqati.

Kasbiy tayyorgarlik – boʻlajak mutaxassisning psixologik, jismoniy hamda ilmiy-nazariy va amaliy tayyorgarligi.

Kuzatish – biror (pedagogik va boshqa) hodisa, jarayon boʻyicha aniq faktlar, dalillar, axborot olish maqsadini koʻzlagan idrok etishning shakli.

Koʻnikma – oʻrganish natijasida qoʻlga kiritilgan, biror harakatni nazoratsiz, avtomatik tarzda bajarish qobiliyatlari.

Koʻnikma – egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi, oʻzlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qoʻllash usullarini egallash.

Mavzuni oʻrganishdan qoʻyilgan maqsad – mavzuni oʻrganish tufayli erishiladigan natijani oldindan fikran belgilash.

Malaka – shaxsning oʻzi egallagan bilimlari asosida maʼlum bir faoliyatni yangi sharoitdagi yangiliklar bilan birga, samarali bajarish qobiliyati.

Malaka – avtomatlashgan, biror-bir usul bilan bexato bajarish, koʻnikmaning takomillashgan darajasi.

Mafkura – gʻoya va qarashlar tizimi.

Mashqlardan foydalanish metodi – fanni oʻrganish, malaka, koʻnikmalar hosil qilish uchun tayyorgarlik koʻrish, takrorlash va sinab koʻrishga qaratilgan metod.

Maqtoʻv – foydali ish qilgan shaxsni, jamoani ogʻzaki taqdirlash.

Maqsad – faoliyat natijasini oldindan fikran belgilash.

Maqsad – oʻqitishning nimaga qaratilganligi, uning kuchlari kelgusida qay yoʻsinda safarbar etilishi.

Mazmun – taʼlim jarayonida egallanishi lozim boʻlgan ilmiy bilim, amaliy koʻnikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi.

Madaniyatshunoslik yondashuv faoliyati, fikrlash madaniyati, aloqa madaniyati, estetik va badiiy madaniyatni oʻzlashtirishda individual-shaxsiy darajada oddiy inson madaniyatining yosh avlod elementlar, natijalar bilan oʻzlashtirish jarayoni sifatida oʻrganishni hisoblaydi.

Ma'nodlilik – bu idrok obrazining ma'lum bir ma'noni aks ettirish va shu bilan ongli bo'lish xususiyatidir.

Muammoli ta'lim metodi – o'qituvchi tomonidan tashkil etilib, u produktiv xarakterga egadir. Ushbu metod orqali talaba bilim va malakalarini shakllantiradi.

Metod yunoncha “methodos – tadqiqot yoki bilish yo'li, nazariya, ta'limot” so'zidan kelib chiqqan bo'lib: 1) tabiiy va ijtimoiy hayot hodisalarini tadqiq qilish, bilish yo'li; 2) haqiqatga intilish, bilish, harakat qilish yo'llari; 3) kutilayotgan natijaga erishish usullari; 4) voqelikni amaliy yoki nazariy o'zlashtirish usullari

Metod – o'qitishning maqsad va vazifalariga erishish (amalga oshirish) yo'li.

Metodika – pedagogikaning tarkibiy qismi bo'lib, shaxsni shakllantirishda muayyan maqsad sari qaratilgan sistematik faoliyat to'g'risidagi hamda ta'lim-tarbiya berishning mazmuni, shakli va metodlari (uslublari), qisqacha aytganda, ilmiy bilish faoliyatining shakllari va metodlari majmui haqidagi fan. U “Qay tarzda?” va “Nimalar yordamida o'qitish?” lozim degan masalalar bilan shug'ullanadi.

Metodologiya (yunon. methodos va logos) - faoliyatning tarkibi, mantiqiy tuzilishi, metod va vositalari haqidagi ta'limot.

Metodologiya – 1) dunyoni ilmiy bilish metodi haqidagi ta'limot; 2) biror fanda, shu jumladan, pedagogikada qo'llaniladigan metodlar majmui.

Modellashtiruvchi o'yin – bilim olishga qaratilgan va ma'lum bir pedagogik natijani ko'zlagan hamda turli (imitatsion, amaliy, rol ijrosiga asoslangan) o'yinlar yordamida ta'lim jarayonida muayyan maqsadni amalga oshiruvchi faoliyat.

Motiv – ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun asos bo'ladigan kishining ichki faoliyat mazmuni.

Motivatsiya – biologik jihatdan insonning irsiy va to'plangan tajribasi asosida individual va guruh ravishda ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan, undaydigan tuyg'u.

Mustaqil ishlar – bilimlarni egallash bilan birga ko'nikmalarni shakllantirish ham mustaqil amalga oshiriladigan faoliyat, vazifa.

Nazariy tahlil – pedagogik hodisalarni alohida jihatlari, belgilari, xususiyatlari, o'ziga xosligini aniqlash va tahlil etish.

Natija – o‘quv jarayonining so‘nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga oshganlik darajasi.

Obyektivlik – bu hissiy aks ettirish mahsulotining kosmosdagi obyekti bilan tasodifiyligi.

Reproduktiv metodda talaba faoliyat ko‘rsatib, unda talabaga berilayotgan bilimni qayta xotirada tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida qabul qiladi.

Sintez (lat. Synthesis – birikish, qo‘shilish) analizga qarama-qarshi bo‘lgan fikrlash jarayonidir.

Shaxsiy yondashuv ta‘lim jarayoni har bir ta‘limchining motivatsiyasi va ta‘lim-bilish faoliyati jarayonida uning o‘zgarishi dinamikasini hisobga olishga asoslanganligini talab qiladi.

Shaxs-faoliyat yondashuvi shundan kelib chiqadiki, tarixiy tajriba mazmunini ta‘lim jarayonida o‘zlashtirish bu haqda ma‘lumotni mavzuga o‘tkazish yo‘li bilan emas, balki o‘z faoliyati davomida amalga oshiriladi.

Strukturaviylik – idrok subyekting tuzilishini aks ettirish uchun idrok obrazining xususiyati.

Ta‘lim nazariyasi – ta‘lim jarayoni tushunchasi va mohiyatini, ta‘lim tamoyillarini, ta‘lim mazmunini, ta‘lim metodlari, shakllari va vositalari mazmunini aks ettiradi.

Taqqoslash – narsa va hodisalardagi tafovut hamda o‘xshashlikni, tenglik va notenglikni topa olishga yo‘naltirilgan fikrlash operatsiyasi demakdir.

Tushuncha – voqelikdagi narsa va hodisalarning muhim belgi va xususiyatlarini bir so‘z yoki so‘zlar birikmasi bilan ifodalashdan iborat tafakkur shakli.

Tushuntiruv-ko‘rsatmalilik metodi – bu metod reproduktiv metod bo‘lib, unda faoliyat o‘qituvchi tomonidan olib boriladi.

Ta‘lim jarayoni – ta‘lim oluvchilarning o‘qish jarayonida egallab olishi lozim bo‘lgan hamda tizimga solingan bilim, malaka va ko‘nikmalarning aniq belgilangan doirasi tushuniladi.

Ta‘lim tamoyillari deb umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o‘qish va ta‘lim jarayonlarining yo‘nalishi talabalar tomonidan ilmiy bilimlarning o‘zlashtirilishi, bilim va malaka hosil qilishning asosiy qonun-qoidalarining yig‘indisiga aytiladi.

Ta'limni insonparvarlashtirish – uning mazmuni, tamoyillari, shakl va metodlarini yangilash, ularning o'zaro aloqasi va birligini ta'minlash orqali shaxsni har tomonlama shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirishdir.

Ta'limning uzviyligi – ta'lim mazmunining tizimlilik, izchilligi va mantiqan bog'liqligini ta'minlanishi, o'zlashtirilgan bilimlarning keyingilarini o'zlashtirishga tayyorlashi, ta'limning har bir bosqichida ma'lum darajada bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni ta'minlashni talab qiluvchi prinsipdir.

Ta'lim jarayonining ta'limiy vazifasi ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat.

Ta'limning tarbiyaviy vazifasi ta'lim jarayonida shaxsning ma'naviy-axloqiy va estetik tasavvurlari, xulq-atvori va dunyoqarashi-ni shakllantirishda o'z ifodasini topadi.

Ta'limning rivojlantiruvchi vazifasi ta'lim oluvchi nutqining, fikrlashi, shaxsning sensorli va harakatlanish sohalari, emotsional-irodaviy, intellektual sohasini rivojlantirishda o'z aksini topadi.

Ta'limning uslubiy asoslari – bu ta'lim jarayonining umumiy mazmunli konsepsiyasini belgilaydigan printsiplar va qoidalar, shuningdek ta'limning maqsad va vazifalariga erishish uchun ish shakllari va usullarini tanlashdir.

Tadqiqot metodi. O'qituvchi ilm yordamisiz tashkil etiladigan ta'lim metodi bo'lib, u talabaning mustaqil izlanishi, fikrlashi va bilimlar transformatsiyasini talab etadi.

Tafakkur – inson ongining bilish obyektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir.

Tashkil etish – qo'yilgan maqsadni samarali amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan didaktik jarayon.

Talqin qilish – biror hodisa yoki narsani izohlash, tushuntirish.

Ta'lim – 1) shaxsning jismoniy va ma'naviy shakllanishining yagona jarayoni, ijtimoiy etalonlarning ijtimoiy ong sifatida u yoki bu darajada qayd qilingan, tarixan shartlangan ideal timsollarga ongli yo'naltirilgan ijtimoiylashish jarayoni; 2) muayyan bilimlarni egallash g'oyaviy-axloqiy, qadr, malaka, ko'nikma, axloq me'yorlariga

qaratilgan jamiyat a'zolarining ta'lim va tarbiyasi vazifasini bajaradigan nisbiy mustaqil tizim.

Ta'lim dasturi – o'quv fanlarining bakalavriat yo'nalishlari yoki magistratura mutaxassisliklariga qo'yiladigan malaka talablariga muvofiq kadrlarning zaruriy va yetarli darajada tayyorgarligini ta'minlovchi bloklarga jamlangan ro'yxati.

Ta'lim maqsadi – ta'lim berishdan (olishdan) ko'zlangan muddao.

Ta'lim mazmuni – o'qitish jarayonida egallash lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar ma'nosi, hajmi va xarakteri.

Ta'lim sifatini nazorat qilish – o'qitish mazmuni va natijalarining davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiqligini tekshirish.

Tafakkur – inson aqliy faoliyatining oliy shakli, insonlarni o'rab olgan dunyodagi o'zaro bog'langan narsa va hodisalarning bilish jarayoni, muhim hayotiy jarayonlarni his qilish va muammolarni hal qilish, ma'lum bo'lmagan voqea-hodisalarni qidirish, kelajakni ko'ra olish. Tafakkur tushuncha, hukm, xulosa shakllarida namoyon bo'ladi.

Talabalarni kasbga yo'naltirish – talaba-yoshlarga kelajakda o'z kasblarini aniqlab olish uchun yordam ko'rsatishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, pedagogik, tibbiy-biologik va ishlab chiqarish-texnik tadbirlarning asoslangan tizimi.

Test – 1) standart shakldagi topshiriqlar bo'lib, aqliy taraqqiyot, qobiliyat, bilim va malakani aniqlash maqsadida o'tkaziladigan sinovdir; 2) aniq sotsiologik tadqiqotlarda foydalanadigan tarqatma material, savolnoma; 3) shaxs ruhiyati va xulqining aniq miqdoriy va ma'lum sifat baholarini oldindan berilgan ba'zi standart-test me'yorlari bilan qiyosiy o'rganishga mo'ljallangan psixologik tadqiqotlarning standartlashtirilgan metodi.

Tushuncha – atrof-muhitdagi hodisalar, predmetlarning muhim xususiyatlarini, ular orasidagi aloqa munosabatlarini bilish.

Faoliyat – 1) ongli maqsadga ko'ra boshqariladigan kishining ichki (ruhiy), tashqi (jismoniy) faolligi; 2) atrof-muhitni kishilar tamonidan maqsadga muvofiq qayta bunyod etish.

Shaxsiy fazilat – shaxs tomonidan o'zining axloqiy, ruhiy va ishchanlik qobiliyatining ijtimoiy ahamiyatini, jamiyatdagi o'rnini anglay olish xususiyati.

Shakl – o‘quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantig‘i, mazmuni uchun qobiq.

E’tiqod – shaxs amal qiladigan bilim, tamoyil va ideallarning haqqoniyligiga qalban va asosli ishonch bilan bog‘langan, uning atrof-muhitga hamda o‘zining xatti-harakatlariga bo‘lgan subyektiv faoliyati.

Yaxlitlik – pedagogik jarayonning sintezlashgan sifati bo‘lib, uning oliy darajadagi taraqqiyotini, undagi subyektlar, obyektlar faoliyatini bir butunligini ta’minlovchi jarayon.

Yaxlit pedagogik jarayon – tarbiya jarayonida ta’lim va ta’lim jarayonida tarbiya berishning o‘zaro singib ketgan, yaxlit holga kelgan jarayoni.

O‘zlashtirish – 1) o‘ziga singdirish, tushunish, bilish; 2) muayyan bilim, ko‘nikma, malakalarni egallashga qaratilgan jarayon; 3) ijtimoiy tajriba natijalari bilan shaxsiy tajriba natijalarining qo‘shilishi.

O‘yin – faoliyatning bir turi bo‘lib, ijtimoiy tabaqalarni o‘zlashtirish va bunyod etishga, o‘z xatti-harakatlarini takomillashtirishga qaratilgan bo‘ladi.

O‘z-o‘zini baholash – shaxsning o‘z psixologik sifatleri, xulqi, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari, qadr-qimmati, kamchiliklarini baholay olishi.

O‘qitish – o‘qituvchining ta’lim oluvchining bilish faoliyatini boshqarishga qaratilgan faoliyati. O‘qitish: 1) ta’limning o‘ziga xos usuli bo‘lib, shaxsga nazariy va amaliy bilimlar berish jarayonida uning rivojlanishi ta’minlanadi; 2) talaba va o‘qituvchi, talabaning boshqa talabalar bilan aloqasi natijasi o‘laroq atrof-muhit, uning qonuniyatlari, taraqqiyot tarixi va ularning o‘rganilish usullarini bilishning muntazam boshqarilish jarayoni.

O‘qitish sifatini nazorat qilish – talaba bilim saviyasini rejalashtirish va uning o‘quv dasturini o‘zlashtirish darajasini aniqlash.

O‘qish – talabaning o‘z qobiliyati, bilimi, malaka va ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan harakat.

O‘quv-bilish faoliyati – insoniyat tomonidan to‘planilgan madaniy boylikni egallash bilan bog‘liq faoliyat.

O‘quv rejasi – ta’limning muayyan yo‘nalish yoki mutaxassislik bo‘yicha o‘quv faoliyati turlari, o‘quv fanlari va kurslari tarkibi, ularni o‘rganishning izchilligi va soatlardagi hajmi belgilangan normativ

hujjat.

O'quv fani dasturi – ta'lim mazmuni, talabalar tomonidan o'zlashtirishning maqbul usullari, axborot manbalari ko'rsatilgan normativ hujjat.

O'quv faoliyati – shaxsning yangi bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash jarayoni.

O'rgatish – ta'lim maqsadini amalga oshirish bo'yicha pedagogning tartiblangan faoliyati.

O'rganish – anglash, mashq qilish, va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni, oldin egallanganlari o'zgaradi.

Qisman izlanish metodi. O'qituvchi nazorati ostida tashkil etiladigan metod bo'lib, u produktiv harakterga ega, bunda talaba ijod qiladi.

Qiziqish – shaxs harakatiga sabab bo'ladigan faoliyat yo'nali-shining ongli shakli.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 2017 – 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. PF-4947-sonli 2017-yil 7-fevral.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, PQ-2909-sonli, 18-son, 313-modda, 2017 yil 20 aprel.

3. Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston Yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 05.07.2017-y.

4. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. PQ-3775 23-son, 474-modda. 05.06.2018-y.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi “Umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 5313-son Farmoni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-sonli qarori. [www. lex. uz](http://www.lex.uz).

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Professional ta’lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2019-yil 6-sentabrdagi PF-5812-son Farmoni. www.lex.uz.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoniga. [www. lex. uz](http://www.lex.uz).

9. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son (Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son). www.lex.uz.

10. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. - 56 b.

11. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.-48 b.

12. Andrew Redfern. The Essential Guide to Classroom Practice, 200 strategies for outstanding teaching and learning, Routledge Taylor & Francis Group. 2015, p. 212

13. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.I. Psixologik tashxis metodikalari majmuasi. – T., 2008.- 132 b.

14. ASSESSMENT PSYCHOLOGY. John R. Graham Jack A. Naglieri. 2003.

15. Автономов В.С. Модел человека в экономической науке. - СПб.: Экономическая школа, 1998.

16. Angrist J. and A. Krueger (1991) “Does compulsory school attendance affect schooling and earnings?” Quarterly Journal of Economics, pp. 979-1015.

17. Abdullayev Yu.N. Xorijiy oliy ta’lim. Tajriba va taraqqiyot yo‘nalishlari. Darslik. -T.: O‘zbekiston, 2000. - 200 bet.

18. Vulfson B.F. “Sravnitel’naya pedagogika”. Uchebnik.-M.: 2003.-140 st.

19. Bain, Olga (1997) Cost of higher education to students and parents in Russia: Tuition policy issues, Buffalo, NY: The Center for Comparative and Global Studies, State University of New York at Buffalo [unpublished paper].

20. Barr, Nicholas (1989) Student Loans: The Next Steps. Edinburgh: Aberdeen University Press.

21. Buchert, Lene and Kenneth King (1995) Learning from Experience: Policy and Practice in Aid to Higher Education. The Hague: Centre for the Study of Education in Developing Countries.

22. Batarshhev A.V. Psixodiagnostika v upravlenii: Prakticheskoye rukovodstva: Ucheb.-prak.posob. - Delo, 2005. - 496 s.

23. Bolotova A.K. Prikladnaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov/A.K. Bolotova. - M.: Gardariki, 2006. - 382 s.

24. Borozdina G.V. Psixologiya delovogo obsheniya: Uchebnik. - 2-ye izd. - M.: INFRA-M, 2006. - 295 s.

25. Bakirova G.X. Psixologiya effektivnogo strategicheskogo upravleniya personalom: uchebnoe posobie.-M.: YUNITI-DANA, 2008.-591s.

26. Batdenko V.I. Standarti v neprerivnom obrazovanii: Konseptualniye, teoreticheskie i metodicheskie problemi. - M.: Issledovatel'skiy sentr problem kachestva podgotovki spetsialistov. 1999 g.

27. Berdennikova N.G., Medensev V.I., Panov N.I. Organizatsionnoe i metodicheskoe obespechenie uchebnogo protsessa v vuze. Uchebnoe posobie. - SPb, D.A.R.K. 2006. -208 s.

28. Drucker P. The Age of Social Transformation//The Atlantic Monthly. 1994. P. 53-80.

29. Greg Light, Roy Cox, Susanna Cflkins, Learning and Teaching in Higher Education. The Reflective Professional, Second edition, SAGE, Publication LTD, 2009, 341 p.

30. Globalization Theory: Approaches and controversies/Ed. by D. Held, A. McGrew. Cambridge: Polity, 2007. 288 r. URL: <http://www.amazon.com/Globalization-Theory-Controversies-Anthony-McGrew/dp/0745632114>.

31. Gordeeva D.S. Ekonomika obrazovaniya: uchebnoe posobie dlya studentov/D.S.Gordeeva, N.A. Degtyareva. - Chelyabinsk: - Sitsero, 2017. - 95s. ISBN 978-5-91283-868-2

32. Hakimova M. Ta'lim tizimiga texnologik yondashuv. Monografiya. – T.: Iqtisodiyot, 2019. -165 b.

33. Hakimova M. Musaxanova G. Kasbiy pedagogika. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2019. 282 b.

34. Hakimova M.F. Zamonaviy iqtisodchining shaxsi. – T.: iqtisodiyot, 2019.-110 b.

35. Hakimova M.. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T.: Iqtisodiyot.- 2019. - 182 b.

36. Hakimova M., Lutfullayeva N., Ataxo'jayev V., Mamajanov I. Pedagogika. Psixologiya. O'quv qo'llanma. - T.: Ishonch hamkor nashriyoti. 2020-y. -318 b.

37. Hayitov O.E., Lutfullayeva N.X., Xaydarova X.R. "Psixodiagnostika va amaliy psixologiya" kursi bo'yicha ijtimoiy-psixologik treninglar, psixologik masalalar, topshiriqlar va testlar to'plami. - T.: TDIU, 2005. - 74 b.

38. Turabekov F. Axborot texnologiyalari texnologik ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta'limni samarali tashkil etish vositasi sifatida. Архив научных исследований, т. 1, вып. 44, февраль 2021 г.,

39. Nayitov O.E. Psixologik iqtisod: O'quv qo'llanma./Prof. V.M.Karimova tahriri ostida. - T.: TDIU, 2006. - 130 b.

40. Nayitov O.E. Psixodiagnostika: O'quv qo'llanma./prof. V.M. Karimovaning umumiy tahriri ostida. - T.: TDIU, 2007. - 225 b.

41. Nayitov O.E., Abdullayeva R.M. Psixodiagnostika. Darslik. T.; -TDIU.2020. 200 b.

42. Тўрабеков Ф. С. Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларини тайёрлаш жараёнида ахборот технологияларини қўллаш методикаси: Пед. фан. ном.... дисс //Тошкент: ТДПУ. - 2011. - Т. 177.

43. Isamitdinov S., Madg'ofurova D. va boshqalar. Psixologiya va pedagogika asoslari. - T.: Fan va texnologiya, 2014. -116 b.

44. Kayumova M. Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda ta'lim va ishlab chiqarishning o'zaro bog'liqligini ta'minlash, ar, т. 1, вып. 46, мар. 2021.

45. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. - T.: Fan va texnologiya, 2008. - 288 b.

46. Турабеков Ф. С. Основные подходы к созданию электронного учебника по методике трудового обучения//Вестник Университета Российской академии образования. - 2010. - №. 4.

47. Isayev Ye. I. Pedagogicheskaya psixologiya: uchebnik dlya akademi-cheskogo bakalavriata/-M.: Izdatelstvo Yurayt, 2015. - 347 s. - Seriya: Bakalavr. Akademicheskij kurs. ISBN 978-5-9916-4752-6

48. Kayumova M. O'zbek Yosh xotin-qizlarning davlat boshqaruvida korporativ madaniyatini va g'oyaviy immunitetini shakllantirish muammolari, ar, т. 1, вып. 46, мар. 2021.

49. Kreitner, Robert. Organizational behavior/Robert J. Kreitner, Angelo J. Kinicki. - BPI/IRWIN, Homewood, IL 60430 Boston, MA 02116, 1989.

50. Karpov A.V. Psixologiya menedjmenta: Ucheb. posobiye. - M.: Gardarika, 1999.

51. Kvinn V. Prikladnaya psixologiya. - SPb.: Izdatelstvo "Piter", 2000. - 560 s.

52. Kitov A.I. Ekonomicheskaya psixologiya. - M.: Ekonomika, 1987.
53. Klimov Ye.A. Osnovi psixologii: Uchebnik. - M.: 1997
54. Korduell M. Psixologiya. A - Ya: Slovar-spravochnik/Per. s angl. K.S.Tkachenko. - M.: FAIR-PRESS, 1999.
55. Kuzin F.A. Delayte biznes krasivo. - M.: INFRA-M, 1995.
56. LIDERSTVO. Psixologicheskiye problemi v biznese. - Dubna: Izdatelskiy sentr "Feniks", 1997.
57. Karimova V.M., Akramova F.A. Psixologiya. 1-qism. Ma'ruzalar matni. - T.: TDIU, 2005. - 208 b.
58. Karimova V.M., Akramova F.A. Psixologiya. 2-qism. Ma'ruzalar matni. - T.: TDIU, 2005. - 125 b.
59. Kayumova M. The Method Of Formation Of The Students' Professional Etiquette In The Process Of Education. *Ar 2021, 1*.
60. Kelvin Seifert Educational Psychology 2009.
61. Karimova V.M. va boshqalar. Pedagogika. Psixologiya. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU. 2007. - 304 b.
62. Knight J. Higher education in turmoil. The changing world of internationalization. Rotterdam: Sense Publishers, 2008. 256 r.
63. Lebedeva M.M. Politikoobrazuyushaya funktsiya visshego obrazovaniya v sovremennom mire//Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnosheniya. 2006. № 10.S.69-75.
64. Lebedeva M. Experiencies of the MGIMO-University in Double Degreeye Master's Programs in International Relations//The Bologna Process on the Ground/Ed. by J. Laine et al. Lund: Lunds Universitet, 2007. Pr. 61-64.
65. Zokirova V.G., Grigoreva V.G. Teoriya obucheniya 2018, Kazan, 167 s.6.
66. Muraveva A.A., Gorilev A.I. Mejdunarodnie sovmetstnie obrazovatelnie programmi kak instrument internatsionalizatsii visshego obrazovaniya//Integratsiya obrazovaniya. 2016. T. 20, № 3. S.310-319. DOI: 10.15507/1991-9468.084.020.201603.310-319
67. Carnoy M. Globalization and education reform//Globalization and Education: Interaction and Contestation Across Cultures. 2000. Pr. 43-62.
68. <http://www.edu.uz> - O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining rasmiy veb sayti.

69. <http://www.tseu.uz> - TDIU ning rasmiy veb sayti.
70. www.expert.psychology.ru
71. www.psicho.all.ru
72. www.expert.psychology.ru
73. www.psicho.all.ru
74. <http://magazine.mospsy.ru>
75. http://ncdo.levsha.ru/ncdo_recr.htm
76. <http://psi.webzone.ru/st/090500.htm>
77. <http://psih.shopbrowser.ru/sbdir-4024.html>
78. <http://psy.1september.ru/>
79. <http://psyberia.ru/work/diagnost>
80. <http://psychoanalyse.narod.ru/rorsch1.htm>
81. <http://psychol.ras.ru/ipp>
82. <http://science-education-books.webshops.ru/g10145>
83. <http://sobchik.newmail.ru/Apilns/metod.html>
84. <http://www.alfaconsultant.ru/collection/ref-order>
85. <http://www.contr-tv.ru/common/1391/>
86. http://www.etel.dn.ua/~psychology/stat/NauchnRaz/Burlac_hukLF.htm
87. http://www.ill.ru/shop/piter/shops.phtml?c_id=104&
88. http://www.IqtisadNet_ProtestantetikasiyekapitalizmruhuMaxWeber_htm
89. <http://www.magazine.mospsy.ru/nomer1/sobch1.shtm>
90. <http://www.magister.msk.ru/library/philos/bulgakov/bulgak02.htm>
91. <http://www.msu.ru/study/d>
92. <http://www.my-shop.ru/shop/books/12594.html>
93. http://www.piter.com/display.phtml?c_id=104&t_id=4
94. <http://www.psi.chol.ru/difpsi/kreat.htm>
95. <http://www.psifaktor.com>
96. <http://www.psycent.bratsk>
97. <http://www.psychology.ru/>
98. <http://www.psychology-online.net/software/disposit>
99. <http://www.psyho.ru/books/psyhoanalys/book1.htm>
100. <http://www.ref.nnov.ru/referat.shtml?Razdel=50&Id=>
101. http://www.referatbank.ru/inforef.php?subsection_i
102. <http://www.soc.pu.ru/mate> ....

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB. “Ta’lim va o‘rganish nazariyasi” fanining nazariy va metodologik asoslari	
1.1. “Ta’lim va o‘rganish nazariyasi” fanining maqsad va vazifalari.....	5
1.2. Uzlüksiz ta’lim ijtimoiy hodisa sifatida.....	17
1.3. Ta’lim jarayonining metodologik asoslari.....	31
1.4. Ta’lim jarayonida didaktika	45
2-BOB. “Ta’lim va o‘rganish nazariyasi” fanining psixologik jihatlar.....	62
2.1. Psixologik o‘rganish nazariyalari.....	62
2.2. O‘rganish kognitiv nazariyasi.....	70
2.3. Rivojlantiruvchi, umumlashtiruvchi ta’lim nazariyasi.....	77
2.4. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari	84
3-BOB. Kasbiy faoliyatning psixologik-pedagogik asoslari.....	88
3.1. Kasbiy faoliyatning psixologik -pedagogik xususiyatlari	88
3.2. Tafakkur mutaxassisning intellekti va ijodkorligi asosi.....	102
3.3. Ijtimoiylashuv ijtimoiy-pedagogik voqea sifatida.....	112
3.4. O‘qitish tamoyillari (prinsiplari).....	127
Glossariy.....	134
Foydalanilgan adabiyotlar	143

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	3
ГЛАВА 1. Теоретико-методологические основы теории преподавания и обучения.	5
1.1. Цели и задачи теории преподавания и обучения.....	5
1.2. Непрерывное образование как социальный феномен.....	17
1.3. Методологические основы учебного процесса.....	31
1.4. Дидактика в образовании.....	45
ГЛАВА 2. Психологические аспекты теории преподавания и обучения.....	62
2.1. Теории психологических исследований.....	62
2.2. Когнитивная теория обучения.....	70
2.3. Теория развивающего, обобщающего обучения.....	77
2.4. Процесс обучения и его психологические составляющие.....	84
ГЛАВА 3. Психолого-педагогические основы профессиональной деятельности.....	88
3.1. Психолого-педагогические особенности профессиональной деятельности.....	88
3.2. Мышление - основа интеллекта и творческих способностей специалиста.....	102
3.3. Социализация как социально-педагогическое событие.....	112
3.4. Принципы обучения.....	127
Глоссарий	134
Список использованной литературы.....	143

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION.....	3
CHAPTER 1. Theoretical and methodological foundations of the theory of teaching and learning.....	5
1.1. Goals and objectives of the theory of teaching and learning...5	
1.2. Continuing education as a social phenomenon.....17	
1.3. Methodological foundations of the educational process.....31	
1.4. Didactics in education.....45	
CHAPTER 2. Psychological aspects of the theory of teaching and learning.....	62
2.1. Theories of psychological research.....62	
2.2. Cognitive learning theory.....70	
2.3. The theory of developing, generalizing learning.....77	
2.4. The learning process and its psychological components.....84	
CHAPTER 3. Psychological and pedagogical foundations of professional activity.....	88
3.1. Psychological and pedagogical features of professional activity.....88	
3.2. Thinking is the basis of intelligence and creativity of a specialist.....102	
3.3. Socialization as a social and pedagogical event.....112	
3.4. Learning principles.....127	
Glossary.....	134
List of used literature	143

**Hakimova Muhabbat Fayziyevna,
To‘rabekov Farhod Sanaqulovich,
Kayumova Mexribonu Sheraliyevna**

TA'LIM VA O'RGANISH NAZARIYASI

O'QUV QO'LLANMA

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir:	N.Ibragimova
Tex. muharrir:	A. Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M. Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 23.06.2021.

Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i: 10,0.

Nashriyot bosma tabog'i 9,5.

Tiraji: 50. Buyurtma № 227

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA
UYI» bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,
Universitet ko'chasi, 7-uy.**

